ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

1

Звістка, що Семен повернувся домів, вмить облетіла Вікторів, сколихнула село. Син колишнього хлібороба Гната Височана, він перший з-поміж вікторівців закінчив Львівську братську школу, славну на всю Україну.

– Ученіє – єсть мученіє,— авторитетно прорік дяк Онуфрій, поправляючи при цьому великі окуляри у бронзовій оправі, що закривали йому половину обличчя і раз у раз спадали на ніс.

Він скаржився на кепський зір, нарікав, що недобачає вже літер у псалтирі, і Гнат Височин привіз йому зі Львова дарунок – окуляри.

– Не кожний чоловік має хист до науки,— додав і від себе хтось з вікторівців, які оточили дяка на вулиці.

– Де вже там кожний,— посміхнувся лукаво Онуфрій.— Подейкують, — знизив голос до шепоту,— що навіть наш галицький пан староста ледве вміє нашкрябати своє прізвище.

– Ксьондз – до чоток, пан – до танцю, а наш мужик до кожного діла кмітливий,— гордовито докинув королівський кріпак Петро Гусляр, попихкуючи люлькою.— Ми і воюємо, і будуємо, та ще й усіх годуємо.

Гусляр любив говорити приповідками і знав їх безліч.

– Різними таланами господь нас наділив, тільки долі та волі не дав,— зітхнув журливо.

– За гріхи наші покарав,— сумно похитав головою Двірський чабан Гриць Заячківський.

– Не кажи так, куме, бо сором тебе слухати,— накинувся на Заячківського Гусляр.— Які ж то такі гріхи у кметів[1], щоб за них карав господь так тяжко? Та й коли хто з нас має грішити? Ще півні не піють, як ти встаєш, а гайдук уже в шибку стукає, на панщину жене. "Гайда, хлопе, до волів, як не хочеш нагаїв". Хлепнеш або й не хлепнеш ложку пісного борщу та й гаруєш на панському від досвітку до темної ночі. Додому йдеш – кістки болять, тіло ниє, руками-ногами ледве рухаєш. А скільки нагаїв од економа за день заробиш! Якби не свята неділя, то в нас, кметів, і дітей не було б. Ти, куме, не в нас гріхів шукай, а в тих, що нашою кривдою живуть і в оксамити одягаються,— аж плюнув спересердя.

– Кому пиріжок, а кому батіжок,— з гіркотою озвався хтось з гурту.— Забув господь про нас.

Дяк Онуфрій нервово поправив на носі окуляри. Розмова сходила на божі діла, ставала крамольною, і людина духовна не могла прислухатись до неї байдуже.

– Не грішіть, бо не знаєте правди,— перестеріг своїх непокірних односельчан.— Пани вкрали у бога нашу долю та волю, як він спочивав сьомого дня по трудах.

Слова дяка присутнім сподобались, вони вселяли якусь надію, що бог колись-таки спохопиться, помітить крадіж і покарає злодіїв.

– Окаянні!-обурився хтось з гурту.— Обікрали господа бога, а тепер хваляться, що він виліпив їх із іншої глини, а не з тої, що нас, кметів.

– Брешуть як собаки!-скипів старий Лукіян, який замолоду опришкував. – І плоть їх така, як наша, і кров не блакитна, а червона.

– А скажіть, діду, чи бачили ви коли панську кров?— лукаво спитав хтось з молодих.

– Якби я, парубче, її не бачив, то й не казав би,— розсердився на таке запитання Лукіян, і в його померклих очах блиснуло завзяття.— Гей, гей! Скільки ми тої вельможної крові з різних нелюдів виточили… І у жодного я не бачив блакитної.

– Людська кровиця – не водиця…— з докором нагадав старому дяк.

– Тьху на тебе!-забуваючи, що перед ним духовна особа, накинувся на Онуфрія дід.— Верзеш, ніби п’яний! Хіба я про людську, а не панську кров казав?

– То також, гріх, але невеликий,-закінчив справу Онуфрій так, щоб і вовк був ситий, і коза ціла.

– Може, й ми колись точитимемо,— озвався запально парубок, який своїм лукавим запитанням розсердив перед хвилею діда.

– Чекай, Грицю, пошиють ногавиці – на весілля підеш,— аж стукнув ціпком об землю Лукіян.— Ти не хвалися, а мовчи і точи. Добрі люди тобі допоможуть і спасибі скажуть.

Лукіянові було вже вісім десятків, він нікого й нічого не боявся і не крився з своїми думками.

Присутні принишкли, замислились. Дідові слова тільки підлили масла у той вогонь, що бурхав у їх серцях і душах. Вони були мирні люди, любили свою працю, своє Підгір’я, зелень лугів, білий сніг на смереках, сонце, лелек на стрісі і не бажали брати на душу чужої крові. Але ніхто не щадив їхньої, і, доведені до відчаю, захищаючись, вони сягали іноді по сокири. Тоді в їх серцях уже не було місця для милосердя.

– Тепер спудею Симеону навіть у попи дорога відкрита,— відчуваючи, що діється в душі односельчан і бажаючи відвести їх од грішних думок, хитро повернув розмову в інший бік Онуфрій.— То єсть сан благочестивий і господу милий.

– Не квапся, дяче, як голодний до борщу,— глузливо перебив його Гусляр, який недолюблював осіб духовного стану.— Тепер перед Семеном доріг і стежок, як у голові гадок. Якою захоче, такою і піде... А може, в чужі країни помандрує і повернеться славним "медикусом". Людей од смерті спасатиме.

– Од неї жоден медикус не врятує,— зневажливо махнув рукою дід Лукіян. – А од пристріту баба Текля допоможе.

– Сіє один господь знає, що призначено Симеонові,— мовив дяк.— Але науки ніхто йому не відбере.

– Авжеж, не відбере! – загомоніли згідно присутні.— То таке добро, що його ні вогонь не спалить, ні вода не забере, ні злодій не вкраде.

І тільки "загродовий" шляхтич Проць Цибульський, який прийшов під кінець розмови, знизавши плечима, процідив холодно крізь зуби:

– Забрався хлоп межи свині і говорив до них по-латині,— мовляв, навіщо такому наука, коли йому місце біля свиней.

Проць належав до старої православної підгірської шляхти, не цурався своєї віри і "руської нації", але на селян і новоспечених шляхтичів дивився з погордою, бо "ходак чоботові, а хлоп шляхтичеві не пара".

– До кого пан Проць п’є?-запитав гостро Гусляр, якого глибоко вразили слова загродового.— Може, до Гната і його сина?

– Пана Гната і його сина мої слова не стосуються,— поквапився запевнити Цибульський, переляканий і лихий на себе, що бовкнув дурницю, яка дорого могла йому коштувати.— Хоч пан Височан був колись і низького походження, але давно вже нобілітований, бо то вельми заслужений і славний муж. Своїм сплєндором[2] він прикрашує наше Підгір’я.

Проць, боячись гніву Височана, як міг так затирав прикре враження, викликане нерозважними словами. Навіть багаті землевласники не задиралися з Гнатом, знаючи, що він не подарує образи, і жили з ним у злагоді.

Цей колишній хлоп уже понад двадцять років керував великим селянським загоном і громив татарські ватаги, які щороку нападали на галицьку землю і вторгались аж на Підгір’я. Височанці, які називали себе "побратимами", визволили з татарського ясиру тисячі галичан, і тисячі ординців знайшли од їх шабель могилу на українській землі. Кримські мурзи та беї називали Височана "галицьким шейтаном" і благали аллаха, щоб він якнайшвидше забрав ненависного "гяура" до себе. Та аллах не прихилив свого вуха до благань правовірних. Височан і далі громив ординців, а нажиті в боях рани швидко гоїлися. Мабуть, інший кісмет[3], як смерть од шаблі чи стріли правовірного, призначив аллах гяурові.

Навіть галицький староста Гербурт шанував Височана за його хоробрість та розум і не раз звертався до ватажка за порадою.

– Шкода, що він народився не в палаці, а в хлопській хаті,— говорив, було, про Гната своїм приятелям.— Річ Посполита мала б розумного сенатора і хороброго воєводу, а в нас на них посуха.

Під захистом Височана та його побратимів Галицьке староство жило спокійно, шляхта багатіла, народ не терпів од татарських нападів.

Побратими дотримувались суворої дисципліни, славились відвагою, дружно стояли всі за одного і один за всіх.

За заслуги перед Підгір’ям шляхетський сеймик у Галичі дозволив загродовому Яцкові Журахівському прийняти

Гната до свого герба "Жолудь", а король підтвердив нобілітацію. З свого боку, староста допоміг старшинам-височанцям та деяким побратимам викупитись з кріпацтва, і декрет про викуп підписав сам Владислав IV.

…Здіймаючи куряву, заторохтіла бричка вікторівського орендаря Лащика, і Проць та Гусляр припинили розмову. Вікторів належав до королівщини, і Лащук орендував село в короля.

Орендар був напідпитку і, не відповідаючи на вітання, повів каламутними очима по селянах. Він не любив, як "хлопи" збиралися на розмови, підозрівав у тому якусь змову і навіть карав "за гайнування часу". Але сьогодні, як на лихо, була неділя, і Лащик тільки сердито смикнув вуса.

– А над чим ви, ледацюги, так радите? – не помітивши невеликого на зріст Проця, гримнув, зупинивши бричку.— Ге, кажи-но, хаме! – тицьнув ціпком із срібною ручкою в Заячківського.

Селянин розгублено м’яв у руках стару шапку.

– Які там, пане орендарю, наші розмови,— здвигнув плечима.-Що слина на язик принесе. Самі знаєте, як то буває… Пан своє, мужик своє…

– Пся крев, хлопе!— накинувся на Заячківського Лащик.— Не хочеш відповідати по-доброму, то нагай язика розв’яже.

– Та він такий плохий зроду. Не знайде двох слів, як про щось запитують,— заступився за кума Гусляр, але в його голосі зазвучав прихований глум.

– Присяйбі, пане орендарю, кум правду мовить,— підтакнув сквапливо Заячківський.

– Тільки тої розмови й було між нами,— запевнив ще раз Гусляр, і в його очах спалахнув злобний глум.

– Дурні хлопи! – просичав Лащик.— Слова путнього від вас не доб’єшся. Просто-таки волячі хвости, а не люди. Недарма господь поставив нас над вами.

– Це вже панська брехня! – несподівано вигукнув з

обуренням старий Лукіян.— Не ставив вас господь над людьми!

Обличчя Лащика перекосилося від люті.

– То я, шляхтич, брешу, стара собако? – аж затрясся від гніву та образи.

– Пан та собака – правда однака,— не злякався орендарського гніву дід.

Лащик в нестямі вихопив у фірмана батіг.

– Засічу на смерть! – вигукнув оскаженіло.

Присутні завмерли. Невже шляхтич справді ударить діда? А тоді… Що станеться тоді? Ось у Гусляра вже зеленіють, як у яструба, очі. А Максим, хоч дід і полаяв парубка, нап’явся, мов до стрибка.

– Ану, кинь, вацьпан, батіг!-розштовхнувши людей, виріс раптом між Лащиком і дідом високий, ставний юнак.

Багатий одяг свідчив про його заможність, а шабля при боці – про шляхетство. Його вродливе обличчя пашіло гнівом і обуренням.

Лащик здригнувся, і рука з батогом повисла у повітрі.

– Пан Семен не має права втручатися в чужі справи,— пізнаючи юнака, по-вовчому ошкірився до нього орендар.— То є мій кріпак, і я зроблю з ним, що схочу,— погрозив, не випускаючи з рук батога.— Покличу зараз гайдуків, щоб всипали йому ось тут, при вацьпанові, півсотні батогів.

– Я пану орендареві не радив би цього робити,— суворо перестеріг Лащика Семен.

– А чому саме вацьпан не радить? – насторожився Лащик.

– Тому, що цих півсотні батогів всипали б не дідові Лукіяну, а вашмосці,— холодно попередив шляхтича Семен.— Гайдуків ще не видно, а побратими вже поспішають,— показав рукою на дорогу.

Лащик рвучко озирнувся і змолов у зубах якесь прокляття. У Вікторові належало до височанців чимало вільних селян, дрібної загродової шляхти і навіть кріпаків. Цих останніх король, на прохання старости, звільнив від панщини, і вони підкорялись тільки Височану. Як на вулиці виникла суперечка між Семеном і Лащиком, деякі побратими саме відпочивали у своїх садках, інші никали по власних подвір’ях або, спершись на тин, розмовляли з сусідами. Для цього й була неділя. Вони давно вже помітили, що біля церкви діється щось недобре. Те, що Лащик, який звичайно квапився у неділю на карти й вино до зарічанського пана, зупинився тепер біля селян, не віщувало нічого доброго. Несподівана поява Семена і піднятий угору орендарем батіг

тільки підтвердили їх здогадки. Хапаючи що попало до рук, побратими кинулись Семенові на виручку. Якби Лащик посмів зневажити сина їхнього ватажка, то йому б не минути кари. Але він вчасно отямився.

– Вацьпан – шляхтич, а йде з хлопами проти шляхти!— з докором глянув на Семена.

– Я, вашмосць, так коротко шляхтичем, що не встиг навіть пройнятися шляхетським духом,— з глумом пояснив орендареві причину своєї поведінки Семен, і присутні засміялися.

– А на кого це вацьпан підняв батіг? – згрізний, як туча, підійшов до брички Гнат.

Він тільки тепер підоспів сюди за сином, і видовище, яке побачив, обурило та вразило його до живого.

Гнат був зовні спокійний, але в його голосі звучало щось зловісне, невблаганне.

Старі, височанці, які не один похід відбули з своїм ватажком і з’їли з ним не один фунт солі, знали, що у гніві Гнат був страшний.

– Це він так на мене замахнувся,— похмуро мовив дід Лукіян.— Спасибі Семенові, що заступився за мене, старого.

– Як же інакше, діду? – здивувався Семен.— Я ще не забув, як бігав до вас ласувати медом і слухати бувальщини про князя Данила, про Івана Муху, про козаків і опришків.

– А таки пам’ятаєш? – зрадів Лукіян.— Я про це од свого діда чував і тобі переказав. А мій дід од свого…

Лащик грубо штовхнув фірмана в спину. Він хотів якнайшвидше покинути цих зухвалих хлопів та їх ватажка, не бачити ні Семена, ні Лукіяна, не чути єхидного хлопського сміху, що доводив його до божевілля.

– Стривай, вашмосць! – побачивши, що орендар збирається від'їжджати, зупинив його Гнат.

Лащик нервово засовався в бричці.

– Вацьпан має до мене якусь справу? – глипнув спідлоба на Височана, ховаючи за вдавано холодними словами тривогу.

– Дід Лукіян – родич моєї дружини,— коротко сказав орендареві Гнат.— Раджу його не чіпати.

– Та невже?-схопився за ватажкові слова Лащик, сподіваючись хитрощами підтримати в очах селян свій підірваний гонор.— Чого ж пан Семен мовчав про це?

– Тут справа не тільки в дідові Лукіянові,— кинув суворо Семен.— Це такі самі люди,— показав рукою на

селян,— як і вашмосць. Тільки бідні, бо на панщині не розбагатієш. Але вашмосць знає, як у народі говорять: "Нині кріпак – завтра козак". А з людьми гріх поводитись нелюдяно, бо перед богом усі рівні.

– Говорите, як ксьондз на казанні...— силувано посміхнувся Лащик.

– А вацьпан нехай затямить собі це "казання",— холодно відрубав Гнат.— Тепер їдь, куди вибрався,— дозволив, обертаючись до орендаря спиною.

– Якими стежками, пане Гнате, водив вас та богоугодного спудея Симеона господь, що привів сюди? – позирнув крізь окуляри на ватажка дяк Онуфрій.— Дивні бо єсть діла господні. Вечірня давно закінчилась.

– З отцем Григою[4] заговорились,— пояснив, чому так пізно повертається додому, Гнат.— Семен ще здалеку помітив, що тут діється щось недобре, і кинувся вам на виручку. Чого ж він хотів од вас? – запитав, маючи на думці Лащика.

– Довідатись, про що ми розмовляємо,-посміхнувся Гусляр.

– Ваша розмова була, мабуть, не для орендарського вуха,— здогадався Гнат.

– Сам знаєш, про що мужики розмовляють, якщо хомут шию натре,— знизав плечима Гусляр.— Але ми по-своєму хитрі,— засміявся лукаво.

– Про благочестивого спудея Симеона також мова йшла,— вихопився Онуфрій.

– Ов, дяче!-здивувався Гнат.— Бачу, що ви тут пліткували про мого сина,— дорікнув з усмішкою Онуфрієві.

– Сохрани нас господь од такого гріхотворіння,— жахнувся дяк.— Угадували, якими житейськими дорогами піде син ватага.

– Це один бог знає,— повагом відповів Гнат.— Але з ким піде, ви тільки що пересвідчилися,— нагадав присутнім, не ховаючи своєї радості.— Ну, Семене,— поклав руку синові на плече,— підемо, бо вечеря холоне.

2

"Кінський торг" відбувався на майдані біля Галича, де Луква вливається у Дністер.

Подільські поміщики пригнали табуни буйних степових скакунів, підгірські – важких, лагідних возовиків, карпатські горяни – невеличких, жвавих "гуцуликів", а селяни – мізерних шкапин з обвислими головами та губами і сумними очима.

Прибули навіть молдавські цигани з трансільванськими рисаками і волоськими валахами.

Всюди вештались смугляві циганки в яскравих спідницях, виблискували чорними, лукавими очима, ворожили на картах і з долоні. Никали по майдану фаринарі з невеличкими скриньками для гри у "фарину", що була заборонена сеймовою ухвалою. Хто кинув у скриньку дві або чотири шестигранні кістки з видовбаними на боках ямками, мав змогу виграти дукат за орта. Парна сума ямок вигравала. При тому часто доходило до бійок, бо фаринарі обманювали гравців. Не бракувало і сивобородих лірників, які грали та співали то сумних, то веселих пісень, а гурт рогатинських спудеїв у дивовижних строях улаштовував просто неба "театрум". Актори віршованою мовою запрошували всіх цікавих подивитися веселий "комедіон" "Пан Ян сватається" або ж "Сатана у мішку".

У дерев’яних крамничках, непривабливих зовні, було геть усе "до вибору і кольору, для пана, хлопа і попа, для дівки і панянки, для жінки і коханки".

У мішках, бочках, скринях і на прилавках лежали прянощі й цукор, фініки і мигдаль, родзинки і царгородські ріжки, фіги і цукерки, рис і оселедці.

Ніхто не повертався додому без якоїсь, великої чи малої, дорогої чи дешевої, покупки.

Досить було і всякої їжі та напоїв. Мед і пиво цідили з бочок, горілку й вино продавали на кухлики і в пляшках, а для багачів був навіть ром.

У ятках стояли миски з драглями, збуджували апетит ковбаси і сальцесони, шкварчала на сковорідках яєшня. Щоб м’ясники не обманювали народ на ціні, в кожній ятці висіла магістрацька такса, в якій значилось, що "фунт ковбаси французької коштує сім грошів, баранини з тлустого барана – п’ять, з підлішого – три, а в’язка фляків – шість грошів".

Але зараз народу в крамницях було негусто. Торг ішов кепсько, коней було багато, а покупців мало. Селянські шкапини йшли за гроші, робочі валахи – за орти[5] а верхівці – за кілька злотих. Навіть цигани принишкли, посумніли, перестали погейкувати на коней, присягатися, що оця сухоребра хабета з опухлими ногами – не кінь, а змій зі стайні самого падишаха.

Семен, який також прибув з кіньми на торг, встиг до полудня продати тільки старого кримського жеребця і дві лошиці. За інших коней давали таку сміховинну ціну, що Семен вирішив їх не збувати.

Ярмарки на коні відбувалися кожного місяця, до Галича іноді приїжджали купці з Польщі, Моравії та Німеччини, і тоді ціни зростали вдвоє.

Раптом цигани заметушилися, загалайкали, обступили молодого вершника, що, розсівшись у сідлі, з погордою позирав на гамірливу юрбу. Він був приблизно тих років, що й Семен, а одяг, кінь та зброя свідчили про заможність шляхтича. Слідом за ним слуга вів двох породистих каштанів, що, нашорошивши вуха, злякано косились великими випуклими очима на всі боки.

Кілька циганів побігло до своїх возів-халабуд. Біля однієї, звісивши сумно голови, ліниво одганяли хвостами мухи дві худі булані коняки.

Цигани злодійкувато озирнулись, понишпорили у кишенях, всунули коням щось у морди і міцно стиснули їх руками. Булані довго, вперто відмовлялись від "ласощів" і, врешті, проковтнувши, потяглись до відер з водою. їх, мабуть, дуже запекло щось у нутрі, бо вони пили довго, захланно, гладшаючи просто-таки на очах.

"Ласощі" вплинули на них чудодійно, бо, напившись, вони голосно заіржали, затанцювали, нап’яли мотузки, якими були прив’язані до халабуди, а їх очі запливли кров’ю, як у молодих огирів. Зараз це й справді були не коні, а змії, і цигани насилу привели їх до шляхтича.

Булані, видно, йому сподобались, бо він сплигнув з сідла і пильно став до них приглядатися, лаючи при тому крикливу циганську юрму. Шляхтич захотів пересвідчитися, як коні ходять у запряжці, і циган вмить запряг їх до халабуди, яку обсіло стільки циганок і циганчат, що вона аж затріщала. Булані весело форкнули, хвацько махнули головами і рвучко рушили з копита. Шляхтич, примруживши очі, задоволено посміхнувся. Він, мабуть, знайшов те, що шукав.

Семен, який весь час спостерігав за циганами, обурений їх ошуканством, торкнув коня і під’їхав до шляхтича. Йому не шкода було шляхетських грошей, але нечесність мусила бути покарана.

– Ці люди обманюють вашмосць,— показав на циганів.— Коні старі, з ганджами, але їм дали з’їсти щось збуджуюче. За годину, як охлянуть, то й порожньої халабуди не потягнуть.

Цигани злобно загалайкали, але суперечити Семенові не посміли. І одяг, і шабля свідчили, що перед ними шляхтич. А за образу шляхетнонародженого чекали батоги і магістратський льох.

Шляхтич незадоволено позирнув на Семена.

– Єй же, єй, вашмосць! Прошу не вважати мене таким недотепою, якого навіть циган може обманути,— озвався з досадою.— Хоч я і молодий, але на конях розуміюся, ще й інших можу навчити!

– Послухайте їх,— озвався слуга, показуючи на Семена,— то для нас обох буде краще. І вас старий пан не лаятиме, і мене за вашу нетямущість не одчухрає.

– Замовчи, хлопе! – верескнув шляхтич, замахнувшись нагаєм, але слуга вчасно відхилився.

– Як це хлопство роззухвалилось,— поскаржився Семенові.— Вчить свого пана. Я тобі вдома це нагадаю! – погрозив слузі.

– За віщо його карати, коли він хоче вам добра? – заступився за слугу Семен.— А послухати розумної ради не сором.

– Базилі Закревський з Братковець обійдеться без хлопських рад! – скипів шляхтич.— Хай їх слухають ті, у кого свого розуму немає,— з викликом позирнув на Семена.— А хлоп небитий обростає салом і ледащіє. Але, вашмосць, певне, не посесіонат[6], що того не знаєте. А тому прошу не втручатися у чужі справи,— повернувся до Височана спиною.

Рука Семена сягнула до шаблі, але зупинилася на півдорозі. Магістрати суворо наказували тих, хто порушував спокій ярмарків та торгівлі, і навіть шляхетство тут недопомагало. Бешкетність накликала лиху славу на місто, лякала заїжджих купців, шкодила торгівлі, позбавляла міщан заробітків, а магістрат – прибутків од податків.

Боячись, щоб гнів не переміг розсудливості, Семен торкнув коня і, супроводжуваний насмішками циганів, швидко від’їхав. Зараз він навіть був радий, що цигани обдурять бундючного шляхтича.

За хвилину, оддавши циганам каштанів та доплату. Закревський став власником буланих.

Цигани радісно загалайкали і ніби кудись кваплячись, цілим табором покинули торговицю.

Коло полудня торг припинився. Хто що мав купити той купив, крамарі закрили крамниці, м’ясник: – ятки, і народ став розходитися. Залишивши непроханих коней на наймита Гарасима, Семен подався до міста – замовити у зброяра Продуна мушкети для нових побратимів.

Кузню та ливарню Семен застав зачиненими, а самого Продуна зажуреного та пригніченого.

– Доконали мене гаспидські пани райці,— поскаржився Семенові зброяр, і його обличчя нервово засіпалось.— Закрили зброярню.

– За податки,— здогадався Семен.— Така біда – не біда,— підбадьорив зброяра.— Побратимам потрібні мушкети, і половину грошей я можу заплатити за них хоч зараз,— сягнув по гаманець.— Буде чим заткати райцям горло.

– То не в податках справа,— ніби довбнею, вдарив кулаком об стіл Продун, і його обличчя набрало такого жорстокого, хижого вигляду, що Семенові стало лячно.— Гроші ще знайшлись би. Але райці ненавидять мене, бо я твердо тримаюсь православної віри і свого народу. А до Галича прибули два сандомирські зайди, відкрили зброярні і звинуватили мне, буцімто я крадькома продаю зброю опришкам. Райці тільки того й чекали. Ми, Продуни, зброярі з діда-прадіда. Мої пращури ще нашим галицьким князям зброю кували, з Романом і Данилом у походи ходили. Наш рід старий, як сам Галич. Що мали бути господарями галицької землі, нині стали кріпаками. Але вічно так не буде, бо тільки один, бог вічний. Посполитий народ, доведений до відчаю, схопиться ще за зброю. Я своєї крові не пожалію, але й чужої

тоді вже не пощаджу. Ой, не пощаджу,— аж здригнувся од ненависті. – Якого пива наварили, таке й питимуть.

Семена глибоко вразила заподіяна Продунові кривда, але він нічим не міг допомогти зброяреві. Скрізь простий народ зазнав кривди та знущань од "своїх" і чужих, скрізь ждав того дня, коли зможе відплатити їм за своє горе.

Височан згадав про суперечки спудеїв – хто найбільше спричинився до того горя. Одні твердили, що така божа воля інші нарікали на запроданців-вельмож, які за золото, шляхетські вольності, привілеї, почесті та маєтки продали ляхам-чужинцям свій народ і рідну землю.

Він, Семен, також був тої думки, що винні запроданці.

Гарячі спудейські голови, а серед них і йога, Семенова, довго шукали способів зарадити лихові. І знаходили тільки один. Той, про який згадував Продун, на який чекав весь український народ.

– Скажи батькові, що десяток мушкетів завжди для нього знайдеться,— озвався несподівано Продун.— У добрі руки даю… Хай захищає народ от татарви. Як прийде час, то поверне їх проти панів і запроданців. Не дивуйсь, що маю цей запас,— помітив здивування Семена.— Я не нинішній, і сподівався, що райці колись доберуться до мене. Заздалегідь заховав кілька десятків найкращих мушкетів, хай лежать до слушного часу.

Попрощавшись з Продуном, Семен подався над Лукву, де чекав на нього Гарасим. Сонце ховалося за небокрай, як вони виїхали з Галича і почвалали польовими дорогами у Вікторів.

Околиця була спокійна і безпечна. Лісових розбійників винищив староста, про татар давно не було чутки. Дорогою ще врядигоди

зустрічалися селяни, які поверталися з полів додому. Але чим далі, тим менше їх траплялося, і врешті дорога опустіла.

Раптом Гарасим зупинив коней і показав на річку. Там, де був брід, бовваніла в воді якась карета, а біля неї метушився вершник. Він під'їздив конем то до правого, то до лівого віконця, і щоразу з карети доносився жіночий лемент.

– Зараз довідаємося, що там сталося,— торкнув коня Семен, сягнувши на всякий випадок рукою до пояса по пістоль.

– А навіщо це вам? – знизив байдуже плечима Гарасим.— Заїхало якесь панство у воду та й не може вибратись на берег. Либонь, коні мізерні, і карета для них заважка. Хай собі талапаються навіть до судного дня. Трохи нижче є ще один брід.

– Ти хіба оглух і не чуєш, що в кареті хтось плаче,— розсердився на парубка Семен.— Може, з людьми якась біда трапилася,— і помчав до річки. Зупинивши на березі коня, ахнув з дива.

У річці, втішаючись купіллю, лежали циганські буланки, а вершник біля карети був ніхто інший, як пан Базилі Закревський.

– Чолом вашмосці! – глузливо привітав шляхтича Семен.— На такому відлюдді особливо приємно зустріти когось знайомого. Вашець, бачу, вчить своїх буланків плавати.

Закревський, розгубившись од несподіванки, нервово засовався в сідлі.

– Добре вашмосці жартувати,— буркнув неприязно.— То не коні, а норовисті гаспиди,— люто ушкварив нагаєм одного з буланих, що байдуже сприйняв удар.— Годину отак мучусь,— поскаржився Семенові.

— Це його вина,— показав нагаєм на слугу, який злякано щулився на козлах карети.— Ось я його зараз…— підняв нагай.

– Стривай, пане Закревський! – вигукнув так грізно Семен, що Базилі, забувши про фірмана, наїжачився, ображено засопів.

– Твоя, а не його вина в тому, що тут діється. Не розуміючись на конях, ти знехтував розумною радою свого кріпака,— присоромив він шляхтича.

– Затям, вацьпан, що завжди винен хлоп,— холодно процідив крізь зуби Закревський, пускаючи попри вуха Семенові закиди.

– Базильку! А коли ми вже поїдемо?-почулося з карети жалібне нарікання.

– Чи не казала я тобі, Бевзю, не міняй коней, не порадившись з розумними людьми,— озвався інший, строгий жіночий голос.— Який біс спокусив мене їхати з тобою до Галича, та ще й узяти з собою Зосю. Ой, одчухрає тебе тато, одчухрає, що цілий місяць на м’яке не сядеш.

– Мама ображає мене при чужих людях! – вигукнув з досадою Базилі, червоніючи з гніву і сорому.

– Тьху на тебе, дурного! – верескнула ображена пані Закревська.— Не супереч своїй матері, бо люди й так знають, що ти дурний, як пень, і впертий, як віслюк.Розмова набирала гостроти, і Базилі вважав за краще припинити її

– Мама сердиться і ще ладна сказати щось прикре,— заздалегідь попередив Семена.— В таких випадках навіть батько не зважується з нею сперечатись.

– З ким ти там розмовляєш? – поцікавилась раптом пані Закревська, вихиляючись з віконця карети.— Вацьпан хто такий?-помітила Семена.

– Мій знайомий! – непевно пояснив Базилі.

– Не тебе питають! – гримнула на сина пані Закревська.— Цей твій знайомий, певне, такий, як ти.

– Семен Височан! До послуг єймосці, пані,— в’їхавши конем у воду, відрекомендувався Семен.

– Шляхтич чи підлонароджений? —неспокійно позирнула Закревська.

– Нобілітований[7],— не затаїв свого походження Семен.

У віконечко визирнуло миловидне рум’яне дівоче обличчя з кирпатеньким носиком, заплаканими очима і привабливими пухлими устами.

Дівчина боязко глянула на Семена, і, імабуть, згадавши про свої заплакані очі, швидко сховалась.

– Стривай же, вацьпан,— вигукнула Закревська.— Чи ти, бува, не родич пана Гната Височана, який так славно воює з татарами? А може, його син?

– Єймосць угадала,— підтвердив не без гордощів Семен.— Син.

– Яка мила несподіванка,— подобрішала Закревська.— Зосю! Цей кавалер – син пана Гната Височана, про якого говорить ціле Підгір’я.

Дівчина вдруге визирнула з віконечка, кокетливо всміхнулася і, ніби засоромившись свого вчинку, зашарілась.

"Яка ж вродлива білявка",— маючи на увазі Зосю, відзначив Семен.

– Ей-же, вашмосць! – гримнула несподівано на Семена Закревська.— Сидить собі кавалер у сідлі, як квочка на гнізді, і пальцем об палець не вдарить, щоб нам допомогти. А може, вацьпан гадає, що ми з Зосею тут ночувати будемо? Га? Ось, бачиш, дочко, які нині кавалери настали,— скривилася з презирством.

Зося з-за спини Закревської подавала Семенові якісь знаки, мабуть, просила, щоб він не ображався на матір.

– Га, га!-зареготав єхидно Базилі.— Дісталося й вашмосці.

– А ти чого іржеш? – з обуренням глипнула на сина Закревська.— Накоїв глупства, ще й радіє. Ой, Базилі, Базилі! – зітхнула сумно.— І коли вже ти наберешся розуму?

Семен, який спочатку розгубився, всміхнувся.

– Гарасиме! А глянь-но, чи не вдасться щось зробити, щоб витягнути карету на берег,-звернувся до парубка.

– Починається,— буркнув незадоволено наймит і, закасавши штани, побрів у воду.

Порадившись про щось із фірманом Закревських і оглянувши буланих, Гарасим розчаровано розвів руками.

– Ці сухоребрі не витягнули б навіть порожньої карети,— штовхнув ногою одного з буланих.— Треба їх випрягати і замінити нашими.

Гарасим і фірман насилу зняли з буланих упряж. Почувши, що вони вільні, коні раптом підвелись з води, і, не кваплячись, почалапали на берег. Це сталося так несподівано, що всі з великого дива тільки ахнули. Фірман Закревських хотів було їх зупинити і знову запрягти в карету, але Гарасим тільки махнув рукою. В упряжі булані негайно повторили б свою витівку.

Запрягши в карету непроданих Семенових коней, Гарасим голосно йокнув, ляснув батогом. Коні натужились, рвонули і за хвилину витягли карету на берег.

– Рятівнику ти наш! – аж вигукнула на радощах Закревська.— Під'їдь-но, вацьпан, сюди і привітайся з нами як годиться,— запропонувала ласкаво.

Семен, нахилившись з сідла, галантно цмокнув руку Закревської.

– Привітайся і ти, Зосю, з паном Височаном,— звернулась до доньки Закревська, і з віконця висунулась біла, ніжна дівоча рука, затремтіла, як метелик, у Семеновій долоні.

– Ми вдячні вацьпанові, що не залишив нас у біді,— защебетала Зося і якось нерадо, спроквола вивільнила свою руку з Семенової долоні.— Прошу не кидати нас на цьому пустищі, бо тут дуже страшно. А може, вашмосць одвезе нас аж у Братківці?-попросила, позираючи при цьому ніжно на Семена.

– Як панні Зося накаже, то готовий навіть на край світу,— галантно запевнив дівчину Семен, кладучи руку на серце.

– Нам аби до Братковець,— незадоволено кинула Закревська, а сама подумала: "Цей Височан, видно, баламут… Закрутить дівчині голову, що потім клопоту не оберешся. Такій гусці небагато треба, а він, може, вже й одружений".

На землю лягала ніч, десь далеко застогнав пугач, біля віконця карети безшумно пролетів кажан, і Зося злякано скрикнула. Навіть пані Закревська принишкла, задивилась тривожно у темряву. Ніч має свої права…

– До Братковець ми нині вже не доберемось,— сумно озвалась, розгубившись, Закревська.— Та й залишатися тут на цілу ніч небезпечно.

– Та де ж би я дозволив панству тут ночувати? – жахнувся Семен.— Недалеко Ямниця, а там при дорозі корчма, в якій можна переночувати.

– Вашмосць галантний і розумний,— похвалила Семена Закревська, з радістю приймаючи його пропозицію.— Не те, що мій Базилі…— зітхнула зажурено.

Прив'язавши буланих ззаду до карети, Гарасим ляснув батогом, і коні рушили.

– Якби не вашмосць, то хіба я сам мусив би впрягатись у шлею,— засміявся Базилі, який їхав поруч з Семеном за каретою.— Мама ніколи не забула б мені такого нічліга. Цигани справді обманули мене, як дурника, та ще й при фірманові. Тепер ціла околиця знатиме, бо хлоп язика за зубами не втримає. Треба всипати йому нагаїв, щоб мовчав.

– Вашмосць, бачу, одважний з кріпаками,— зауважив Семен.

– Вацьпан мене ображає,— обурився Базилі, але, згадавши, що без допомоги Семена не добереться до Ямниці, присмирнів. – Та й чого пан Семен так захищає цих хлопів?

– Бо це, вашмосць, мій народ,— пояснив Семен.— Я з нього вийшов і однієї з ним віри. Колись він був вільний, і всі його боялися та шанували. Донині ще лунає слава про галицького Осмомисла, про Романа, Данила і

Лева. То вина бояр і вельмож, що той народ нині так гірко бідує. Вони спочатку його закабалили, а згодом запродали чужинцям.

– Звідкіля пан Семен знає про це? – здивувався Базилі.— Я у конвікті[8] отців єзуїтів такого не чув. Правда, вчився я там недовго, бо не маю хисту до науки. Але треба вашмосці знати, що ми, Закревські, теж православні,— признався Семенові.

– То навіщо вацьпану здалися оці єзуїтські конвікти? – дорікнув Семен.— Ліпше було йти в нашу Львівську братську школу. Там пан Базилі багато корисного дізнався б про свій народ і свою віру. А навчають там краще і більше, ніж у конвіктах.

– Батько велів,— виправдувався Базилі.— Каже, що дні православної церкви лічені, що православна шляхта вся окатоличиться і Закревським також треба подбати про те, щоб урятувати свій маєток і герб.

– Куди вітер віє, туди й верба хилиться,— з гіркотою похитав головою Семен.

– Еге ж! – не зрозумівши іронії, радо підтакнув Базилі.— У нас рідня чимала. Троє братів та три сестри, і на всіх одні Братківці. Є, правда, ще чималі пустирі, але вони не заселені і не дають ніяких прибутків. Як трапиться хтось одважний і розумний, що зуміє заснувати там осаду на сирому корені і матиме силу відстояти втікачів-кріпаків од їх панів, то пустирі наберуть ціни. Але де взяти такого чоловіка? А тому ми мусимо заздалегідь подбати про себе. Я перший скоро покину Братківці,— зітхнув журливо.— Поїду шукати своєї долі. Спочатку побуду при дворі якогось вельможі, а після вступлю на королівську службу і, може, одержу від короля якісь кращі землі.

Базилі замовк, може, замислився над тим, що принесе йому майбутнє, а може, лихий був на себе на свою щирість, і далі вершники їхали мовчки.

Удалині заблимали скупі вогники.

– У ямницькій корчмі світиться,— порушив розмову Семен.

– Швидше б до неї добратися, а то я голодний як вовк,— поскаржився Базилі. – Вацьпан, певне, як слід пополуднував, а я ледве перекусив мискою драглів і фунтом ковбаси, бо мама квапилась додому…

Не встигли б проказати і п’яти отченашів, як карета зупинилась перед корчмою, і фірман постукав пужалном у ворота. На подвір’ї забрехали собаки, хтось зазирнув у шпарку між колодами і, мабуть пересвідчившись, що мандрівники люди мирні, одчинив ворота.

За хвилину Закревські і Семен зайшли до великої кімнати, освітленої кількома каганцями та сосновими смоляками, що в’язанками лежали в кутку. Каганці та смоляки диміли й коптіли, і їдкий дим стелився по приміщенню, кусав очі.

Посередині корчми стояли два довгі дубові брудні столи, за якими, незважаючи на пізній час, сиділо за їжею і питвом чимало всілякого люду. З одягу і поведінки можна було здогадатися, що це дрібні мандрівні гендлярі, фірмани і заможніші селяни. Вони раз у раз цокались дерев’яними кухликами, сперечалися, перегукувались через столи, жартували. Серед них було й кілька жінок з розпашілими обличчями – перед ними теж стояли кухлики з оковитою.

Поява нових гостей тільки на мить зацікавила присутніх, але не викликала збентеження, не перервала веселої трапези. У корчмах зустрічаються різні люди, знатні і посполиті, багаті й бідні, і за столом усі рівні. Це підтверджували навіть закони Речі Посполитої, кажучи, що "як хлоп шляхтича в корчмі уб’є, від басаринку[9] має бути вільний"[10]. Інакше простий народ обминав би корчми десятою дорогою.

Ямницька корчма належала до кращих на Підгір’ї, і за хвилину перед голодними мандрівниками з’явились миски з печеним і вареним м’ясом та рибою, хліб, ковбаса, дзбан пінистого пива та пляшка горілки.

Тепер, за одним столом, Семен мав змогу краще придивитись до пані Закревської та Зосі. Ємосць була висока, і хоч їй минуло вже сорок, на обличчі ще залишились сліди колишньої вроди. Дівчині було років під вісімнадцять. Струнка, але не тендітна, зблизька вона здавалася ще принаднішою, як тоді, у віконечку карети.

Корчемне товариство явно не сподобалось Закревській. Насупившись, вона з презирством позирала на розвеселілих сусідів. Вони поводилися так, ніби її не помічали. Роззухвалилося хлопство…

Базилі, який не вперше бував у корчмі, сприймав усе, що тут діялося, байдуже, і тільки Зося, радіючи нічній пригоді, була весела і збуджена…

Семен звелів корчмареві занести Гарасимові кільце ковбаси та кухлик горілки. Не бажаючи показатися скнарою, розщедрився для свого фірмана і Базилі, вдаючи, що не помічає мовчазного незадоволення матері.

Семен, хоч і голодний, не доторкався до їжі, чекаючи, поки пані Закревська запросить усіх вечеряти і перша сягне по хліб та м’ясо.

– Вацьпанні, певне, тут лячно, і вона прагне якнайшвидше додому?- звернувся до дівчини, яка сиділа поруч з ним.

– Не вгадав пан Семен,— засміялась весело Зося.— Вдома добре, але нудно. Тільки й моєї розради, що заграю на клавікорді та заспіваю.

– Панні театрумів забагається,— їдко кинула Закревська.

– Хіба дивитися театрум так грішно, пане Семене? – не злякалася матері Зося.

– Од театрумів і радість, і наука,— заступився за дівчину Семен.

– А вашмосць бував у ньому? – зацікавилася дівчина.

– І бувати бував і навіть у нашому спудейському театрумі різних персон показував,— похвалився Семен.— То міщан, то купців, то шляхтичів, а раз навіть римського імператора.

– Який пан Семен учений! – здивувалась дівчина.— І в школах учився, і за імператора був. Вашмосць мусить відвідати нас у Братківцях, розповісти про театрум і привезти нам якусь гарну книжку. Таку…

– Про любов,— з іронією закінчила за дочку Закревська.

– Авжеж! – хитнула головою Зося і ніби ненароком торкнула черевичком Семенів чобіт.— Ми всі навчилися читати, бо зараз така мода, але татко дає нам тільки книги про життя святих. Вже напам’ять їх знаємо,— поскаржилась Семенові.

– Не гріши!-гримнула на дочку Закревська, незадоволена такою розмовою.— Краще вечеряймо! – запропонувала, беручи шмат риби та хліб.

Ні Семен, ні Базилі не дали себе двічі запрошувати, і навіть Зося з апетитом уминала все, що було на столі.

Повечерявши, Закревська захотіла спати. Корчмар відступив для жінок ванькир, і Закревська стала прощатися з Семеном, який не захотів ночувати у корчмі. Вирішив, незважаючи на пізній час, повернутись до Вікторова.

– Ми того вацьпанові не забудемо,— ласкаво запевнила Закревська, подаючи Семенові для поцілунку руку.— І просимо відвідати нас у Братківцях.

Маючи дочку на порі, Закревська в душі була вельми задоволена таким несподіваним знайомством. Семен їй сподобався. Розумний, освічений, хоч і "підлого" походження, але нобілітований, та й у старого Височана в тайнику не одна сотня дукатів…

– Будемо чекати вашмосці,— додала від себе й Зося, поглядаючи значущо на Семена, і ніжно стиснула йому руку.

З

У Височанів чекали гостей.

Гордий, що син закінчив львівську школу, Гнат задумав відзначити таку подію веселим бенкетом. Багатий та гостинний, Він любив і повеселитися, І погомоніти з приятелями за кухлем пива та меду, затягнути за столом давню пісню.

Отож, засукавши рукави Гнат жваво викочував на подвір'я бочки з пивом та горілкою з його власної гуральні.

Ця гуральня була колись кісткою незгоди між Височаном і підгірськими поміщиками, муляла їм очі. Навіть староста дорікав йому, що присвоює собі шляхетські привілеї, ламає королівські декрети, які дозволяють займатися гуральництвом тільки тому, хто "бене натус ет посесіонатус"[11]. Він, підгірський ватажок, був тільки вільним хлопом, зобов’язаним нарівні з кріпаками купувати пиво та горілку у поміщицьких шинках.

Тяжівський "посесіонат" Сулятицький навіть напав з гайдуками та рукодайними[12] на його хутір, щоб спалити гуральню. Це діялося

давно, ще до його, Гнатової, нобілітації. Але, згадуючи ту подію, ватажок ще й досі посміхається в сивіючі вуса.

Поганий день вибрав тоді пан Сулятицький для нападу. Добрі люди попередили Гната про лихий намір поміщика.

Понад півсотні побратимів прибуло на його заклик до Вікторова і разом з вікторівцями так всипали гайдукам і рукодайним Сулятицького, що вони отямились аж у Тяжеві. Самого Сулятицького побратими спіймали, привели на хутір, викачали у дьогті, на пір'ї, ще й силоміць так напоїли горілкою, що тяжівський пан два дні валявся п'яний під гуральнею на посміховище людям. Сулятицька, яка приїхала по чоловіка, уздрівши таку машкару, од якої ще й неприємно смерділо, заголосила з горя та сорому на все село. Тяжівська челядь ледве одшуровала лойовим милом та піском свого пана і серед ночі, щоб ніхто не бачив, повезла додому. Кажуть, що відтоді пан Сулятицький гидує хмільним, як чорт свяченою водою.

Не дармував і Семен. Без шапки, у розстебнутій сорочці, він, незважаючи на святу неділю, прибивав цвяхами до вбитих у землю патиків пропахлі живицею смерекові дошки. Виходили довгі, зручні столи.

Був уже полудень, як почали прибувати перші гості. Збиваючи куряву, примчалися на здобичних кримських огирях побратими з Сапогова і Комарова з своїми сотниками – Хаячком і Яремком Поповичем. Вони були в розкішних, мережаних сріблом і золотом каптанах, здобутих у боях від татарських мурз та беїв, а гостроверхі хутряні шапки підсилювали їх схожість з ординцями.

Поруч з мушкетами у побратимів траплялися тугі татарські луки та оздоблені самоцвітами шаблі-карабели. За таку зброю можна було придбати табун коней, і не один поміщик та королівський управитель пробував було вимантити чи навіть силою відняти таку здобич.

Але височанців охороняли від панської сваволі ухвали галицького сеймика, староста, канцлерські декрети і понад двісті побратимських шабель. Власне, не староста і декрети, а саме ці шаблі вселяли страх свавільним поміщикам, бо Височан нікому не дарував кривди, заподіяної побратимам. Якось сп’яна поранив було пан Лігенза побратима Тиміка Завадовського, і за тиждень не стало пана Лігензи. Застрілили бутного шляхтича, як повертався з юрбою гайдуків та рукодайних з Галича. Гайдуки, рятуючись од куль, розбіглись мов зайці, а коли прибули старостинські рейтари – за височанцями і слід захолов. Скривдив пан Сіцінський побратима Івана Чорного, і тої ночі пішов з димом панський двір. Пан Рамбулт, почуваючи себе безпечним за мурами свого невеличкого, але міцного березівського замка, кинув у льохи двох побратимів, ще й погрожував, що вчинить те саме з Височаном. Але сталося інакше. Темної ночі хтось одкрив таємну хвіртку в мурі, і в замок вдерлися опришки. Легіні зарубали пана Рембулта, недолюдка-економа та кількох собак-гайдуків.

– То сам бог карає панів за сваволю,— з глумом говорив ватажок.— Та й каратиме далі за кривди побратимів.

На Підгір’ї всі знали, що крім бога тут не обійшлося без Височана. Але прямих доказів проти ватажка та височанців не було, і навіть щорічні рочки – з’їзди шляхти, що відбувалися у Галичі, ні в чому не могли їх звинуватити.

Слідом за сапогівцями та комарівцями прибули інші гості.

Прийшов вікторівський священик Грига, який давненько закінчив Рогатинську братську школу, але ще й досі не забув спудейського життя. Привітавшись з Семеном, Грига тут же повів з ним розмову про ті далекі часи, коли він сам був спудеєм.

– "Гди яку реч добре відаєш, любо філософію, любо теологію, любо астрономію, математику, арифметику, любо риторику або яку іншу

науку, тая на розумі чловічем, яко на таблиці, єсть написана",— сміючись, похвалився перед Семеном, що й досі тямить "Правила школьниє".— А такого смачного борщу та гречаної каші зі шкварками, якими годували нас у бурсі, я вже двадцять років не їв. На свято Йоана-Хрестителя, нашого патрона, давали рижову кашу з цукром та родзинками, ще й посилану тертим мигдалем. Благодать. Ми на неї цілий рік чекали. Ти кажеш, Що тепер на латину налягають. Ми тоді більше грецькі письмена вивчали. Од греків віра наша православна прийшла. Але, як то мовлять, "темпора мутантур ет морес" – змінюються часи і звичаї.

Почувши од Семена, що у старших класах вже не січуть спудеїв різками, а садовлять ледачих на ослячу лаву і одягають на голову паперову корону з написом "рекс асінорум"[13], отець Грига незадоволено похитав головою.

– Наука без бука, як мода без вінця,— поділився з Семеном своїми поглядами на педагогіку.— Найславетніші педагогуси захваляють березовий прутик. За моїх часів преподобні отці-дидаокали навіть філософів[14] так чухрали, що й досі моторошно, як згадаю.

Гості сміялися, запитували свого священика, чи й він скуштував березового прутика і яка у рогатинських отців була рука.

Серед розмов та жартів минав час, але господарі, видно, ще когось чекали, бо не запрошували гостей за столи і раз у раз позирали на дорогу.

– Їдуть, їдуть! – загомоніли раптом присутні, показуючи на гурт дивно одягнутих вершників, які несподівано вигулькнули з поблизького лісу.

Йшли легені з Ясениці Через Осмолоду,

Надибали пана Яна,

Кинули у воду,-

покотилася над селом бадьора коломийка.

– То нові побратими з-під Печеніжина,— пояснив скупо Гнат і кинувся аж за ворота зустрічати вершників.

Гості хитро переморгнулися. Вони знали, що це за легіні, які кидають у воду панів, але ніхто не висловив того вголос.

Стрункі, як гірські ялиці, смагляві, чорноокі, вершники були одягнені у короткі сірячки і льняні, вишивані вузькою червоною смужкою сорочки, випущені поверх товстих вовняних холош. Вони носили не шапки, а круглі чорні крисані, прикрашені пишними павиними пір’ями, а на ногах мали шкіряні постоли. З-за широких, оздоблених сріблом і бронзою чересів визирали перламутрові головки пістолів. У кожного вершника був за спиною мушкет, а в руці – залізна сокирчина на довгому і тонкому ясеновому топорищі.

В очах печеніжинських побратимів таїлася якась настороженість та зосередженість, а на вродливих обличчях позначилися завзяття та гордість.

Гнат аж тричі почоломкався з ватагом печеніжинських легінів – літнім, кремезним гуцулом і з пошани до гостя сам узяв від нього коня.

Вікторівці знали, що Височана і ватага Юру єднає давня приязнь, яка народилася під дзенькіт шабель та свист стріл.

Молодий, ще не обізнаний з ординськими хитрощами, Гнат переслідував з горсткою побратимів татарську ватагу, що загналася аж під Печеніжин, і потрапив у засідку. Порубаний і пострілянний, ледь

тримаючись у сідлі, він уже втратив надію на рятунок. Раптом голосний клич – "Бий, рубай поганців!" – сколихнув горами, і сотня вершників на невеличких конях врізалась, як лезо меча, в татарську гущу, розсікла її надвоє, зім’яла.

Стікаючи кров’ю, Гнат помутнілими очима спостерігав за дивовижною битвою. Незнайомі вершники не вживали ні шабель, ні списів, а спритно залізними сокирчинами зрубували, ніби капусту, татарські голови. Особливим завзяттям та одвагою виділявся молодий кремезний вершник, який час від часу подавав сокирчиною якісь знаки своїм товаришам.

"Це, мабуть, опришки, а він їх ватаг",— подумав Гнат, і чорний туман ліг йому на очі.

Не кинув ватаг Юра вмираючого Височана на поталу вовкам та крукам, привіз у Печеніжин. Три тижні найславніші знахарі напували Гната відварами різних трав і квітів, мастили різними мазями.

Усе це згадав тепер Гнат, ідучи поруч з ватагом.

Юра часто навідувався до нього, хворого, і вони вели довгі, запальні розмови про правду і кривду, добро і зло, шукали способів, як допомогти своєму народові.

А на прощання ватаг подарував йому топірець, який і досі висить у світлиці під образами, на почесному місці, нагадуючи про минуле, про їх дружбу.

Відтоді вони багато разів зустрічалися, спільно переслідували татарських наїзників, разом веселилися за одним столом і сумували над лихоліттям, яке настало на їх рідній землі.

Такою була й сьогоднішня зустріч, і в очах Гната та Юри світилася радість.

Отець Іван коротко поблагословив трапезу, і гості з веселим гомоном сіли за столи, дружно піднесли до уст кухлики.— Пригощайтесь, добрі люди, чим хата багата,— припрошував гостей Гнат, задоволено позираючи на столи, що ломилися од їжі та напоїв.— Пригощайтесь і не нарікайте опісля, що за столом у Височана по бороді текло, а в роті не було.

– Не гніви бога, Гнате!-обурювалися гості.— Для такої гости двох черев мало.

– Чрево єсть яки бездна,— сумно озвався отець Грига, одрізаючи спорий кусень свинячої печені.

– Оно же гріхів наших начало,— уминаючи курячу ніжку, докинув від себе дяк Онуфрій.— А ще сказано єсть: "Хто плоті годить, той душу погубить".

– Виходить, пане дяче, що нас, кметів, чекає рай, а всіх панів – пекло,— пожартував хтось.— Вони ж суть чревоугодниками.

Гості засміялися, а дяк ображено покосився на жартуна.

– Тепер, Семене, навчишся в мене попівської справи і за рік сам попом станеш,— запропонував Грига, щоб змінити тему розмови

– Дякую, отче Гйане, за щире слово,— дипломатично ухилився від відповіді Семен.

– Йди до нас, легіню,-порадив Юра.— Житимеш у горах так вільно, як орел під хмарами. А наші гуцулки чорноокі як очима кинуть – ніби вогнем обпечуть,— підморгнув лукаво.

– Страшно, дядьку Юро. Можна згоріти,— не розгубився Семен, і ватаг засміявся.

– Не ваб його, молодого, буйним життям і чорноокими гуцулками,— з докором звернувся до ватага Грига.— Народ наш стогне в неволі, скрізь кривда і неправда, і нікому з ними боротися. А розумний піп і в смутку потішить, і в біді допоможе.

Ватаг хотів щось відповісти, але його випередив комарнівський сотник Яремко Попович.

– Хай привчається до військового ремесла,— порадив палко.— Ляхи не вічні. Шляхта п’яна, збабіла, одвикла од (військової оправи, і ціла Польща тримається зараз на найманцях. Посполитого люду – як жолудів на дубі. Але без розумної голови не здобудемо над панами перемоги.

– Аби ж то другого Сагайдачного послав нам господь, то всі ляхи присмирніли б,— загомоніли гості – То була наша, підгірська кров, хоч і шляхетська.

– Розумний був гетьман. Тільки зле вчинив, що допоміг ляхам під Хотином,— з докором похитав головою Грига.

– Дуже зле вчинив,— підхопили за Григою гості.— Якби гетьман не врятував панів, то турки та татари знищили б їх дощенту і навіть поганого плоду од панського роду не залишилось би.

– Султан теж не йшов на Україну з хлібом-сіллю,— заступився за гетьманом Височан.

– Орда, Гнате, як повінь,-нагадав ватажкові сапогівський сотник Хаячок.— Нахлине, напакостить і спливе. А лях – як болячка. Мучить, поки не замучить, І ненаситний, як вовк. З мертвого шкуру здер би.

– Дерихлопські![15] —кинув їдко Яремко Попович.— Народ на них працює, найманці за них воюють, гайдуки та челядь їм служать, а вони тільки п’ють, гуляють, у карти грають і в розпусті живуть.

– Для нас це на користь,— озвався Семен, який досі мовчав.

Гості, не розуміючи, на що він натякає, здивовано переглянулись.

– Не второпаю твоїх слів,— покрутив головою Юра.

– Сказав комарнівський сотник, що на панів працюють, за них воюють, а вони од розкоші та розпусти бабіють,— нагадав слова Яремка Поповича Семен.— Розкіш і розпуста згубила колись Рим і Візантію. Були колись такі держави удесятеро могутніші й багатші од нашої Речі Посполитої,— пояснив гостям.— Розкіш та розпуста привела їх до занепаду. Ляхи вже не ті вояки, якими були раніш. Шляхта одвикла од шаблі й мушкета, ховається за спинами найманців та гайдуків, катує безборонних, а опісля чваниться своїм геройством. Але власними силами польські пани давно вже не вигравали жодної битви, не здобули жодної вікторії. Ціла Річ Посполита не може впоратись із Запорізькою Січчю. Якби не реєстрові та найманці, то козаки давно прогнали б усіх поляків за Віслу. Але той час уже не за горами, бо кожний день копає панам могилу.

Слова Семена були такі запальні й переконливі, що гості слухали їх затамувавши подих, і руки мимохіть тягнулися до шабель, до пістолів, до сокирчин.

– Красне та й гостре твоє слово, як наші сокири,— похвалив Семена Юра.— Звеселило мою душу, мов солодкий трунок. Як настане той час, то наших сокир також не забракне,— пообіцяв урочисто.

– А нагостріть їх добре, панове легіні,— порадив гаряче Грига.— Великого треба грому, щоб спопелив усю погань, що розплодилась на нашій землі. Збиткуються над нами і чужі зайди, й свої супостати.

– Перевертні для нас, отче,— не свої,— гнівно озвався Височан.— Вони лютіші од найлютішого ворога. Продали і свій народ, і свою віру, і честь та совість.

– Кожний торгує чим може,— кинув глузливо сотник Хаячок.— Швець шкірою, а наші пани вірою. Нині вони православні, завтра католики, а післязавтра за золоті цехіни поклоняться і аллаху.

– Кажуть, що в перевертня Ярему Вишневецького сатана вселився,— озвався хтось з гостей і перехрестився.

– Сам Вельзевул,— потакнув серйозно Грига.— Окаянний цілу Україну в крові утопити хоче. Церкви, у яких замолоду молився, закриває, попів, які навчали його в дитинстві, четвертує і власною рукою очі їм виколює, скрізь у своїх маєтках ксьондзів та єзуїтів насаджує.

– А Костянтина Острозького внук, Януш? – нагадав Семен.

– А князі Чарторийські, Корецькі, Збаразькі, Заславські…

– А можні панове Лагоди, Шумлянські…

Гості з ненавистю називали прізвища перекінчиків, розповідали про їх злочини та знущання над українським народом, кров якого текла в їхніх жилах.

– Не забувайте про пнівського Куропатву,— нагадав Юра.— То собака з Яреминої псарні. Як ватаг Гриць Кардаш зі своїми опришками здобув і спалив Пнівський замок[16], а старого Куропатву зарубав, то всі гадали, що тепер людям легше стане. Але не так сталося, як гадалося.

Син у батька вдався, бо вовк плодить вовка. За три роки молодий Куропатва відбудував замок, і зараз другого такого на цілому Підгір’ї немає. У неділі та свята не давав спочинку своїм кріпакам. Там кожний камінь омитий людською кров’ю і сльозами.

– Вбити нелюда! – вигукнув з ненавистю Семен.— Легко сказати,— похитав головою Юра.— На ловах і в дорозі його понад сотня гайдуків і рукодайних стереже. А здобути вдруге пнівський замок уже не вдасться. Його тепер день і ніч охороняє залога. Жодному кріпакові не довіряє Куропатва. Але знай, що ми вже двічі таки підстерегли його. Тільки бог наші кулі одвертає від нього.

– Якусь іншу кару готує йому господь,— висловив здогад Грига.— Може, таку, що всі перекінчики і недолюдки здригнуться. Сказано єсть, що всякому діянію призначений його час; час жити і вмирати, воювати і миритися, любити і ненавидіти, веселитися і сумувати. Він прийде і на Ярему, і на Куропатву, і на всіх катюг. А сповістять про нього знаки, що появляться на землі і на небі. Хто матиме очі, той побачить, хто матиме вуха, той почує.

Піднявши догори руки, з натхненним обличчям і розвіяним волоссям, задивлений кудись у небо, Грига нагадував якогось старовинного поганського віщуна.

– Я, ваш душпастир, візьму тоді до рук не хрест, а шаблю, і не благословлятиму, а вбиватиму. Але гріха за це мені не буде, і вам їх бог одпустить.

Слова Григи справили на всіх глибоке враження. Забувши про їжу та напої, гості збуджено позирали на небо, чи не появились знаки, про які згадував Грига, чи не настала пора братися до зброї.

– Якби серед нас була єдність, то ми давно здобули б собі волю,— порушив мовчанку, що настала після Григи, Семен.— А то так: як тільки

устає на бій Київська земля, то дрімає Галицька, як піднімається Поділля, то мовчить Підгір’я. Тоді до нас прийде воля та доля, як підніметься на бій уся Україна, як степ з’єднається з горами, а Дніпро з Черемошем, як на голос козацьких литавр озвуться в Чорногорі трембіти. І хто сидітиме в запічку, коли інші проливатимуть свою кров, того треба карати як ворога.

– Ми сидіти по запічках не будемо!-схоплюючись з лав, гукали ватажкові гості.— А хто сидітиме, того стягнемо за ноги.

– Клянусь богові та й людям – як у степу брязне козацька шабля, то в горах відгукнуться наші сокири,— підняв високо свій топір ватаг.

– Ми також клянемось! —посхоплювалися з лав гості.

Раптом увагу всіх привернув до себе дивний вершник, що появився на дорозі. Розхристаний, простоволосий і босий, він мчав на неосідланому коні, вигукуючи: "Татари, татари!"

На подвір’ї сплигнув з запіненого коня і, хитаючись, ніби п’яний, підійшов до Височана, втомлено сперся об стіл.

Серед гостей настало тривожне замішання. Вони стовпились біля вершника.

– Випий і кажи! – подаючи вершникові кухлик оковитої, наказав коротко Височан.

– Татари спалили Коропець!-вигукнув з відчаєм вершник.— З міста тільки згарища залишились. Людей, які оборонялися, повбивали, інших у ясир погнали. Я коропецький передміщанин, а на прізвище Кащук,— пояснив.— Коли татари напали на Коропець, то я сам один був дома. Жінка з хлопцем пішли в ліс по сушняк, на бога надія, що обоє врятувалися. Я сховався було, але як стала горіти хата, то ледь не

задихнувся в диму. Виліз з погреба, бачу: ординець у стайні щось з конем вовтузиться. А коло хати вила лежали. Устромив я їх у поганця, а сам на коня. Помітили мене нехристи, але кінь впору доніс до лісу. Ну, а там я вже безпечний. Ординці в ліс не пускаються.

Зі слів Кащука, який з узлісся стежив за татарами, виходило, що наїзники розділились у Коропці на дві ватаги. Одна подалась на Братківці, друга, обминаючи Тисьменицю,— на Чернїїв.

За хвилину над Вікторовом поплили протяжні звуки рогів. У Сапогів, Блюдники, Комарів і Бринь помчались гінці за тими побратимами, які з різних причин не могли прибути до ватажка на гостину. Гості сідлали коней, перевіряли мушкети, пробували, чи гострі шаблі.

Воюючи з татарами понад двадцять років, Гнат докладно пізнав їх звичаї та хитрощі й зараз упевнено давав сотникам і десятникам накази, про все тямив, усе передбачав.

Повідомлені гінцями, що ватажок скликає загін, у Вікторів з ближніх сіл та хуторів стали прибувати поодинокі та гуртами побратими.

– А ти куди?-дивлячись на сина, який саме виводив зі стайні коня, запитав суворо Гнат.

– Куди всі, туди й я,— не злякався суворого батькового запитання Семен.— Не хочу сидіти в запічку, як інші проливатимуть свою кров,— повторив свої недавні слова.— І чекати, що стягнуть мене за ноги.

Гнат розгублено похитав головою. Власне, він був радий, що в його сина не тільки розумна голова, але й відважне серце.

"Нашого, височанського роду",— подумав гордовито.

Але Семен ще не набув військового досвіду і легко міг попасти в біду. Навіть він, батько, не зможе його охоронити, бо мусить керувати битвою. Але ж яке він має право оберігати сина від небезпеки, коли інші не ухиляються від неї?

– Сідлай коня, сину, та швидко! – ласкаво наказав Семенові.— Височани в запічках не відсиджуються.

4

Три сотні вершників виїхали з лісу і помчали в напрямі річки.

– Така пітьма, що навіть чорт не розбере, хто свій, а хто ворог,— озвався вершник, який їхав попереду загону.

– То, Гнате, бог її нам послав,— зрадів сотник Хаячок, їдучи поруч з Височаном.— Швидко й дощ піде. Он у горах вже блискає,— показав рукою на далекий вогняний спалах.

Але спалах не згасав, а, навпаки, ріс, дужчав і, нарешті, червоною загравою запалив небо.

– Та це ж Черніїв горить!-жахнувся комарівський сотник Яремко Попович.

Вершники замовкли, похнюпились, і тільки стукіт кінських копит, бряжчання зброї та шум гірської річки порушували нічну тишу.

– Зараз буде брід,— порушив гнітючу мовчанку Хаячок.— Вже чути, як шумить водоспад на Чорній Бистриці.

Десь близько раз і вдруге застогнав пугач.

– То наш Лесь Журахівський,— здогадався Височан.— Відгукнись, Семене! – звернувся до сина.

Вершники минули самітнє дерево, що росло при дорозі, як раптом з темряви вигулькнуло двоє чоловіків.

– На татар не наткнулися? – запитав коротко Височан, пізнавши своїх розвідників.

– На милю од броду нема й живої душі,— якось сумно доповів ватажкові Лесь.

– А Братківці де ділись? – розсердився на розвідника Височан.— Не переселились же за одну ніч з-над Чорної Бистриці на привіслянські піски?

– Немає вже Братковець,— зітхнув розвідник.— Ще вранці татари дощенту їх спалили.

Семен здригнувся.

"Зося! – майнула тривожна думка.— Що сталося з дівчиною"?

Гнат мовчки торкнув коня і за хвилину зупинився над річкою. Берег у тому місці лагідно спадав до води, чорної й блискучої в нічній темряві. Тут був зручний для переправи брід, званий чомусь Лисим.

Заглушуючи розмови вершників і форкання коней, десь близько шумів водоспад.

З темряви вигулькнули ще два розвідники. Доповівши Височанові, що татар у спалених Братківцях немає, вони обережно з’їхали у воду, а за ними ватажок, старшини та перша вікторівська сотня.

Загін, не зупиняючись над річкою, подався у спалене татарами село. Обабіч вулиці ще диміли терпким димом обвуглені рештки будинків, у яких тільки недавно народжувались і жили, сумували і веселились, трудились і закінчували свій життєвий шлях покоління мирних українських хліборобів.

Височанці зупинилися біля спаленої церкви і мовчки, з глибоким смутком позирали на чорні згарища. їхати далі, не перевіривши дороги, було небезпечно. Біля Чернієва можна було наткнутися на татар, а відсутність сторожі коло броду здивувала і насторожила Височана. Ординці або надто покладались на свої сили і знехтували обережністю, або сподівались здобути Чернііів зненацька та повернутись на збірний пункт швидше, ніж вирушить за ними погоня.

Раптом до побратимів долинули чиїсь голоси, і з темряви з’явився гурт чоловіків та жінок. То були братковецькі селяни, яким пощастило врятуватися од татар. Зараз, під охороною ночі, вони шукали серед згарищ убитих ординцями родичів та рештки свого злиденного майна. Пізнавши у вершниках височанців, нещасні вийшли зі своїх криївок, щоб розповісти про своє горе.

З їх слів стало відомо, що татарську ватагу, яка на світанку переправилась через Чорну Бистрицю, першими помітили чабани і сповістили про небезпеку село. Частина селян утекла в ліси, але чимало людей не встигло сховатись і загинуло від татарських табель або потрапило в ясир.

Не врятувалися від татарського аркана й пан Закревський та його син Базилі. Пані Закревської не було на той час дома. Напередодні вона з старшою дочкою Зосею та меншими дітьми поїхала в гості до сусіда-поміщика і так урятувалась.

На звістку, що Зося вціліла від татар, Семенові ніби камінь зсунувся з плечей. Йому шкода було б дівчини, яка повелася з ним так ласкаво і приязно.

Грабіжники запалили село й подалися з бранцями під Черніів, очевидно, щоб з’єднатися з тою ватагою, яка попрямувала туди з-під Коропця. Татар було понад дві сотні, але частина їх, яка стерегла бранців, відстала від головної ватаги. Чернііївців, мабуть, хтось впору попередив про небезпеку, і вони сховалися в княжому замку, бо татари ще й досі там. Певне, заповзялися здобути його як не силою, то хитрощами. Замок старий, збудований ще галицькими князями, але й досі придатний для оборони. В давнину угри, а згодом татари не раз пробували його здобути, але марно. Кажуть, що в замкових льохах повні бочки золота та срібла, а ординці за золотом полізуть навіть у ї пекло.

Вислухавши братківчан, які благали визволити бранців, бо мертвих вже не воскресити, Височан наказав розвідникам негайно вирушити під Черніів і стежити за діями ватаги.

– Доручи цю справу мені та моїм легіням,— попросився у розвідку Юра.— Стеження – це наше опришківське ремесло.

– З богом, Юро! – зрадів Гнат, знаючи, що кращих розвідників за опришків не знайти.

– Візьміть, дядьку Юро, ще й мене з собою,— несподівано запропонував Семен.— Може, з мене вийде опришок,— додав хитро, знаючи, чим прихилити до себе ватага.

– Бодай би в щасливий час сказано,— побажав Юра.— Але тут, легіню, не я за ватага,— нагадав Семенові.— Як батько дозволить, то їдь. Набирайся досвіду, бо ніхто не знає, що кому придасться.

Гнат з досадою смикнув повіддя. Семен навмисне поставив його при людях у незручне становище. Тепер він не зможе заборонити йому їхати з опришками, бо підкопав би в очах побратимів і Юри повагу до себе та сина. "Дарма, що вчений, а нерозважно лізе на рожен".

Та, незважаючи на досаду, Гнат у душі розумів сина і відповів:

– Під рукою дядька Юри навчишся більше, ніж у школі. Отож – рушайте!

Опришки швидко зав’язали морди коням, щоб вони не зрадили їх форканням, і рушили в напрямі Чорнієва. Ватаг, видно, бував тут і раніше, бо навіть у пітьмі не збивався з дороги. Іноді він зупинявся, і тоді хтось з розвідників зникав у темряві, а всі чекали його повернення.

Чим ближче було до Чорнієва, тим дужче лютувала пожежа, і її багряні відблиски падали на ліс, за яким лежало село. Далі їхати шляхом було небезпечно. На узліссі могла чатувати татарська сторожа, і розвідники з’їхали з дороги, почвалали порослим ліщиною і верболозом лугом, що підходив до лісу.

Крізь сплетене лапате гілля старих смерек сюди навіть удень ледве проникало сонячне проміння, і зараз у лісі стояла чорна, липка пітьма.

Але для ватага і легінів, які зросли серед карпатських пущ, ліс не мав таємниць. Ведучи за повіддя коней, що глухо сопіли, бо мотуззя на мордах заважало їм дихати, вони швидко, безшумно йшли лісом, обминаючи дерева та вивертні, і Семен ледве встигав за ними.

Товстий шпильковий настил глушив кроки людей та стукіт кінських копит, і в Семена склалося враження, ніби ліс повний примар. Пройшовши так верству, а може, й більше, він раптом відчув, що йти стало легше, зручніше. Ліс, зріджений сокирою, переходив у рідколісся, крізь гілля та крони знов стало видно відблиски пожежі.

За хвилину розвідники зупинились на узліссі.

Освітлюючи гору, замок, річку й поля, палав Черніів. У спалахах пожежі видно було відпочиваючих ординців, вартових і табуни кудлатих коней над річкою. Вони, мабуть, перейняли од своїх господарів їх злобу та жорстокість, бо раз у раз розпочинали між собою люті бійки, намагаючись схопити один одного за шию або влучити копитом у черево. Декотрі з них кидалися навіть на конюхів, що розбороняли розлючених огирів. Окремо від них, збившись у гурт, злякано косився на забіяк чималий табун коней, захоплений татарами в Братківцях та Чернієві.

Раптом, смикнувши Семена за рукав, Юра мовчки показав рукою на луг над річкою. Там, одне біля одного, сиділи й лежали чоловіки, жінки, дітвора. У чоловіків були зв’язані за спиною руки, у багатьох, мабуть поранених, обмотані ганчір’ям голови.

Це були полонені підгіряни.

Серед бранців вешталися вартові, раз у раз шмагали їх люто батогами.

Семен скрикнув, рвонувся вперед, але в ту ж мить рука ватага твердо лягла йому на плече, зупинила.

– Ти що ж, легіню, задумав? Погубити себе і нас? – запитав з суворим докором.

Семен, усвідомивши свою провину, виправдувався:

– То гнів затьмарив мені розум. Тепер буду розважливим.

Над землею встав холодний світанок. З-за гір виринуло велике, ще червоне сонце, запалило багряними вогнями небосхил, і полум’я, що

щирувало над Чернієвом, злилося з небесною загравою. Заіскрилися самоцвітами роси, задиміли сизим туманом карпатські вершини, забіліла опалева імла над Чорною Бистрицею. Земля прокидалася від сну.

Протяжно завили зроблені з кінських кісток татарські пискалки, розбудили ординців. Вони прожогом схоплювались з теплої землі. З узлісся видно було, як татари, настромивши на пруття кусні м’яса, припікали його над вогнем.

Наситившись, ординці зібралися під горою і, поглядаючи на замок, почали радитись. Власне, говорив один – ватажок, а всі кивали головами і час (від часу горлали: "Аллах, аллах!"

Врешті він замовк, і кілька десятків ординців, забуваючи про обережність і хизуючись хоробрістю, стали дряпатись нагору. Пущена з замку дубова колода, що з грізним хурчанням покотилась аж у Бистрицю, дещо остудила їх завзяття.

– Скоро почнеться наступ,— озвався зажурено Юра.

– Кілька отаких колод знищить половину ординців,— посміхнувся Семен, не поділяючи тривоги ватага.

– На колоди татари мають свій спосіб,— пояснив холодно Юра.— Не дай боже, щоб вжили його. Скачіть за

Височаном! —наказав двом легіням, які стояли біля нього.— Тільки швидко і не жалійте коней. Вдаримо зненацька на поганців, як здобуватимуть замок.

Але не встигли гінці сісти на коней, як від татарської ватаги відділився раптом гурт вершників і поскакав у напрямку лісу. їх було чоловік десять, і ватаг здогадувався, що це розвідники. Вони повинні були стежити за лісом і доріжкою, що губилась у гущавині.

Вершники зупинилися на узліссі, недалеко від Юри та опришків, і стали радитись. Залишивши двох, решта ординців зникла у лісі.

Ті два, що залишились, деякий час насторожено розглядали околицю. Не помітивши, мабуть, нічого підозрілого, вони сплигнули з коней, прив’язали їх до дерев і, примостившись під кущем, розстелили на землі кусні повсті, що служили за підсідельники.

– Дикі, як звірі, а про свого аллаха не забувають,— здивувався Семен.— Молитись збираються.

Один з ординців добув з-за пазухи маленький дерев'яний кубок, потряс ним у повітрі і викинув з нього на повсть білу шестигранну кістку. Його товариш сердито загалайкав і вихопив кубок з рук гравця.

– Ось тобі ординська молитва,— засміявся Юра.— Зараз один одного обіграє до нитки, бо така воля аллаха.

Ординці тим часом, голосно сперечаючись і лаючись, зайнялися грою.

– За хвилину гра затьмарить їм розум, засліпить очі, притупить слух,— задоволено озвався ватаг.— А тоді й нам з тобою, Іване, пора, пора…— звернувся до кремезного легіня з шрамом на обличчі.— Твій – оцей з цап’ячою борідкою, мій безбородий,— поділився гравцями з опришком.— Бий обушком, але міцно, бо татарські голови тверді. А ти і не просись,— помітивши, що Семен збирається щось сказати, та здогадуючись, що саме, кинув гостро:— До ординців треба підкрадатись так обережно, як до дикого звіра. Щоб навіть листок під ногою не зашарудів. Та й не у таких чоботях, як твої, а у наших гірських постолах. Хрусне під чоботом сушняк – все пропало. О, вже хапаються за кинджали,— зрадів, не спускаючи ока з татар.— Пора, Іване,— звернувся до легіня і перехрестився.

Семен з подивом і захопленням спостерігав, як опришки ніби тіні підкрадаються до гравців, то ховаючись за дерева, то лягаючи на землю, то навіть плазуючи на ліктях і колінах.

Так добралися вони аж до кущів, за якими знаходились ординці. Раптом один з гравців, ніби відчуваючи небезпеку, одірвавшись од гри, підняв голову. В ту ж мить обух Юриного топірця злетів йому на потилицю, і татарин, не встигнувши скрикнути, ткнувся носом у землю. Одночасно Іван впорався з його товаришем…

Ординці непорушно лежали під кущем, і коли Семен підбіг до них, вони тільки глухо харчали.

З розбитих обушками голів текла кров, всякала в землю. Ватаг тихо крикнув, і з-за кущів вибігло кілька опришків. Зв’язавши татар, вони заткали їм роти, щоб, очунявшись, бранці не підняли галасу, і поволокли їх у ліс.

Тепер треба було кінчати із ординцями, які, затаївшись у лісі, стежили за дорогою та полями.

Хтось згарячу порадив перестріляти їх з мушкетів, але Юра відкинув таку раду. Мушкетна стрілянина долетить до Чернієва, насторожить орду.

Височана слід було повідомити про те, що відбувається під Чернієвом, так, щоб не накликати підозри ординців і застукати ватагу зненацька.

– Це, дядьку Юро, тільки я можу зробити,— гаряче запевнив ватага Семен.— Моя Каштанка прудка як вітер. Вимкнуся з лісу, і не встигнуть татари отямитись, як уже буду під Братківцями. Ординці упевнені, що в селі немає й живої душі, кинуться за мною в погоню. З Братковець

поспішать мені на допомогу побратими, примусять поганців до втечі. Ви тим часом заступите їм дорогу в ліс.

Юра замислився і мовчав.

– Я за тебе відповідаю перед Гнатом головою,— нагадав юнакові.

Але опришкам пропозиція Семена сподобалась. Завзяті та сміливі, вони цінили та шанували мужність інших.

– Нашого, опришківського, поля ягода,— похвалив Семена легінь з шрамом на обличчі.

Семен запитуюче позирнув на ватага.

Юра не відповів нічого, бо саме повернулись з розвідки опришки-розвідники. Вони доповіли ватагові, що всі вісім татар затаїлися на тому боці лісу і пильно стежать за братковецькою дорогою та полями.

– Ну що ж – їдь, Семене,— вислухавши розвідників, нарешті, дав згоду.— Проведемо тебе через ліс, а далі хай бог веде.

У лісі тим часом розвиднілось, і тепер Семен та опришки швидко виїхали на узлісся, з якого видно було згарища, що залишились від Братковець.

– Щасливо, легіню! – побажав Семенові ватаг, і юнак торкнув повіддя.

Каштанка ніби того й чекала, бо здригнулась, нащурила вуха і стрілою вилетіла з лісу.

Далі події розгорнулись так, як передбачав Семен. Татари, помітивши самітнього вершника, забули про обережність і, покинувши схованку, помчались за ним навздогін. Вони, мабуть, думали, що це втікає від ясиру хтось з чернііївців. Таку здобич не можна було пустити з рук.

Каштанка, ніби розуміючи, що від її ніг залежить життя Семена та чернііївців, неслася як вітер, спритно обминала перешкоди, перестрибувала рівчаки.

Але й неповороткі на вигляд татарські коні чимдуж неслися слідом за Капітанкою, ледь доторкаючись копитами землі. Особливо виділявся швидкістю чорний жеребець з великою незугарною, як довбня, головою. На очах меншала відстань між цим жеребцем та Каштанкою, і Юру почала огортати тривога. Ось татарин зняв лук і, не цілячись, послав навздогін юнакові стрілу.

Ситуація ставала грізною. Молода Каштанка вибивалася з сил… Але в Братківцях уже помітили втікача та ординців. З села висипав гурт вершників, за ними одна за одною – височанські сотні.

Блиснули шаблі, застогнала під копитами коней земля, покотився над полями бойовий клич побратимів.

– Шайтан, Височан! – злякано загорлали татари і, припинивши погоню, повернули коней у ліс.

– Рубайте поганців топірцями, за мушкети поки що не беріться,— застеріг опришків Юра, кладучи на тятиву стрілу.

Ватаг, як і всі горяни, вмів користуватися луком і замолоду мав славу досвідченого лучника. У горах лук ще й зараз був у пошані, особливо на ловах, бо мушкетний постріл полошив звірів, а стріла вбивала мовчки.

Татари примчали на узлісся, але тільки вони звернули на доріжку, як з лісу, їм назустріч, просвистіли дві стріли, і два вершники звалилися на землю.

Ординці, розгубившись, затупцювали на місці.

Ще дві стріли, що полетіли слідом за першими, також злучили в ціль. Одна звалила третього ординця, друга влучила в шию чорного жеребця, який ледь не здогнав було Каштанки. Жеребець захрипів, став дибки і разом з вершником звалився на землю.

Татари дико закричали і влетіли в ліс. Три сотні шабель, що мчали полями, несли їм неминучу смерть. З засідки на ординців ударили опришки.

Блиснули топірці, дзенькнуло залізо, і за хвилину на узліссі знову запанувала тиша. Тільки кілька татарських коней помчали полями без вершників та трупи поганців валялися на закривавленій землі.

Височанці, які скоро прибули на узлісся, захоплено позирали на опришків, що після всього спокійно попихкували люльками.

Тепер уже ніхто не міг попередити татар про небезпеку, і Височан сподівався застукати їх зненацька. Поспішаючи лісовою доріжкою, він раз у раз з гордістю позирав на сина. Семен своїм вчинком здобув у побратимів пошану.

Ліс незабаром закінчився, і перші шеренги вершників раптом побачили таке жахливе видовище, що від нього мороз пішов по тілу. Ховаючись за спини бранців і підганяючи їх шаблями, татари дряпались по схилу гори на замок. На мурах і валах стояли озброєні чернігівці і, не знаючи, що діяти, заламували у відчаї руки. Треба було приймати якесь рішення.

Пущені з гори каміння та колоди в першу чергу розчавили б братківчан, серед яких були їхні родичі, приятелі і навіть батьки, сини та дочки.

– Ось тобі татарський спосіб на колоди,— понуро озвався до Семена Юра.

– Бери, Василю, своїх сапогівців і одріж ватагу од коней,— отямившись від жахливого видовища, наказав Хаячкові Височан.— Вікторівці і комарівці, з ботом за мною! —торкнув острогами коня.

"Смерть поганцям!" – покотився над землею бойовий клич, і три сотні побратимів, висипавши з лісу, понеслися на татарів.

Захоплені зненацька, ординці завили з переляку і, покинувши бранців, метнулися до коней, що паслися в лузі над річкою. Але вже було пізно. Сапогівці, виконуючи наказ Височана, одрізали ватазі дорогу в луг і, швидко впоравшись з конюхами, заволоділи кіньми.

Ординці зупинились, вишикувались півмісяцем під горою, поклали на тятиви стріли. Люті, з перекошеними злобою обличчями, вони були схожі на вовчу зграю, що потрапила в обмет.

Вилискуючи шаблями, летіли на них височанці.

До татарів залишилося, може, півсотні кроків, як в повітрі раптом, ніби рій джмелів, задзижчали стріли, і кілька вершників з криком звалилося на землю.

Удруге ординці вже не встигли покласти стріли на тятиви. Вістрям сокири врубалися побратими у татарські шеренги, розсікли їх, розклинили, зламали.

Над полями знявся зойк поранених.

Відкинувши луки, татари й собі взялися за шаблі. Але, звикши воювати в сідлі, вони, незважаючи на кількісну перевагу, на землі почували себе непевно.

З гори тим часом, озброєні вилами, косами та сокирами, спускалися чернііївці.

Семен, охоплений бойовим завзяттям, врізався конем у саму гущу ворогів. Блиснула в руці юнака сталь, злетіла татарська голова, і шабля знов піднялася угору. Але якийсь татарин рубнув Капітанку по голові, і з болю вона здибилася так несподівано, що Семен, втративши рівновагу, зсунувся з кінської спини на землю.

Татари шарахнулись від здибленої Каштанки, і хтось, спіткнувшись об Семена, впав на нього. Семен відчув, як чиїсь пальці вп’ялися йому в горло, стиснувши ніби кліщами, зупинили дихання, і юнакові почорніло в очах. Але завзяття перемогло хвилинну слабість. Зібравши сили, Семен щосили штовхнув ординця коліном у черево. Татарин зойкнув, і пальці на горлі дещо розціпились. Наступний удар дозволив Семенові повністю звільнитись від ординця. В загальній метушні ніхто не придивлявся до того, що діється на землі. Відступаючи в паніці, татари спотикались об лежачих, падали на них, накривали їх собою. Під горою татарських тіл Семен почав задихатися.

Раптом юнак відчув, що дихати стало легше, і жива гора вже не так тисне на нього. Одкривши очі, він побачив над собою злякані обличчя батька та Юри. Помітивши, що Семенові загрожує смертельна небезпека, вони прорубалися в татарській гущі до нього.

Семен з трудом піднявся з землі. У голові гуло, тіло нило і боліло, ноги дрижали й згиналися як солом’яні.

Юра, сплигнувши з коня, швидко обмацав юнака з ніг до голови.

– У сорочці легінь народився,— заспокоїв стривоженого Гната.— Тільки й того лиха, що гуля на чолі та синець під оком. Видно, іншу долю бог йому призначив.

Височан, не знаючи, чи лаяти сина, чи хвалити, мовчав.

Битва тим часом вщухла. Взяті височанцями та черніївцями у два вогні, татари, зрозумівши, що дальший опір марний, кидали зброю і просили навколішках пощади… Тим, хто загине в бою з невірними, пророк Магомет обіцяв рай, у якому час минатиме на ловах, бенкетах та розвагах з одалісками. Але ординці не квапились до магометового раю. Вибираючи неволю у гяурів, вони сподівалися, що рідня або хан виміняють їх на українських невольників.

Дві сотні ординців узяли в полон височанці, здобули безліч усякої зброї та коней, визволили понад сотню бранців – братківчан, що плакали від радості.

В бою полягло і кілька побратимів. їх тіла поклали на вози, щоб одвезти додому та поховати в рідній землі за християнським звичаєм, насипати над ними високі могили – на пам’ять для нащадків.

Втрата товаришів боляче вразила побратимів, і вони із злістю поглипували на ординців, не приховуючи своїх почуттів і намірів. Але Височан раз і назавжди заборонив убивати полонених, і хто зламав би наказ, того чекала сувора кара.

Семен, який встиг уже роздобути вогнистого татарського жеребця, під’їхав з батьком та Юрою до братківчан. Пізнавши ватажка, вони із сльозами на очах благословили його за визволення з татарського ясиру.

– Подякуйте ще й оцьому легіню, бо він того заслуговує,— показав на Семена Юра.

Юнак зашарівся від несподіваної похвали, розгублено зиркнув на ватага, повів очима по братківчанах і зупинив їх на дівчині з золотими косами. Вона, ніби дитина, тулилась до кремезної і ще не старої жінки. Та шорсткою спрацьованою рукою ніжно гладила дівчину по голові, і Семен здогадався, що це мати та дочка.

Дівчина, мабуть, відчула його погляд, бо, піднявши голову, глянула на юнака, і Семен стрепенувся. Серед львів'янок не бракувало красунь, та й Зосю Закревську бог вродою не скривдив. Але жодна з них не могла зрівнятись красою з цією синьоокою, босою і бідно зодягненою селянською дівчиною.

Семена враз огорнуло непереможне бажання під'їхати до дівчини, заглянути в її сині очі, почути її голос. Довго не роздумуючи, він торкнув коня.

– Дивлюся на вашу радість, і самому мені радісно,— звернувся до матері та дочки.

Дівчина цікаво позирнула на вродливого вершника, який висловлювався якось так по-вченому, і приязно до нього всміхнулась. Від того усміху Семенові стало так весело на душі, ніби туди зазирнуло сонце.

– Радіємо, що бог не розлучив нас, не віддав нехристам на поталу,— озвалася жінка.— Як подумаю, що могла вже не побачити своєї дитини, то ще й зараз серце завмирає з жаху. А ти хто такий? – задивилась на молодого вершника.

– Гната Височана син, Семен,— відповів якось нерадо, ніби бажаючи затаїти своє походження, юнак.

– Ой, леле! – аж сплеснула у долоні жінка.— Це ж, нашого підгірського ватажка. Передай батькові, що Марія Ковальчук з

Братковець і її дочка Оксана будуть за нього все своє життя молитись. Оксано! Дочко! Поклонись йому низенько, бо й він також нас визволяв, життям своїм ризикував,— показала на Семена.

Дівчина, зашарівшись, схилила перед ним голову, і Семен збентежено ахнув. Що сказали б, побачивши таке видовище, львівські отці-дидаскали? А товариші-спудеї? Певне, склали б віршу або комедіон про нього.

"Як поклонялися во время оно Дівиці спудею Симеону".

Але ні отців-дидаскалів, ні товаришів-спудеїв близько не було, і молодий воїн заспокоївся.

Від Марії Семен дізнався, що вона вдова, а Оксана— її єдина дочка. Ординці наздогнали їх під лісом, до якого обидві не встигли добігти.

Розмовляючи з Оксаною та її матір’ю, Семен навіть не здогадувався, що за ним з доброзичливим лукавством стежать дві пари очей – батька і Юри.

Раптом сердитий крикливий голос, од якого здригнулися Марія і Оксана, перервав їхню розмову. Літній, "вусатий чоловік, у роздертому контуші, з перев’язаною брудною ганчіркою головою, щось сердито вигукував. Він, мабуть, лаяв братківчан, які, похнюпившись, мовчки слухали крикуна.

– Це наш пан Закревський на людей розсердився,— зітхнула вдова, і Семен раптом з гіркотою та тривогою усвідомив собі, що Оксана і її мати – кріпачки.

Поміщик, забувши, що годину тому він сам був татарським невільником, гримав тепер на братківчан,— мовляв, вони не турбуються про його добро, наказував їм розшукати його коней і негайно

повертатись з ними до Братковець. Йому було байдуже до кріпацького горя, до того, що од татарських шабель полягло чимало братківчан, що матері оплакували своїх дітей, а діти – батьків, що, власне, уже й немає села, а лишились тільки згарища і руїни.

– Шкуродер шкуродером і залишиться,— гнівно буркнув хтось з височанців, якого обурила поведінка поміщика.

– Ой, господи наш милосердний! А де ж ми, бідні, знайдемо тепер притулок? Де нічку ночуватимемо, де днину днюватимемо? – заголосила Марія.— Немає вже, Оксано, у нас ні кола, ні двора, ні хатинки, ні скотинки.

В очах дівчини заблищали сльози, і Семена щось боляче стиснуло за серце.

– Страшно...— притулилась до матері Оксана.

– Кого злякалась, доню? – стривожилась Марія, пригортаючи дочку. — Татари тепер.не страшні.

– Своєї долі страшно,— схлипнула дівчина.

– Її, Оксано, ніхто не знає. А Закревські не вічні,— з ненавистю глипнув у бік шляхтича Семен.— Небагато бракувало, щоб Сліду від них не залишилось.

Невеселий гомін братківчан, які лаштувались у дорогу, нагадав Марії, що пора повертатись у село.

– Ходімо з людьми, дочко,— звернулась до Оксани.

– З одної неволі в іншу,— зітхнула дівчина, не стримуючи і не соромлячись своїх сліз.

– Така воля господня,— похитала головою Марія.— Одному свитку, іншому нитку. Зоставайся з богом, Семене, та будь щасливий,— тепло побажала юнакові.— Може, більше й не зустрінемось, але згадувати тебе будемо

встаючи й лягаючи.

– Тільки гора з горою не сходяться,-відповів Семен.— Скоро їхатиму у різних справах до Березівки, то по дорозі до вас навідаюсь,— пообіцяв удовиці, зиркаючи при цьому на Оксану.

5

Кінь зайшов у річку і довго, пожадливо пив холодну воду.

Вершник, спершись на луку сідла рукою й попустивши повіддя, терпляче ждав, поки кінь утамує спрагу, і пильно придивлявся до околиці.

Досхочу напившись, кінь форкнув, заіржав і вийшов на берег.

До річки підходили квітучі луги, вабили коня зеленими травами, дражнили своїми пахощами, і він, бажаючи визволитись од вудил, замотав головою. Але вершник ударив острогами, і кінь, скорившись його волі, поскакав польовою доріжкою.

Враз вершник стрепенувся, посумнів.

Там, де поля сходились з лугами, чорніли, як рана на тілі, свіжі згарища Братковець. Торкнувши коня, він за хвилину в’їхав у спалене село.

Обабіч вулиці бовваніли обвуглілі решткн хат, на подвір’ях валялося череп’я, поламане господарське знаряддя, знищений одяг. Підібгавши хвости, блукали сухоребрі, голодні собаки.

Серед згарищ зрідка траплялися люди. Зморені голодом, вони, ніби чужі, снували на руїнах рідних осель.

То тут, то там підіймалися над землею схожі на могили землянки, і тільки де-не-де видно було нашвидкуруч збиті з обвуглілих дощок халупи, що мали захищати од вітру та дощів.

На роздоріжжі, біля спаленої церкви, вершник зупинився і, мабуть, не знаючи, куди йому податися, розгублено озирався довкруги.

Але поблизу не було нікого, хто вказав би йому дорогу, і, постоявши хвилину серед згарищ, він повернув коня праворуч. Тут теж чорніли згарища, але віддалік раптом забіліли невеличкі, чепурні, не пошкоджені вогнем хати. Видно, палії, кваплячись, не встигли їх підпалити, а може, вітер повіяв в інший бік і одвернув од них вогонь. На тлі чорних руїн вони здавалися квітами на могилах. Але й тут було безлюдно та тихо. І тільки на одному подвір’ї якась дівчина ламала на розпал сушняк.

Стукіт кінських копит стривожив дівчину, вона підвела голову, позирнула на вулицю. Побачивши вершника, враз стрепенулась, охнула, зашарілась.

– Милий боже! Та це пан Семен Височан!-вигукнула, не приховуючи своєї радості.— А я вже думала…— вона збентежено замовкла, не сказавши, що мала на думці.

Сьомий день минав сьогодні від їх зустрічі у Чернієві…

– Мабуть, що я забув про своє слово? – здогадався Семен.— Але я не забував про тебе ні на мить,— признався щиро.

– Пан Семен жартує з мене, простої дівчини,— дорікнула гостеві Оксана і кинулась одчиняти ворота.

Але того, що сказав Височан, було досить, щоб розвіялись всі її сумніви та підозри.

– Мабуть, пан Семен поспішає до Березівки, а сюди заглянув по дорозі? – лукаво нагадала гостеві його власні, сказані під Чернієвом слова.

– Не вгадала, Оксано,— заперечив Семен.— Про Березівку я вигадав…

Дівчина засміялася, весело позирнула на гостя й зашарілася. Од того погляду Семен відчув у душі дивний щем. Чого ж він був спокійним під час зустрічі з Зосею? Правда, йому було приємно в товаристві тієї вродливої шляхтянки, але серце мовчало. А тут – заговорило… І хай Оксана – кріпачка, не у пишних шатах, як Зося, а в старенькій спідничині…

Оксана, ніяковіючи, запросила Семена до господи, і за хвилину він сидів уже в світлиці за столом.

– Ідучи сюди, я думав про різне, Оксано,— признався дівчині.— Сумні думки приходили до голови. Гадав, що зустріну тебе зажурену серед мертвих згарищ. Отож, як побачив тебе гожу, ніби квітка, то в душі аж щось заспівало.

Оксана рвучко, ніби когось виглядаючи, повернулася до віконечка, ховаючи радість і збентеження. Глузує Семен чи правду мовить? Називає її квіткою. Мабуть, глузує. Бо яка ж то квітка, що й босонога, і в простій полотняній сорочці, і в полинялій, колись голубій, хустині?

А може, не глузує? їхати півднини, томити себе та коня, щоб посміятися з бідної кріпачки…

Дівчина аж злякалася власних думок і здогадів. Щоб приховати хвилювання, силувано посміхнулася:

– Того квіту – по всьому світу. Ще й у шовках та оксамитах.

– Не поможуть рум’яна, коли дівка погана,— нагадав відому приказку Семен.

– Кріпачці не треба вроди,— посумніла раптом дівчина.— Аби руки здорові… Ось пан Семен згадував, що наше село ніби мертве. Я щодня плачу, як подивлюся на згарища, як згадаю про людей, яких уже немає. Одних татари зарубали, інші втекли від пана Закревського шукати кращої долі і ніколи сюди вже не повернуться. Вуйко Яким з вуйною та хлопцем теж утекли,— зрадила таємницю.— Казав, що гірше ніде йому не буде. Далеко подався— аж у степи біля Січі. Там і панів немає, і татари рідко появляються, бо козаків бояться. Там воля, Семене,— вперше не назвала гостя "паном".— Воля! – повторила збуджено.— У селі навіть половини людей не залишилось. А хто залишився, той зараз для пана Закревського новий двір будує. У кожній сім’ї тільки хтось один може зостатися дома. Мама також там. Але ми щасливіші за інших. І хата вціліла, і навіть корова в хліві збереглась. Не встигли татари запалити наш кут.

Стукіт кінських копит і скрип воріт перебив розмову. У дверях з’явилося вусате сердите обличчя Закревського, а за ним бородате – конюха.

– Пся крев, а це що за амури у будній день! – не пізнаючи Семена, вирячився на нього й Оксану поміщик.— Ану, гайда на панщину, дівко! А ти хто такий, що моїх дівок баламутиш? – звернувся до Семена.

– Шляхтич, як і вацьпан!

Закревський, який тільки тепер уважніше приглянувся до Оксаниного гостя, вражено покосився на нього і повів долонею по чолу, щось пригадуючи.

– Ей, стривай же! —вигукнув збентежено. – Чи вацьпан – не син Гната Височана?

Семен не відповів, а тільки мовчки кивнув головою.

– Чекали ми вацьпана до себе в гості, а він ось куди вчащає,— посміхнувся криво Закревський, і в його голосі забринів глум, докір і образа.— Що кому миліше. Батько вацьпана та й сам вацьпан вирятували мене і сина з татарської неволі, а тому прошу забути наше маленьке непорозуміння, що оце тут сталося,— простягнув гостеві руку. Семен на мить завагався, але простягнуту до згоди руку прийняв.

– Гей, гей! Яка гарна пора – молодість, зітхнув, згадавши минуле, Закревський.— Мабуть, на те дає її господь, щоб люди кохалися. То не гріх, ані не сором,— додав швидко, помітивши збентеження молодих.— Я теж знаю, що таке любов,— посміхнувся, сідаючи, мабуть вперше у житті, на просту лаву в кріпацькій хатині.— Раз рисака до смерті загнав, так до своєї єймосці квапився. Але бачу – у моїх Братківцях швидко заграють музики,— позирнув лукаво на Оксану.— Дівка – моя кріпачка,— несподівано нагадав молодим жорстоку дійсність.— Але хай вацьпана це не турбує. З Закревським завжди можна домовитися,— порадував Семена.— Поговоримо, сторгуємось, я викуп – у кишеню, а вацьпан – дівку за руку й до церкви.

Семен, слухаючи Закревського, не знав, чи сердитись на поміщика, чи дякувати йому. Та все ж юнак у душі гаряче бажав, щоб віщування Закревського збулися.

– До весілля, дівко, сиди дома і готуй віно,— ласкаво звернувся до Оксани Закревський.— А тепер залиш нас удвох, бо я маю з паном Семеном обговорити важливі справи.

Оксана тихо вийшла з світлиці. На душі в неї було так радісно і легко, ніби їй уже подарували волю.

Залишившись удвох з Семеном, Закревський не квапився розпочинати розмову. Узявся зосереджено набивати люльку. Був злий на Семена, що той задля дівки-кріпачки знехтував його дочкою, його домом, його старим гербом і шляхетством. І хто, власне? Вчорашній хлоп, який мало чим різнився від кріпака, бо хоч і нобілітований, але підлонароджений, він мав менше прав від усякої рукодайної голоти. Ображений шляхетський гонор не міг того забути, ані простити.

То з вини Агати і Зосі спіткав його, Закревського, такий афронт. Вони так вихваляли галантність і вченість цього хлопа, що він їм повірив. Навіть разом з Агатою снував всякі плани, зв’язані з Зосею, Семеном і пустищем, що ген за Братківцями.

Там – ліси, сіножаті та орна земля. Половину Зося одержала б у посаг. Заселивши пустище, цей хлоп відразу став би власником гарного маєтку. Посесіонатом… Але тепер хай нарікає на себе. Якби навіть на коліна перед ним ставав, то він, Закревський, не оддасть за нього своєї дочки. Нехай собі одружується з тою дівкою, але спершу мусить заселити пустище, викорчувати ліси, перетворити кущавину в родючу землю. З таким посагом Зося найде достойного нареченого. Височану за це він пообіцяє зо два лани. Таки використає хлопа, помстить йому за образу.

Семен, не знаючи, чого хоче від нього поміщик, мовчав і собі. Приходили різні здогадки. Закревський потребує грошей на будову нового дому. Мабуть, хоче щось продати, бо знає, що у Височанів знайдуться дукати. Може, який родинний клейнод, що зберігся од татар, може, лан[17]? А може, говоритиме про викуп Оксани? Бідна дівчина так прагне волі…

– А скажи, вашмосць, скільки у батька ланів? – озвався несподівано Закревський.

– Для нас досить,— відповів Семен.— Півланка під плугом і стільки ж сіножаті.

– І пан Гнат тим удовольняється? —з недовір’ям покрутив головою поміщик.— Такий славний муж, а сидить на півланах, як дрібний загродовий,— співчутливо позирнув на Семена.— На такій посесії не розбагатієш, самому треба ходити за плугом.

– Поляки хваляться, що їх П’яст[18] також ходив за плугом, а П’ястиха ткала на кроснах,— нагадав Закревському Семен.

– То вигадки ксьондзів,— розсердився Закревський.— Не вір, вацьпан, тому. Чи він бачив князя, воєводу, каштеляна або посесіоната за плугом? До плуга є хлоп. Вацьпан у школах також не вчився ходити за плугом. Кожний робить, що йому бог призначив. Але я не для того залишився з вацьпаном, щоб побалакати з ним, хто має орати, а хто керувати державою. Того вашмосць у школі на філософії наслухався. Я маю справу до батька вашмосці. Як прийдемо до згоди, то обидва на тому скористаємо. Мені прибуде новий маєток, а панові Гнатові два лани. Може, навіть два з половиною. Закревські не скнари. Вацьпан, бачу, не здогадується, що я маю на думці,— посміхнувся.— Йдеться про пустище, що між Братківцями і Березівкою. Там його добрих двадцять ланів, але без людей хліб не зародить. Вацьпан, певне, дивується, що я не переселив частину кріпаків з Братковець. Розумний господар так не

робить. Тоді ні тут, ні там не буде добра. У Братківцях землі, сіножатей та пасовиськ також біля двадцяти ланів,— похвалився гордовито.— У жнива завжди женців бракувало. Я не раз наказував при місячному світлі жати. Не знаю, що зараз робитиму,— аж схопився руками за голову.— Кріпаків вдвоє менше стало. Одних татари вбили, інші втекли. Ну, вже як спіймаю якого втікача, то на пострах іншим звелю батогами до смерті зашмагати.

– Од цих батогів і втікають люди від вашмосці,— з докором озвався Семен.

– Он який вацьпан! – відкидаючи вдавану доброзичливість, люто глипнув на Семена Закревський.— Буде вацьпан посесіонатом, тоді інакше заговорить,— знов прибрав доброзичливого вигляду.— Але краще повернімось до нашої розмови про пустище,— запропонував приязно.— Батько вацьпана має і силу, і пошану серед хлопів. Хай засновує на необжитому місці осаду, а за це одержить від мене два з половиною лана. Вацьпан перекаже мої слова, батькові,— підвівся з лави і добув з-за кунтуша годинник.— Це все, що залишилось від мого багатства,— поскаржився Семенові.

Годинник був великий, золотий, оздоблений самоцвітами, і Семен подумав, скільки кріпацької праці він коштував.

– Така вже пізня година! —жахнувся Закревський.— У Березівці чекають на мене з обідом. Вся наша сім'я зараз у березівського сусіда пана Качуровського,— пояснив.— Не гнівайся, вацьпан, що не запрошую на келих венгжина, але ж сам бачиш, я зараз на ласці у добрих людей.

Після відходу поміщика Семен розгублено позирнув у віконечко й замислився. Пропозиція Закревського, ніде правди діти, була привабливою. За два з половиною лана варт було потрудитись над заснуванням осади. При цьому можна домовитись з Закревським про викуп Оксани, включити її звільнення з кріпацтва в контракт. Поміщик,

прагнучи якнайшвидше заселити пустище, певне, не чинитиме в цьому перепон. Тоді вже ніщо не стане на заваді їхньому щастю.

Скрипнули двері, до світлиці зайшла Оксана.

– Наш пан сказав тобі щось миле,— здогадалася, помітивши радість на обличчі Семена.

– Гадаю, Оксано, що скоро станеш вільною,— не відповідаючи на запитання, він пригорнув до себе дівчину, і їх уста зіткнулися в першому несміливому, ніби краденому, поцілунку.

6

Сутінки густішали, обгортали землю, просочувалися крізь невеличкі шибки до кімнати, заслоняли Семенові батькове обличчя.

Ватажок, спершись на стіл, мовчав, ніби не чув синових слів або забув про них. Але справа, про яку перед хвилиною йшла мова, була занадто важлива, щоб квапитись із словами.

– Закревський старий хитрун,— озвався врешті.— Хоче чужими руками жар загрібати.

– Ви про осаду? – насторожився Семен.

– Еге ж,— потакнув ватажок.— Закревський знає, що не скоро знайде осадчого, який заснував би йому на сирому корені осаду, а тому звернувся до мене. Староста також має чимале пустище біля Боднарова і обіцяв мені три лани, якщо заселю його.

– Щедрий,— здивувався Семен.

– Знав, що сказати,— аж засміявся ватажок з синової похвали на адресу Гербурта.— Земля пустує, прибутків не приносить, а осадчих немає. То вже краще дати Височанові три лани і хай заселює пустище. Жоден посесіонат за таке діло не візьметься.

– Сеймові ухвали і королівські декрети забороняють їм під карою інфамії[19] приймати втікачів,— вставив Семен.

– Який біс слухається нині законів,— кинув з досадою ватажок.— Вони тільки для малих і слабих. Кулак, а не закон, нині в пошані. У кого він сильніший, того й право. А посесіонати по всій галицькій землі розшукують своїх кріпаків-утікачів,— повернувся знов до справ, зв’язаних з осадою.— Як прибуде на нове поселення за своїм кріпаком дрібний панок з кількома гайдуками, то іноді ледве сам з душею втече. Але з вельможами жартів немає. Ті нападають зненацька, з сотнею-двома озброєних гайдуків і рукодайних, плюндрують осаду, захоплюють і своїх, і чужих кріпаків, а як дістануть до своїх рук осадчого, то милосердя над ним не мають. Через кріпаків-утікачів посесіонати і між собою ворогують, за шаблі хапаються.

До кімнати зайшла Настя Височаниха, поставила на стіл ліхтар з восковою свічкою, позирнула на чоловіка й сина і втомлено сіла на лаву.

– Замовкли, наче мене злякались,— озвалася з докором.

– Наговорились,-зіперся підборіддям на долоні Гнат.

Всі троє замислились.

Семен бачив, що батько, не бажаючи ворогувати з поміщиками, вирішив відкинути пропозицію Закревського. Тепер той буде мстити Оксані, зволікатиме із згодою на викуп або загне таку ціну, що батько не захоче її заплатити.

– Бідолашна,— забуваючи, що він не сам у кімнаті, озвався Семен.

– Ой, правду кажеш,— зітхнула журливо Настя, знаючи, кого син має на думці.

Мовчав тільки Гнат. Його не турбувало, що син полюбив вродливу дівчину. В такому віці любов спалахує, як пожежа, і замало води в обох Бистрицях, щоб її погасити. Але дівчина, як на лихо, кріпачка.

– Не гадай, Семене, що я проти Оксани,— звернувся ласкаво до сина. — Але з викупом квапитись нам не гоже. Як Закревський побачить, що ми не побиваємось за Оксаною, то стане податливіший. А дівка – не заєць, не втече.

– Кріпакові кожний день роком, тату,— нагадав батькові про гірку долю дівчини.

– Твоя правда,— журливо похитав головою Гнат.— То не життя, а справжнє пекло.

А може, таки заснувати ту осаду для Закревського? Від гніву поміщиків він зуміє оборонити і поселенців, і себе. На кулак буде кулак. Хай пани не посилаються на своє право. Вони потоптали божі закони і встановили свої – жорстокі та грішні. Для них ближній тільки той, хто шляхетнонароджений, а всіх інших мають за бидло, навіть як воно – це "бидло"— одної з ними віри і нації. До нобілітації він, Гнат Височан, також був для них таким бидлом, і ніколи їм цього не забуде. Але у заснованій ним осаді жоден гайдук не стукатиме поселенцеві у вікно, не пожене більше на панщину. Хай діється божа воля.

– Староста був проти Волощини[20], тому ми з ним не прийшли до згоди,— пояснив причину, через яку відмовився заснувати осаду для Гербурта.— Бандерівське пустище стоїть і ще довго стоятиме незаселеним, але це мені на руку. Може, колись сам куплю його в

старости. А до Закревського поїду завтра вранці,— повідомив про свій намір Настю і сина.— Як згодиться на Волощину і три лани для мене, то візьмусь…

Батько зважувався на важливу справу, від якої залежала воля Оксани, але зараз це не тішило Семена. Хіба любов до дівчини двала йому право накликати на батька прикрощі і небезпеки, що могли чигати з боку підгірських поміщиків? Випущена з засідки стріла чи куля вже не одного позбавила життя.

– Хай Закревський сам морочиться зі своєю осадою, а ви не кваптесь, — палко порадив батькові.— Оксану якось викупимо.

– Злякався! – посміхнувся ватажок, здогадуючись, що стурбувало сина.— Людям, Семене, завжди хтось або щось загрожує. Навіть королям. Я не король і не вельможа, але не забувай, що за мною – біля трьохсот побратимських шабель стоїть,— похвалився.— А в потребі ще триста стане. То така сила, що навіть Куропатва мусить рахуватися з нею. Насте, давай добру вечерю і став могорич, бо й про Оксану йтиме мова з Закревським. Ти, бачу, дуже хочеш її за невістку,— підморгнув дружині.

– А навіщо мені шляхтянка? – аж скривилась, ніби од кислого, Настя. — Щоб мною, простою жінкою, попихала та й тобі докоряла селянським родом?

– Годі, Насте!-нахмурився Гнат.— Ще не народилась така невістка, яка попихала б Височаном.

– В очі світитиме, але в душу їй не заглянеш,— не злякалася суворих чоловікових слів Настя.

Гнат, не бажаючи продовжувати неприємну розмову, мовчав, і Настя, постоявши ще хвилину, подалася на кухню. За хвилину на столі з’явився чималий казанок гарячої пшоняної каші, хліб, сир, молоко.

Повечерявши, ватажок вийшов з хати оглянути перед сном господарство, упевнитись, що на обрії не видно далеких заграв, перекинутись кількома словами з побратимами, які того дня несли службу.

Височан давно вже завів такий лад, що біля нього завжди перебувало кілька готових кожної хвилини у дорогу гінців-побратимів. У разі татарського наскоку вони повідомляли про небезпеку навколишнє населення і скликали з поблизьких сіл побратимів.

Семен, порозмовлявши з матір’ю, замислено глянув у вікно, за яким чорніла ніч, перехрестився на прибрані рушниками знайомі з дитинства ікони і, загасивши свічку, ліг у постіль. Та сон довго не приходив до нього, тривожні думки про Оксану не давали спокою.

Розбудив Семена голосний переклик півнів. Рвучко схопившись з постелі, він припав до шибки.

Над землею стояв рожевий світанок. Батько, заглядаючи у маленьке дзеркальце, голився біля криниці і розмахував бритвою, ніби шаблюкою. З Комарова прибула саме зміна гінцям-вікторівцям, і ті не кваплячись збиралися додому. Мама видоїла корів і несла в хату двоє відер молока, що повнились білою піною. У стайні, ніби нагадуючи, що пора в дорогу, заіржав Султан, здобичний татарський жеребець, і Семен почав швидко вдягатися.

Великий, як цибулина, срібний годинник, що його подарував Семенові батько, показував вже восьму годину, як ватажок вирушив з сином у дорогу. Разом з Височаном їхали його два приятелі-побратими: загродовий Гриць Барицький та вільний селянин Марко Дудник. Обидва

розумні та бувалі, вони не раз допомагали своєму ватажкові порадою і шаблею. Барицький та Дудник були письменні, і тому Височан узяв їх за свідків своєї розмови з поміщиком. Згодом своїми підписами в земських книгах вони мали ствердити умову ватажка з Закревським.

Результату розмови і торгу за Оксану Семен повинен був чекати у Ковальчуків.

Сонце вже звернуло за полудень, як вершники прибули до Братковець. За тиждень, що минув з часу, як тут побував Семен, у селі де-не-де прибавилось злиденних землянок і хижі. Зате там, де ще недавно чорніли руїни поміщицького будинку, землю вже було очищено від згарищ, і понад два десятки чоловіків жваво працювало під наглядом самого Закревського. Одні копали фундаменти під нову будову і вивозили землю, інші розпилювали тільки-но привезені товстенні дубові колоди, треті, у яких збереглися вози та коні, возили камінь та пісок. У глибокій ямі кипіло вапно – його довгими дерев’яними кочергами перемішували виснажені, мовчазні жінки. По всьому видно було, що поміщик задумав побудувати новий будинок, ще більший і кращий від спаленого татарами.

Закревський, довгов’язий і вайлуватий, вештався серед людей, підганяв знеможених лайкою та нагаєм. Побачивши гостей, він ніби засоромився своєї поведінки і, кинувши нагай гайдукові, поспішив їм назустріч.

– Го-го! Кого я бачу! – зрадів, стискаючи руку ватажкові, який саме сплигнув з коня.— Сам славетний приборкувач татар, який врятував мене од ясиру!

Привітавшись з ватажковими супутниками, вів далі:

– Ось до чого дожився на старість Закревський,— поскаржився ватажкові.— Навіть солом’яної хлопської стріхи над головою нє має.

– Тут швидко палац виросте,— Височан показав на кріпаків, що ні на хвилину не відривались від праці.

– Ей, коли то буде? – сердито махнув рукою Закревський.— Та й хто будуватиме? У Братківцях до татарського нападу було біля двохсот працездатних кріпаків, а зараз їх менше половини. Одних татари повбивали, інші розбіглися. Дурні! Гадають, що знайдуть ліпшого пана, — глумливо засміявся.— Але сядемо отам під деревом і погомонимо у затишку,— показав на стару липу в кутку подвір’я.

Сонце пекло, піт заливав людям очі, але Закревського це не турбувало.

– Ворушаться, як мухи у дьогті. Старого управителя вбили татари, а новий тримає руку за хлопами, і я мушу наглядати та працювати за двох. Вашмосць знає од сина, яку справу я маю до нього,— звернувся до ватажка.— У мене за Братківцями понад двадцять ланів пустища, але користі від нього немає.

– Без кріпацького поту земля не вродить,— кинув, буцімто байдуже, Дудник.

Закревський з підозрою глипнув на гостя, не знаючи, як поставитися до його слів, які можна було тлумачити по-різному.

– Без праці нема колачи[21], – зм’якшив сказане Дудником.— Бери, вашмосць, пустище, засновуй осаду, і обидва матимемо калачі,— посміхнувся доброзичливо до Висо— чана.— За осаду одержиш два з половиною лани та довічне війтівство. Таке добро не щодня трапляється,— додав, ніби робив ватажкові надзвичайну ласку.

– Вашмосць називає пустище добром? – здивувався Барицький.— Та їх у нас на Підгір’ї скільки завгодно, а буде ще більше.

– Не розумію,-знизав плечима Закревський.-Я, навпаки, гадаю, що скоро їх заселять і земля зросте в ціні.

– Хто їх заселятиме? – посміхнувся з глумом Барицький.— Народу не прибуває, а весь час меншає. Одних татари вигублюють, інших морова пошесть косить. Куди не поглянь – скрізь згарища, руїни і зарослі бур’янами села.

– Проворні та сміливі подаються на вільні землі або на Січ,— докинув від себе Дудник.

– Вашмосці переборщують,— незадоволено заперечив Закревський. — Одні вмирають, а інші народжуються. Хлопська порода живуча… Отже,— знову почав про осаду,— маючи кількох кріпаків, на двох з половиною ланах можна жити заможно. Вацьпан колись ще подякує за моє добро,— звернувся до Височана.

– Староста має таке ж пустище біля Боднарева,— озвався ватаг, який досі мовчав.— Він дає мені за осаду три лани.

Закревський нервово завертівся на лавочці. Але, лютуючи в душі на Височана, поміщик у той час розумів, що ватага не можна зарахувати до звичайних осадчих. Цей напівхлоп, напівшляхтич як уже візьметься за діло, то напевно доведе його до кінця і не злякається самого Куропатви. Він не тільки зуміє оборонити осаду та поселенців від посесіонатів, але й захистить околицю від ординців. Та й староста не такий дурний, як про нього кажуть, і нині чи завтра добавить ватажкові півлана або й лан. А тому треба поспішати, щоб опісля не говорили про Закревського, що "розумний поляк після шкоди".

Він не допитувався, чому Височан відмовився заснувати осаду в Бондареві, вважаючи за розумніше повернутись до своєї справи.

– Згода, вашмосць! – по-панібратськи поклав ватажкові долоню на плече.— Іншому стільки не дав би, але вацьпанові даю три лани, бо знаю, хто на що заслуговує. Мосці панове будуть свідками нашої умови, — звернувся до Барицького і Дудника.— Правду кажучи, хто має справу з Закревським, той свідків не потребує,— напиндючився, як індик.— Шляхетське слово – наче кремінь. Нові поселенці, як велить звичай, десять років не одроблятимуть панщини і не платитимуть данини. Ще й одержать деревину на будову. Опісля панщина буде такою, як у Братківцях – чотири дні на тиждень. Пустища є понад двадцять ланів. Три вашмосць візьме собі, а решту землі поділить на дві рівні частини. Одну для поселенців, одну для мене. Землю даю їм безплатно, але за ліс на будову повинні мені заплатити або одробити. На нього завжди є купці. Гданські поташники та вуглярі аж сюди приїжджають по дерево. Отже, згода?

– До згоди ще далеко,— холодно заперечив ватажок.

– Вацьпан не вдовольняється трьома ланами? – жахнувся поміщик.

– Я такого не казав,— застерігся Височан.— Але зараз ідеться не про лани.

– Не розумію, чого, власне, вацьпан ще хоче? – здивувався Закревський.

– Панщини для поселенців не хочу,— пояснив спокійно ватажок.— Не хочу, щоб кожного ранку гайдук стукав їм у віконце,— додав твердо.

Поміщик як ужалений схопився з лавочки і витріщив на ватажка очі.

– Вацьпан жартує чи мовить поважно? – вигукнув обурено.— То навіщо мені така осада, як хлопи не відроблятимуть панщини? А хто ходитиме за плугом? Закревський? А може, пан Височан наміряється заселити осаду сенаторами? – Зареготав злісно.

– Обійдемось і без них,— махнув зневажливо рукою ватажок.— Вони такі до роботи, як віл до карети. Осаду засную на волоському праві.

– Вето! Не позвалям! – верескнув люто Закревський, забуваючи, що він не на шляхетському сеймику в Галичі.— То є порушення наших шляхетських прав. Панщизняними я розпоряджаюсь, як захочу, а посади хлопа на волоському праві, ще й закріпленому у земських книгах, то опісля на панщину його вже не заженеш. Хлопство бунтується, покликається на якісь закони і навіть хапається за зброю. Та й прибутків значно більше од панщизняних, ніж од волощуків.

– На Підгір’ї волоських осад уже чимало,— нагадав поміщикові Височан.

– За дурнів не відповідаю,— буркнув Закревський.-

І не розумію, чого вацьпан наполягає на Волощині?

– Для добра нашої справи,— запевнив Закревського ватажок.— Поселенці десятою дорогою обминають панщизняні осади і шукають волоських. Остогидла народові панщина. Як почують, що ми засновуємо панщизняну осаду, то ніхто сюди не загляне. Пустище як стоїть, так і стоятиме без хісна.

– Пся крев! – буркнув Закревський, не знаючи, що відповісти.

Височан, безперечно, мав рацію, і поміщик не знаходив розумних доказів, які переконали б ватажка та свідків, що вони помиляються.

– Якби вашмосць був посесіонатом, то заговорив би інакше,— закинув гостеві нещирість.

– Вацьпан погано мене знає,— образився Височан.— Посесіонат візьме своє з народу чиншами[22], а люди все ж матимуть крихту волі.

– Народ… воля…— роздратовано передражнив ватажка Закревський.— Так говорити не личить шляхтичеві. Хлоп створений на те, щоб працювати для свого пана, і баста!

– Воля вацьпана,— здвигнув плечима Височан, встаючи з лавки.

– Ей, стривай же, вашмосць! – злякався поміщик.— Куди квапитись? Адже таких справ не вирішують за один отченаш.

Закревський будь-що прагнув порозуміння з ватажком – кращого за нього осадчого не знайти. Без Височана пустище і далі лежатиме облогом. Можна продати гданським купцям ліс, узяти тисячу дукатів, але хто його рубатиме, як немає людей? А притисни хлопів, які залишились, ще міцніше, то втечуть. Чорт забери! Хай цей хлопський ватаг засновує осаду на тому проклятому волоському праві, а далі буде видно. Помаленьку можна буде взяти поселенців до рук і, домовившись з Височаном, запровадити панщину. Але хосен від них має бути вже зараз. За кожне дерево на будову поселенець мусить зрубати та обчистити ще два дуби для гданських поташників. Так і вовк буде ситий, і коза ціла.

– Височан переміг Закревського!-засміявся нещиро.— Засновуй, вашмосць, осаду хоч на татарському праві, аби тільки земля не марнувалась.

– Тепер можна вдарити й по руках,— запропонував хитро Дудник.

– Хлопський звичай,— скривився Закревський.

Поміщик не сумнівався, що цей небажаний гість – або вільний селянин, або навіть кріпак, і таке панібратство підлонародженого глибоко обурювало і ображало його шляхетську гордість.

– Шляхта такі справи запиває венгжином,— натякнув Дудникові.— Але я також не проти старовини, звичаїв предків,— додав квапливо, помітивши на обличчі ватажка незадоволення.

Обмінявшись потиском руки з Височаном і Барицьким, Закревський нерадо, двома пальцями доторкнувся долоні Дудника. Але гість, шануючи старовину, з такою силою вдарив долонею об м’яку долоню поміщика, що той аж скреготнув зубами з болю та досади.

– У вацьпана така тверда долоня, ніби ніколи не випускала ціпа,— озвався з глумом.

– Коли ціпом махати, а коли шаблею рубати,— не образився Дудник, але в голосі зазвучало щось зловісне.

Закревський спересердя смикнув вуса. Він давно вже помітив, що Дудник, як кожний селянин, настроєний ворожо до посесіонатів і про шаблю згадав неспроста. Але з уваги на Височана поміщик прагнув уникнути суперечки.

– Пора нам у дорогу,— запропонував побратимам ватажок.— Про подробиці домовимось наступного разу,— звернувся до Закревського.

– Це вже як вашмосць бажає,— не заперечив поміщик.— Тільки не гнівайтесь, що відпускаю вас під ніч та ще й голодними. Зараз я й сам тиняюсь по добрих сусідах.

Його збентежило, що ватаг ні словом не згадав про Оксану. Мабуть, Височани не так дуже й цікавилися цією дівчиною, як він гадав, а це перекреслює його плани.

– Аби тільки гніву було між нами,— посміхнувся з ледь помітним глумом Височан.— Заночувати можемо у Ковальчуків.

– Я про таку шляхту не чував,— вдав Закревський, що не знає, про кого мова, але його обличчя враз повеселіло.

– На світі, вашмосць, є не тільки шляхта,— нагадав поміщикові Дудник.— Народу куди більше. А Ковальчуки – кріпаки. Мама і дочка. Дівчину звати Оксаною.

– Я, пане Дудник, не парубок, а старогербовий шляхтич і хлопськими дівками не цікавлюсь,— холодно позирнув на небажаного гостя поміщик, радий, що може поглумитись над ним.— Це, мабуть, ті кріпачки, у яких я застав сина вашмосці?-звернувся з запитанням до Височана.— Гадаю, що скоро матимемо у Братківцях весілля,— підморгнув лукаво ватажкові.

– То вашмосць женить сина? – вдав, що не зрозумів натяку Височан. — Чи віддає дочку? – поцікавився далі, радий, що розмова про Оксану почалася якось сама собою.

Закревський незадоволено засопів.

– Вацьпан мене не зрозумів,— заперечив холодно.— Йдеться про весілля вацьпанового сина з дівкою Оксаною.

– Вашець так гадає? – здивувався ватажок.

– Як молоді кохаються, то неважко угадати, чим це закінчиться,— засміявся вдавано доброзичливо Закревський.

– Сина я посилав до Ковальчуків не для кохання, а у важливій справі.

– Невже вашмосць знав їх раніше? – здивувався поміщик.

– Замолоду,— хитнув головою ватажок.-Ковальчук став мені колись у пригоді. Можна сказати, врятував мені життя. То давня подія, і не хочу зараз про неї розповідати. Так якось склалося, що йому самому я не встиг заплатити добром за добро.

– Твоя вина, Гнате,— дорікнув ватажкові Дудник.

– Сам знаю,— зітхнув сумно ватажок.— Оце після татарського нападу на Братківці я послав сина, щоб довідався, як живуть Марія та Оксана та чим би їм допомогти.

Поміщик з досади вдарив чоботом каменюку, що валялась під ногами. Його здогадки знов не підтвердились.

– Викупи їх, Гнате,— порадив несподівано Дудник.

І він, і Барицький вмить здогадались, для чого ватажок вигадав історію про Ковальчука.

– Справді, Гнате,— підтримав Дудника Барицький.— Не забувай, що Ковальчук врятував тобі життя і ти ще й досі перед покійним у боргу.

Гнат, ніби не знаючи, що відповісти, мовчав і розгублено позирав то на поміщика, то на приятелів.

– Якби в мене гроші…

– Я тобі позичу,— запропонував Барицький.— А за добре діло бог винагородить.

– Слово за мосці паном,— якось нерадо звернувся до Закревського ватажок.

– За дівку і її матір я грошей у свого осадчого не візьму,— здивував гостей Закревський.— Звільню без викупу. Але з однією умовою: за два роки має бути в осаді сорок працездатних поселенців. Пан Височан згоден?

Ватажок, ховаючи посмішку у вуса, хитнув головою.

– Вашмосць ніби в моїх думках читає,— ствердив.— Але до кінця не дочитав.

– А що там ще написано? – прикрив жартом тривогу Закревський.

– Оксана і її матір вже і ці два роки повинні бути вільні од панщини,— пояснив, що має на думці ватажок.

Поміщик скривився.

– Двоє робітників…— зітхнув скрушно.— Але як пан Височан того бажає, то я не заперечую.

– Ну, то удруге ударимо по руках,— усміхнувся ватажок.

7

Місяць висипав срібло на землю, усміхнувся лукаво до юнака і дівчини, що, тримаючись за руки, стояли у садку під яблунею.

– Оксано! Оксано! – пролунав раптом нетерплячий жіночий голос.

– Мати кличе! – стрепенулась дівчина.— Але ти, Семене, завтра приїдеш? – стиснула легенько руку коханого.

– Як заблисне перша зірка,— гаряче пообіцяв юнак, плигнув на коня і виїхав на вулицю.

І зірки, і Великий віз, Чумацький шлях показували північ. Семен поспішав. Батька не було дома, поїхав до Львова про порох та олово і доручив йому наглядати за осадою, яку, за згодою Закревського, назвав Слободою Височанською.

Але зараз на Підгір’ї було спокійно, та й Слобода могла захиститись перед дрібною татарською ватагою і посесіонатами, які шукали своїх кріпаків. У ній, як завжди, перебувало чимало побратимів, які прибули до батька в різних справах, та чоловік десять гінців. Вони дали б відсіч напасникам.

Семен знов повернувся думками до Оксани.

Закревський обіцяв їй волю, як в осаді буде сорок працездатних поселенців. Від заснування осади минув тільки рік, а їх вже набралось чоловік тридцять. Кожний шукає кращої долі. Осада на волоському праві, а батько ще домігся у Закревського аж дванадцять вільних від чиншів років.

Мине ще якихось півроку, і Оксана стане вільною.

Семен навіть не отямився, як під’їхав до чималого озера з зарослими густим очеретом берегами. Воно належало Закревському, і поміщик суворо заборонив братківчанам та поселенцям рибалити на ньому.

Раптом з очеретів долетіло до Семена якесь підозріле шарудіння, примусило його насторожитись, сягнути по пістоль.

В очеретах хтось ховався.

Готовий кожної хвилини належно зустріти несподіваного напасника, Семен торкнув коня.

– Застроми гаківницю за пояс,— озвався хтось весело з очеретів. Семен по голосу пізнав поселенця Ілька Саноцького.

До осади він прибув минулої осені парою добрих коней та новим возом разом з дружиною і малим сином. На запитання Височана, хто він і звідки, Ілько назвав себе перемишльським передміщанином Сяноцьким. Семен здогадувався, що прізвище Ілька вигадане, взяте, мабуть, від річки Сяну, але це була його особиста справа. Так робили, замітаючи за собою сліди, всі поселенці.

Якось узимку приїздив до Братковець з перемишльської землі рукодайний поміщика Лещинського, шукав кріпака-втікача фірмана Розумовича. Покараний за якусь провину, він, скориставшись нагодою, побив мало не до смерті управителя, захопив панських коней та воза і зник кудись з дружиною та дворічним сином. Але Височан запевнив рукодайного, що серед поселенців немає жодного Розумовича, і той повернувся ні з чим, не відважуючись з двома гайдуками їхати у Слободу.

Ілько був сміливою, розумною людиною, веселої, товариської вдачі, і Семен швидко з ним заприятелювався.

– Який біс привів тебе сюди серед ночі? – здивувався, застромлюючи за пояс пістоль.

– Кого біс, а кого кохання манівцями водить,— засміявся Ілько, для якого любов Семена і Оксани не була таємницею.— Ділюся з паном Закревським краденим,— додав серйозно.

– Верзеш,— здвигнув плечима Семен, не розуміючи натяку.

– Я тобі всю правду, як на сповіді, а ти мені "верзеш",— образився Ілько.— Сам кажеш, що колись усякі такі Закревські вкрали в народу і землю, і ліси, і води, і волю. Ось я і ділюся з паном Закревським то рибкою, то веприком, то куницею,— показав рукою на ліс.— Так, як у пісні співають: "Мені яблучко, тобі зернятко, не сердися, моє серденятко. Тобі зернятко, мені грушечку, не сердися, моя душечко". Цілий міх щук і линків наловив,— похвалився.

Сяноцький говорив з удаваною веселістю, але в його голосі звучав гнів.

– Кажуть, що на Січі якийсь Хмель появився,— поділився з Семеном почутою від когось вісткою.— Козаків проти панів збирає.

– Як ріка води збирає, то й хвилею десь хлюпне,— порадував Сяноцького Семен.— А про Хмеля, чи пак Хмельницького, я чув. То славний воїн, був козацьким сотником.

– Може, й хлюпне,— якось без радості сприйняв слова приятеля Ілько.— Обмиє берег, а до нас не докотиться. Таке вже не раз бувало.

Почувши нічних мандрівників, в осаді загавкали собаки.

Слобода Височанська навіть опівночі мала сумний і злиденний вигляд. Поселенці не встигли ще обжитись на новому місці і проживали в землянках. Ніде не було ні тину, ні штахетини, і тільки то тут, то там лежало біля землянок заготовлене на будову, ще не обстругане дерево.

Не ріки, що текли молоком і медом, а недостатки і важка праця, не радощі, а турботи, не спокій, а тривоги чекали поселенців на новій землі. І кожний день, що минав, наближав їх до "Волощини", од якої крок до панщини. Кожну невеличку радість отруювала непевність того, що чекало їх за дванадцять років.

Виділялася в осаді довга, крита соломою та очеретом будівля, яка правила Височанові за житло і стайню для коней. Крім ватажка та Семена в ній проживало ще десять гінців, я також побратими, які прибували у справах до Височана.

Настя залишилася у Вікторові, і Гнат жартома дражнив дружину, що на старість він собі попарубкує і погуляє у Слободі. Жінка не вірила тому, але іноді, на самоті, сумно зітхала. Змальовувана Гнатом Слобода уявлялась їй принаймні такою, як Галич. У великому ж місті лихий не дрімає, а звісно, що чоловіки на старість іноді зсуваються з глузду.

Зараз тут, у тому крилі, де поміщалися гінці, блимало скупе світло. Ніч – ніччю, а служба – службою.

– Приходь уранці на риб’ячу юшку,— зупинившись біля своєї землянки, запросив Семена в гості Ілько.— Ще й свіжинка знайдеться. Вчора у старостинському лісі я молодими вепрами з старостою поділився. Мій мушкет б’є без промаху.

– Відчайдушний ти, Ільку,— покрутив незадоволено головою Семен. — Довідається староста або Закревський, що ти у їх лісах полюєш, у льох запроторять і голодом заморять.

– Злови вітра в полі,— зневажливо махнув рукою Ілько.— Ці ліси шуміли на нашому Підгір’ї ще тоді, як і згадки ні про яких старост чи Закревських не було. Ей, стривай! Кого це лихий серед ночі носить? – насторожився раптом, прислухаючись до стукоту кінських копит, що швидко наростав.

З темряви, ніби з-під землі, вигулькнув раптом вершник.

– Гей, люди добрі! А скажіть, де тут хата Гната Височана?— зупинив замиленого коня.— Тільки швидко!

– Татари!-жахнувся Семен.

– Кнехти! Саксонські кнехти, що служили в гетьмана Потоцького, повертаються з України в свою Німеччину,— вигукнув вершник.— Дві сотні драгунів і сотня піхотинців. Гетьман відпустив їх додому, бо козаки вже йому не страшні. Кодацька фортеця закрила всі дороги в Січ і з Січі, — додав з жалем.

– Бреше пан гетьман,— скипів Семен.— Козаки один раз уже здобули їхню фортецю. Здобудуть й вдруге, як прийде на це час.

– Допоможи їм, господи,— побажав палко вершник.— Але зараз ідеться не про фортецю. Кнехти оце вже третій день бешкетують у Брині. Грабують, гвалтують жінок, а чоловіків, які захищають своїх жон і дочок, убивають. Старшини в нашого поміщика Крицького п’ють-гуляють. Пан ходить як не свій, аж почорнів з горя. За кріпаками, звісно, серце його не болить. За своїм добром, що пропадає, так побивається. Та й за панянок тремтить. Ось і прислав мене просити в пана Височана допомоги.

Звістка про події в Брині стривожила Семена. Кнехтів ніхто не чекав і не сподівався. Треба було негайно щось діяти, але що саме – важко було самому вирішити.

Свавільні найманці спричинили багато горя народові, який зненавидів їх не менше, ніж татарів. Розбещені і дикі, повертаючись на батьківщину, значили свій шлях грабунками і злочинами, кров’ю та пожежами, і навіть дрібна шляхта не почувала себе перед ними безпечною.

– Всякі забороди безкарно сваволять на українській землі,— аж сплюнув, спересердя Семен.— Батька дома немає,— повідомив вершника.— Повернеться не скоро, бо поїхав аж до Львова.

– От тобі й притичина! – збентежився гонець. —Поспішав такий світ і ні з чим повернуся від воріт. Кажеш, що Гнат Височан – твій батько,- зрадів раптом.— То, може, нам допоможеш?-звернувся до Семена. — Тільки не гайся!

– А куди мені квапитися? – несподівано різко запитав гінця Семен.— У біді Крицький згадав про Височана. А ще недавно й чути не хотів про наш загін. Жодного кріпака не звільнив, кажучи, що в скрутний час сам зуміє за себе постояти. Хай тепер викручується з біди як знає.

– Тут не про Крицького йдеться,— з докором похитав головою вершник.— У нього на Рогатинщині ще два маєтки, і з голоду він не загине. Як пив-гуляв, так і гулятиме. Ти народ пожалій. Та й пан Крицький зараз іншої співає. Велів передати твоєму батькові, що десять бринських кріпаків у загін відпустить.

– Прийшов до голови по розум,— посміхнувся їдко Семен.— В обороні Крицького я пальцем об палець не вдарив би. Хай хоч зараз усіх панів болячка задавить, то

я сльози за ними не пущу. Але про народ правду мовиш. Ми повинні його захищати. Застукаємо кнехтів зненацька і назавжди відіб’ємо їм охоту збиткуватися над українським народом,— погрозив, і голос його зазвучав владно, гостро, як, бувало, в батька, коли той вирушав проти татар.

За якихось десять хвилин гінці вже мчали до Сапогова, Вікторова, Комарова. Від імені батька Семен наказував всім побратимам негайно прибути збройно і кінно до Вікторова. По дорозі гінці мали повідомити про Семенів наказ тих побратимів, що проживали в поміщицьких маєтках.

Підгірські пани, прагнучи заручитись на випадок якогось лиха допомогою Височана, все частіше дозволяли своїм кріпакам вступати у

його загін. З них набралась окрема сотня, над якою Гнат мав намір призначити сотником Семена.

Слідом за гінцями, не гаючи часу, вирушив у дорогу й Семен, а з ним чоловік десять нових поселенців та побратимів, які перебували на той час у Слободі.

"Спокійної ночі тобі, Оксано! – проїжджаючи Братківцями, побажав у душі дівчині Семен.— Обіцяв я прибути до тебе, як засяє перша зірка, а бог захотів інакше. Але як ворожа куля мене обмине, то ми скоро зустрінемось".

Надворі вже сіріло, як Семен прибув до Вікторова.

Село не спало. Серед вікторівців було чимало побратимів, і на подвір’ях метушилися люди, били копитами землю осідлані коні, скакали вулицею вершники.

На майдані біля церкви розташувалася сапогівська сотня. Вона тільки що прибула, і над селом котився збуджений гомін, іржання коней, дзенькіт заліза. Комарівці забарилися. Чекаючи їх, Семен навідався на хвилину до матері.

Настя до сліз зраділа синові, але, почувши, куди й проти кого він зібрався, жахнулась. Досі, ховаючи від людей свою турботу і тривогу, вона виряджала на битви чоловіка, а оце вже доводиться й сина. Серце раптом так заболіло, ніби хтось устромив у нього ніж. Настя присіла. Але слабість тривала недовго. Така божа воля, і ніхто не сміє здогадатись, що діється в материнській душі. Адже вона – дружина прославленого ватажка, яким гордиться ціле Підгір’я, на неї дивляться інші матері, які також виряджають своїх синів на битву.

У гнізді Височанів немає місця для сліз. І, гордо випроставшись, Настя стала застеляти білою скатертю стіл.

За хвилину перед Семеном та його гостем, сапогівським сотником Хаячком, уже стояло гаряче молоко, хліб, мед. Раптом знадвору долетів голосний стукіт кінських копит. За хвилину до хати зайшов старий комарівський побратим Захар. Не сідаючи, він доповів Семенові та Хаячкові, що комарівський сотник Яремко Попович поїхав з ватажком до Львова, передавши на нього, Захара, всі справи.

У хаті Семена відбулась коротка військова нарада. Хаячок погодився очолювати загін і доручив Семенові вести нових побратимів з поміщицьких маєтків. У загоні понад триста чоловіків, тобто стільки ж, як і кнехтів, але побратимам допоможуть ще й бринські селяни та гайдуки Крицького. Як вести битву,— чи вдарити на кнехтів зненацька, чи виманити їх з села хитрощами,-буде видно на місці.

За хвилину протяжні звуки рога сповістили побратимів, що час у похід. Старі, бувалі височанці плигнули на коней, вишикувались у сотні. За ними ладнались у перший свій похід новаки з поміщицьких маєтків, над якими Семен призначив десятниками досвідчених вікторівських побратимів.

З Вікторова до Бриня було близько тридцяти верстов. Дорога бігла здебільшого лісами, і тільки зрідка траплялися злиденні села з курними хатинами кріпаків і розкішними поміщицькими будинками. Виснажені працею і злиднями, люди з тихим смутком стежили за височанцями, ніби зором докоряли їм, що, захищаючи народ од татар і кнехтів, забули про ворогів, які засіли в палацах. Розуміючи їх докір, височанці понуро позирали на палаци і мовчки смоктали люльки.

Опівдні побратими прибули під Бринь і зупинилися у лісі біля села. На полях колисалися дозрілі хліба, але бринські хлібороби ніби забули про них, бо ніде не було видно й душі. Зате з села аж у ліс долітали пісні, музика, п’яні вигуки. Хтось сторонній міг подумати, що у селі трапилась якась радісна подія і народ святкує та веселиться. Раптом з кущів біля Семена вистромилася голова зі скуйовдженим волоссям, за нею друга… третя… За хвилину, постогнуючи, з гущавини вийшло

кілька чоловіків зі слідами крові й побоїв. По злиденному кропивяному одягу неважко було впізнати селян.

– Ви, певне, височанці, бо й розмовляєте по-нашому, і одежа у багатьох з вас звичайна селянська,— звернувся найстарший за віком селянин до Семена.— А у селі чекають вас.

– Височанці,— підтвердив Семен.— Але що ви за люди і хто вас так понівечив?

– Бринські ми…— відповів за всіх той же старий селянин.— А понівечили нас саксонські кнехти. Четвертий день збиткуються над народом лютіше від татарів. Ми з одною душею ледве од них утекли, а то був би нам амінь. Марка Неборачка зарубали за те, що за жону заступився, а Якима Солодинського – що кабагіа од них у верболозах за садком заховав.

– Приблуди збиткують над вами, а ви терпите та мовчите,— скипів Семен.

– А що нам діяти? – знизав плечима селянин.— Саксонців три сотні, та ще й нахваляються гетьманським глейтом[23].

Повідомлення про гетьманський глейт збентежило Семена та сотника Хаячка. Кожна ворожа дія проти людей, забезпечених глейтом, вважалася злочином проти короля чи гетьмана.

– Немає такого глейту, який дозволяє сваволити, грабувати та вбивати невинних людей,— порушив врешті прикру мовчанку Семен.— Так чинять лише знавіснілі грабіжники і злочинці, і їх за такі діла слід карати на горло.

– Три сотні на горло не скараєш,— похитав з сумнівом головою селянин.

– Що ти радиш, сотнику? – звернувся до Хаячка Семен.

– Не знаю, що й казати,— признався щиро сотник.— Це не татарська ватага, а гетьманські найманці, та ще й з глейтом. Нападеш на них зненацька – накличеш на себе гетьманський гнів і, чого доброго, станеш ворогом Речі Посполитої. Ляхи знають, що без найманців не виграли б жодної битви з козаками, а тому дивляться крізь пальці на їх збиткування над народом. Маєтки вельмож кнехти обминають, бо це не минуло б їм безкарно. А як скубнуть Якогось ходачкового чи дрібного поміщика в одному-двох селах, як от пана Крицького, то гетьману од цього голова не болітиме. Ти вчений, придумай щось путнє, а я шаблею послужу.

Семен замислився. Скликаючи побратимів, він і не подумав про гетьманський глейт. Це було його помилкою, і він повинен її виправити.

– Твоя правда, сотнику,— звернувся до Хаячка, примруживши при тому хитро очі.— Нападаючи на кнехтів, накличемо на себе гнів гетьмана…

– Навіщо ми сюди прибули і що тепер діятимемо? – зажурився сотник.

– Стривай, сотнику, не журись! – засміявся Семен.— Поведемо справу так, щоб кнехти напали на нас. Ми, так би мовити, тільки обороняємось. А як при тому їх поскубаємо, то ніхто і не подивується і не каратиме нас. Навіть заєць має право захищатися від собак. Не дано його тільки кріпакові, якщо тим собакою є шляхтич, економ або якийсь найманець. Але ми не зайці… Напавши на нас, кнехти попадуть у засідку,— пояснив свій план.

– А що я вам казав! – вигукнув на радощах Хаячок, звертаючись до втікачів і ніби беручи їх за свідків, що він завжди довіряв Семеновій голові.— Тепер ще придумай, як це зробити.

– Нам у цьому допоможуть вони,— Семен показав рукою на селян, що мовчки прислухалися до розмови.

На обличчях сотника та втікачів відбилося недовір’я.

– Ви повернетесь у село і налякаєте кнехтів, ніби біля села Бриня мишкує якась збройна ватага,— пояснив свій план Семен. – Певне, опришки або татари, які готуються напасти на село. Щоб обманути кнехтів, сапогівська сотня вийде із лісу і буде вертітись у них на очах.

– Гадаю, що не повірять,— з сумнівом озвався один з селян.— Татари нападають зненацька, а не вертяться на очах у всіх.

– Твоя правда,— згодився Семен.— Кнехти не такі дурні, щоб дати себе так просто обдурити. Але я маю для них принаду. Скажете кнехтам, що один з-поміж вас потрапив до наших рук. Мабуть, він і проговорився, що в селі перебуває славетне саксонське військо, й оце ми зараз не знаємо, що діяти. Куди там пориватись сотні якогось гультяйства на хоробрих саксонських витязів. Сподіваючись легкої перемоги та здобичі, кнехти кинуться за нами в погоню, як собаки за зайцем, а тоді цей "заєць" схопить собаку за горло…

Присутні слухали затамувавши подих.

– Сотня не буде відступати перед кнехтами в ліс, а мчатиме лугом, що йде попри нього. Переслідуючи втікачів, найманці розсіються по лугу, і тоді з лісу вдарять на них наші головні сили. Кнехтів, які кинуть зброю, помилуємо.

Втікачі-бринці охоче погодились виконати Семенове доручення. Перебравшись через яр, вони поспішили до села, злякано гукаючи і махаючи руками. У Брині швидко їх помітили, і назустріч вибігло кілька десятків найманців.

Помітивши над яром сапогівців і пересвідчившись, що їх не обманюють, кнехти залишили селян і помчали в село.

За хвилину до Семена долетіли протяжні звуки труб, що закликали саксонців до зброї. З села виїхали дві сотні вершників і галопом понеслися в напрямі лісу. За вершниками висипали піхотинці з мушкетами напоготові.

Попереду вершників скакав закутий у сріблястий панцир, з шаблею в руці, вусатий худорлявий полковник.

Саксонці зупинились над яром і голосно зашварготали. Яр був стрімкий, глибокий, до того ж на дні його дзюрчав потічок, і переправитись кіньми на той бік було немислимо. Саксонська піхота, яка прибула за вершниками, відкрила з мушкетів стрілянину по сапогівцях, які й собі відповіли пострілами.

Деякі кулі влучили в ціль, і серед сапогівців та кнехтів були вже жертви.

Раптом Семен злякано ахнув, пополотнів. Сотник Хаячок випустив з рук мушкета і, захитавшись, впав біля коня.

Серед сапогівців настало замішання. Враз кілька кіннотників відлучилося від побратимів і подалося в ліс. На кожному коні сиділо двоє вершників, і Семен здогадався, що побратими везуть поранених, а може, й убитих.

Хвилюючись, він підскакав до сапогівців, які саме в’їхали в ліс.

– Дряпнула мене німецька куля,— тихо поскаржився Хаячок.— Ніби й не дуже, але на коні мені уже не втриматись… Помстись за мене, бо тепер ти над побратимами найстарший.

Тим часом драгунія подолала-таки яр і кинулась на сапогівців. Виконуючи Семенів наказ, побратими повернули коней і кинулись тікати. Кнехти на радощах загорлали. Ці опришки, яких так злякались бринці, виявились боягузами, на яких досить було не шаблі, а нагая. Вони і їхні коні та зброя ось-ось стануть здобичею хоробрих синів Саксонії… Полонених можна буде продати за добрі гроші якомусь саксонському графові або баронові та ще й заробити на конях.

Засліплені жадобою, підбадьорені надією на легку перемогу, кнехти і гадки не мали, що це був добре продуманий тактичний план побратимів.

Переслідуючи втікачів, найманці не помітили одинокого вершника, який виїхав з лісу і приєднався до сапогівців. Він голосно і різко затрубив у ріг. На його звуки втікачі раптом зупинилися, повернули коней і, блиснувши до сонця шаблями, кинулися на кнехтів.

За мить з лісу, ніби рій розлючених джмелів, висипали височанські сотні, вклинились у шеренги саксонців, розірвали й оточили їх.

Удар побратимів був таким навальним і несподіваним, що кнехти оторопіли. Отямившись, завили з досади. Стиснуті з усіх боків височанцями, вони даремно намагалися вирватись з оточення. То тут, то там зав’язувались короткі завзяті бої. Але кількісна перевага побратимів забезпечила їм перемогу.

Побачивши, що дальший опір даремний, найманці стали кидати зброю. Тільки полковник зі жменькою найзавзятіших продовжував вперто оборонятися. То був досвідчений вояка, і його шабля боляче жалила побратимів. Тупа впертість саксонця і зайве кровопролиття розлютили Семена. Вихопивши з-за пояса пістоль, він націлився у полковника. Гримнув постріл, але куля, відбившись від панцира, не заподіяла саксонцеві шкоди…

Полковник люто вереснув і кинувся на Семена. Але помірятись з ним силою і шаблею не встиг. Саноцький, який під час битви не покидав ні на хвилину приятеля, випередивши Семена, кинувся назустріч саксонцеві. Не звикши ще до шаблі, він орудував залізними вилами на довгому держаку, якими вже скинув з сідла кількох кнехтів.

Саксонець, мабуть, зрозумів, що проти такої зброї його шабля безсила, не бажаючи опинитись на вилах, відкинув її з досадою далеко від себе.

Наслідуючи свого полковника, кидали зброю і кнехти.

Битва височанців з драгунією закінчилась… Залишились

ще саксонські піхотинці, які, побачивши розгром кіннотників, кинулись утікати до села.

Доручивши сапогівській сотні стерегти полонених драгунів, Семен з двома сотнями побратимів кинувся навздогін утікаючим.

Раптом кнехти зупинилися, затупцювали, загорлали.

Бринці, виконуючи Семенів наказ, закрили возами та колодами дорогу до села і, озброєні Крицьким, зустріли непроханих гостей пострілами. Опинившись між двома вогнями, піхотинці й собі стали кидати зброю.

Разом з полоненими кнехтами до рук височанців потрапило понад сто возів награбованого на Україні добра, яке найманці везли з собою до Німеччини. За згодою побратимів частину здобичі Семен роздав брянським селянам, які чимало натерпілися од кнехтів.

Тепер виникло питання, що вчинити з полоненими.

– То є люта гвалт на германський сольдат, і тобі буде страшний кар від пан гетьман,— погрозив Семенові полковник, подаючи йому глейт.— Читай, що там написано.

Глейт був писаний латинською мовою і, певний, що Семен її не розуміє, полковник продовжував свої зухвалі погрози.

Молодий сотник швидко перебіг глейт очима. Гетьман гарантував кнехтам безпечне перебування на території Речі Посполитої, але суворо заборонив сваволити і грабувати народ, плюндрувати села.

– Або ти, полковнику, нічого не тямиш у латині, або не читав глейту, — озвався з глумом Семен чистою німецькою мовою до саксонця, що вибалушив з великого дива очі.— Тут написано,— повернув глейт полковникові,— щоб ви не чинили кривд народові, а ви збиткуєтесь над ним, як татари. Ще й порозбишацьки напали на нас. А ми, полковнику, служимо Речі Посполитій і якраз прямуємо під Рогатин, бо там появилась татарська ватага. Ми людям на рятунок поспішали, а ви що вчинили? – з суворим докорам глянув на саксонця.

Полковник наїжився, ошкірив по-вовчому зуби, ніби збираючись вгризтись Семенові в горло.

Цей молодий ватажок не тільки перехитрив його, старого вояку, але ще й осмішив перед кнехтами, гетьманом, Річчю Посполитою, Саксонією. А тепер, мабуть, пожене його та кнехтів, ніби баранів, у Галич і внесе до лави скаргу за грабіж та напад.

Полковник знав, як ненавидить найманців народ, і не сумнівався, що лава винесе їм суворий вирок. Гетьман, щоб вийти сухим з води, пальцем об палець не стукне в їх обороні.

– З розбишаками в нас не панькаються. Мотузки для вас знайдуться, а дерев у лісі досить,— позирнув суворо на пополотнілого з жаху полковника Семен.

– За свій зольдат гетьман зробить тобі страшний смерть! – верескнув не своїм голосом саксонець.

– Замовчи!-гримнув на нього Семен.— З пошани до гетьманського глейту ми даруємо вам життя, але збиткуватися над народом не дозволимо. Чотирма ватагами і чотирма різними дорогами поженемо вас без коней та зброї з Підгір’я,— пояснив своє рішення.— Повернетесь з України не у сріблі-золоті, як того сподівались, а в лахмітті.

Кнехти похнюплено слухали гнівні Семенові слова. Боячись накликати на себе ще більшу кару, вони мовчали, а по шеренгах побратимів покотився схвальний гомін.

– Нашому Семенові не над малим загоном ватажкувати, а весь підгірський народ за собою вести і панів бити!— вигукнув у захваті Ілько.

– Бодай би ти в щасливу годину це мовив,— щиро побажав хтось із побратимів.

8

Закревський, тримаючи під руку дружину, зайшов у будинок. Білі рублені стіни ще пахли свіжим лісом – смерековим бальзамом, терпким дубом. По золотистих кедрових підлогах стрибали сонячні промінчики, веселили очі.

Новий палац, побудований на зразок багатих шляхетських резиденцій, був чепурніший та пишніший од спаленого татарами, і пані Агата на радощах аж сплеснула в долоні.

Та враз вона посумніла.

– Розкішний дім без меблів, як круль без корони,— озвалась.— А меблі, срібло, клавікорди і венецькі дзеркала дорого коштують. Заборгуємось так, що позбудемось Братковець.

– Ге, ге!-зареготав Закревський.— Твій Антось не ликом шитий. Як гадаєш, навіщо я послав гайдука по Височана?— глянув лукаво на дружину.

– Краще не питай,— невесело посміхнулась пані Агата.— Хочеш позичити в нього грошей?

– Ось і не вгадала,— зрадів Закревський.— Його син, той, що навідується до нашої дівки Оксани, здобув недавно у гетьманських кнехтів безліч коней, зброї та возів з усяким добром. Причім зробив це так хитро, що навіть гетьман не може до нього причепитися. Там, Агато, і сукно, і шовки, і одяг, і хутра, і навіть столове срібло, награбоване кнехтами на Україні в якогось багатого поміщика. Фортуна! – затрясся з жадоби.— А хіба наші поселенці не належать до його загону? Чи, може, Височан не сидить на моїй землі? Слобода Височанська – не його, а мій маєток. Маєток Закревських, а тому мені належить частина здобичі. Я свого не подарую. Візьму, принаймні, півсотні коней і десять возів того добра, що його кнехти везли в свою Саксонію.

Пані Агата затаївши подих жадібно ловила кожне слово чоловіка, але на її обличчі не появлялась радість. Навпаки, воно стало суворим, гнівним.

Скромність чоловіка дивувала і дратувала її...

– Невже ж, Антосю, ми жебраки, щоб брати у хлопів подачки? – суворо скартала чоловіка, знаючи, чим найболючіше вразити його гонор.

Закревський нахмурився. Агата верзе бог зна що. Сильний бере у слабшого, розумний у дурнішого, пан у хлопа.

– Височан – шляхтич і мій осадчий, а не якийсь хлоп,— нагадав дружині.— А військова здобич – не подачка.

На устах пані Агати майнула ледь уловима посмішка. Антось клюнув на її хитрощі. Тепер, рятуючи перед нею свій гонор, він зробить геть усе, що вона підшепче.

– І все ж півсотні коней та десять возів для пана Закревського – подачка,— кинула холодно.— Ти повинен взяти щонайменше удвоє стільки. Показати Височану, хто тут пан, а хто слуга!

– Боюсь, що не дадуть,— покрутив головою Закревський.

– Не проси, а вимагай і бери,— наказала суворо пані Агата.— Та й не забудь про столове срібло. Інакше Закревські їстимуть з череп’яних мис, а їх хлопи – зі срібних. них. Ха, ха! Не чекай, Антосю, на Височана, а сам поїдь у Слободу,— порадила чоловікові.— Не довіряй нікому, бо кожна рука до себе крива. Нині такий світ, що всі аби собі, аби обманути. Навіть шляхетнонароджені забувають про свій гонор. Кажуть, що й між козаками є шляхта, яка йде проти ойчизни…

– Загродова галайстра, – кинув з досадою Закревський.— Вона навіть такого лицаря, як князь Ярема Вишневецький, називає перекінчиком і запроданцем тільки за те, що він перейшов на католицизм.

– Розумно зробив, бо нині він – перша в Речі Посполитій особа,— похвалила ренегата пані Закревська,— та й нам пора так зробити. Але не гайнуй часу і їдь у Слободу.

– Твоя рада, Агато, як хрін після обіду,— покепкував Закревський з дружини.— Я вже вчора побував у Слободі і довідався, що хотів. Тільки говорити з Височаном при хлопах про здобич було якось незручно, і тому сьогодні вранці я послав за ним гайдука. Ей! Стривай! Та це ж і він сам!-зрадів, глянувши у вікно.— Тільки якого біса він приволік з собою своїх "лицарів" та сина? Може, гадає, що я запросив їх на гостину? Добре, що Зосі "немає. Іди, Агатко, у садок,— запропонував дружині. – Як приїдуть Зося і Базилі, то хай побудуть з тобою. У нас з Височаном буде неприємна розмова, і, напевне, не обійдеться без суперечок.

– Будь непохитним, мій милий! – ще раз наказала пані Агата, покидаючи покої.

Вершники тим часом в’їхали на подвір’я і позіскакували з коней. Озброєні здобутими в боях мушкетами і шаблями у півпанцирах, на добрих, ситих конях, вони не відрізнялися від регулярних королівських вояк.

Ватажок був замислений, мовчазний. На новий будинок пана Закревського позирав якось вороже, насуплено. Порівнював його з нужденними хижами та землянками братківчан. Що ж задумав поміщик? Неспроста він приїжджав учора в осаду. Видно, пронюхав про трофеї побратимів. А можливо, хоче, нарешті, занести їх умову до міських книг? Цілий рік, находячи різні причини, зволікає з цим…

Закревський нещиро усміхаючись, вийшов гостям назустріч і вдавано сердечно потиснув їм руки, запросив до вітальні.— Полюбуйтесь, вашмосці! Кращої немає навіть у Пніві,— похвалився перед гістьми.

– Таких злиденних халуп, як у Братківцях, також ніде в околиці немає,— озвався Семен, обводячи похмурими очима зал.

Закревський насторожився, глипнув недобрим оком на Семена.

– То, вашмосць, вина ординців,— виправдався.— Я не проти, щоб мої кріпаки жили в гарних будинках, і кожному продам дерево на будову. Але як хлоп пробуде ще якийсь рік в землянці, то світ не завалиться. До палаців він не звик. Та й господь для того і сотворив хлопів, щоб служили шляхетнонародженим,— вдався до улюбленого свого аргументу.

– Невже ж так написано в святому письмі? – іронічно кинув Семен.

– Еге ж! У нашому, шляхетському!-запевнив лукаво поміщик.— Там є така притча про пана й Івана. Одному дав бог шаблю, а другому – ціп. Ще й наказав: "Працюватимеш у поті чола свого",— додав з насмішкою.

– Господь знає, що робить,— похвалив всевишнього Семен.— У добрих руках ціп навіть певніший від шаблі. Вилами під бік, ціпом по голові – і одного вже немає, – люб’язно пояснив Закревському "хлопську" стратегію.

– Ей же, про кого вацьпан мовить? – визвірився на гостя Закревський.

– А вашмосць як гадає? – з неприхованим глумом звернувся Семен.— Звісно, про татар.

Закревський уже був лихий на себе, що, замість приступити відразу до справи, вдався з Височанами у розмову. Хлоп є хлопом, навіть якщо він і багатий, нобілітований та вчений. Цей молодий явно опришківським духом дихає. Говорячи про вила і ціп, не татар він має на умі… Стривай, небоже! Ще не таких приборкувала караюча рука Речі Посполитої, Вкорочувала на цілу голову. Треба буде старості доповісти, якого небезпечного опришка виростив Височан.

– Зайдемо у референдаж, поговоримо,— запропонував сухо.

У референдажі – кабінеті – вже стояли скромні меблі: простий дубовий стіл, крісло для Закревського та дві лави для відвідувачів. На столі стояв оздоблений сріблом ріг з вином та кілька келихів.

– Прошу сідати! – сухо запропонував поміщик гостям, показуючи на лави, і сам сів у крісло.— Вацьпан, певно, здогадується, в якій справі я велів його покликати? – звернувся до Височана.

– Я людських думок не читаю,— знизав плечима ватажок.

Закревський нервово забарабанив пальцями по столу. Цей ватажок поводиться так, ніби не він – осадчий у Закревського, а навпаки, Закревський – у нього.

– То шкода,— їдко посміхнувся, ховаючи від Височана очі.— Ми уникли б зайвої розмови. Пан Семен здобув під Бринем у бою з кнехтами чимало всякого добра,— приступив до справи.— Кажуть, що одних тільки коней є понад півтисячі. А мушкетів, а шабель, а возів з усячиною…

– У Бринь ми ходили не за кіньми та возами,— перебив його Семен,— а рятували беззахисний народ від свавільників.

– Знаю, знаю!-замахав руками Закревський.— То дуже похвально, що вацьпан не забуває за народ. Але й собі ніхто не ворог.

Ватажок значуще перезирнувся з сином. Його передбачення підтвердилися. Закревський нагострив зуби на бринську здобич.

– Вацьпану всього не сказали,— озвався глухо, насилу стримуючи гнів.— Значну частину здобичі побратими залишили бринцям, які багато лиха витерпіли од кнехтів.

– Бринь – не мій маєток,— скривився Закревський, даючи зрозуміти, що йому вже набридли розмови про кріпаків.— Про своїх хлопів хай пан Крицький турбується.

– Не забувай, вашмосць, що "нині мені, а завтра тобі",— нагадав поміщикові стару істину Височан.— Ніхто з паном богом контрактів не підписував, і нікому не відомо, де на нього і коли чигає небезпека. Вашмосць про це пересвідчився на собі.

Поміщик нервово засовався в кріслі, насупився. Височан повчає його, ніби вчитель недоумкуватого учня. Натякає, що визволив Закревського з татарської неволі і, певне, вважає своїм боржником.

– Що було, те загуло,— процідив зневажливо крізь зуби.— Добрий осадчий передусім дбає про безпеку осади. А пан Семен що зчинив? Га? Зібрав поселенців, озброїві повів на Бринь. Одного з них кнехти навіть поранили, і я втратив пару робочих рук,— дорікнув Височанові.

– Вашмосць перебільшує,— заперечив Семен.— Рана за тиждень загоїться – і знаку не буде.

– Нині поранили, а завтра можуть убити,— невгавав господар.— А кому збиток? Га? Мені, Закревському. Де тут справедливість? Мої поселенці воюють, проливають кров, гинуть, а інші на тому багатіють.

Обличчя Височана перекосилося від гніву.

– Кожний міряє на свою мірку,— відплатив за образу Закревському.— Поселенці ще не кріпаки, вони до закінчення вольностей люди нічиї,— нагадав поміщикові.— Можуть повернути до свого колишнього пана.

– Пусте базікання! – вигукнув люто Закревський.— Від мене не повернуться, бо вони вже мої. Давайте по-божому! Мої поселенці

допомогли синові вацьпана здобути під Бринем перемогу, і мені, їх панові, належить частина здобичі!

Вимога поміщика була нічим не обгрунтована. Поселенці ще не були його кріпаками, та й у битві під Бринем їх було всього десять чоловік.

Семен гнівно позирнув на Закревського. На язиці вже завертілося гостре слово, але суворий погляд батька примусив його замовкнути. Видно, він не бажав явної ворожнечі з Закревським.

– Військова здобич належить не мені, а побратимам і старості,— озвався з вдаваним спокоєм ватажок.— Староста бере половину, бо половина наших людей походить з тих королівщин, що їх король передав у користування галицькому старостві. Старостинський рукодайний уже прибув у Слободу. Що залишиться, тим ми поділимось порівну. Але я гадаю, що старостинський рукодайний і побратими не стануть заперечувати, як вашмосць одержить коня та зброю по саксонському полковникові. Кінь як вогонь, хоч під самого гетьмана, а панцир прусської роботи, і навіть мушкетна куля його не бере. До того ж і шабля – дамаська, з самоцвітами на рукояті та два пістолети з перламутровими головками.

Поміщик кисло скривився.

– За кого вацьпан має Закревського? – напиндючився.— За жебрака, що бере подачки? "Віддайте богові боже, а кесареві кесареве",— нагадав ватажкові слова Христа.— Хочу сто коней, сто мушкетів і шабель та два десятки

возів з усіляким добром і не поступлюсь ані на вершок.

Безсоромність поміщика більше здивувала, ніж обурила ватажка.

– Нічого собі, як вашмосць не жартує,— озвався з глумом.— Тільки ні мови, ні умови про воєнну здобич між нами не було. Старості треба дати половину, вашмосці за його десять поселенців – другу, а трьом сотням побратимів залишається юшка та петрушка, бо м’ясо гості з’їли… Ні, так не буде!…

Закревський жахнувся. Моцни боже! Невже під рукою Височана три сотні таких, як оці, там на подвір’ї, озброєних до зубів хлопів? Це ж така сила, з якою можна йти на Галич. Навіть староста не має більшої. Дві сотні королівських рейтарів стоять залогою на галицькому замку, та ще півсотні їх у Бурштині, Більшовцях та Калуші. Може, не задиратися з цим хлопським ватажком, взяти обіцяний дарунок і на тому розійтись? Але що скаже Агата? Назве жебраком, боягузом, засміє… Про меблі, клавікорди і срібло треба забути. Але чого, власне, Закревський повинен боятися Височана? Адже над цим хлопським ватажком є ще староста, сеймик, шляхетське ополчення галицького староства і, врешті, воєвода та король. Усі вони обстануть не за нобілітованим хлопом, а за старогербовим посесіонатом. Височан це знає і не зважиться вдатись до якогось насильства.

– М’ясом прошу не турбуватися,— озвався на слова Височана.— Я в гості до вашеці не збираюсь. Але Слобода моя, вацьпан – мій осадчий, а тому частина брийської здобичі законно належить і мені.

– Слухай же, пане Закревський! Навіть старої вуздечки од мене не дістанеш! – вдарив кулаком об стіл, не тямлячи себе від гніву, ватажок.- Стільки добра, що його вацьпан вимагає від мене, не варте ціле пустище. А у Бринь водив побратимів мій син, який не є ані твоїм осадчим, ані поселенцем.

Закревський зіщулився. Той хлопський ватажок забуває, що має справу з посесіонатом. Чого доброго, ще може стукнути його кулаком по голові. Староста навіть скарги на Височана не прийме, але сміху буде на ціле Підгір’я. Що скажуть люди про такого посесіоната, якого лупцює його ж осадчий? А Височан такий зухвалий, бо знає, що Закревський

зараз безборонний, що залишився без надійних гайдуків, що хлопи не прийдуть йому на допомогу… Вони перші втопили б свого дідича в ложці води або повісили б на сухій вербі. Дуже невдячне це хлопство.

Закревський тарабанив пальцями по столу і думав, що діяти з непокірним осадчим. Чи заплатити образою за образу, чи показати на двері, чи нагадати, хто тут пан, а хто слуга? Але чинити так з Височаном небезпечно. Найрозумніше пустити образу попри вуха, але зберегти при цьому свій гонор.

– Якби вашмосць не врятував мене од ясиру, то я з ним інакше говорив би,-процідив крізь зуби.— А Слобода вже не пустище і має свою ціну,— недвозначно натякнув ватажку.

Власне, осада могла б уже обходитись і без Височана. Зараз у ній близько тридцяти родин, і поселенці самі обороняться перед дрібними посесіонатами. Але найперше треба позбутись цього небезпечного осадчого. Позбутися законно, щоб опісля цей хлопський ватажок не викликав його перед суд і, вигравши процес, не відстоював силою свої права. Три сотні його збуїв – то неабищо.

– Я не маю наміру купувати Слободу,— знизав плечима ватажок, охоловши від гніву.— Трьох днів для мене досить. А нашу умову завтра занесемо у галицькі земські книги,— повідомив поміщика.— Годі зволікати. Я й свідків, Дудника та Барицького, взяв з собою.

– Та й чого так квапитися? – здивувався Закревський.— Моє шляхетське слово…

– Знаю ті слова! – різко перебив поміщика Височан.— Скріпимо їх завтра ще й записом у книгах. А щоб у дорозі не трапилось яке лихо, з нами поїде сотня побратимів.

Це була погроза, і Закревський її зрозумів. Сотня височанців прибуде у Братківці не для того, щоб охороняти його персону. Збуї силоміць заведуть його до Галича, осоромлять перед хлопами.

– Своїм недовір’ям вацьпан мене ображає. Три лани я обіцяв йому при свідках і шляхетського слова не зламаю. Завтра занесемо умову до книг, щоб не було між нами зайвих непорозумінь. Землю вацьпанові даю біля озер, між лісом і річкою,— повідомив з глумом, ховаючи од ватажка очі.

Височан здригнувся. Ось як помстився Закревський за відмову поділитися з ним воєнною здобиччю. Давав йому пеньковисько, що залишилось від вирубаної пущі. Перш ніж перетворити його в родючу землю, треба буде викорчувати тисячі пеньків і засипати безліч ям, треба затратити багато років мозольної праці. Але закон на боці Закревського: адже при Дудникові та Барицькому не було мови, яку саме землю дає йому Закревський.

На коротку мить ватажком оволоділо бажання рубнути поміщика шаблею, але він стримався. За вбивство Закревського його чекала б баніція[24] – єдина в Речі Посполитій кара, якої боялися навіть вельможі. На баніту кожний мав право напасти зненацька, вбити, загарбати його маєток. А ласих на чуже в Польщі розвелось чимало. Але Закревський ще заскоро святкує перемогу. Староста прийме поселенців у свій Боднарів з розкритими обіймами.

– Я гадав, що маю справу з чесною людиною, але бачу, що помилився,— встаючи з лави, з погордою зміряв поміщика очима.— Без вацьпанового пеньковиська обійдуся. Але я певен, що швидко усі стежки до Слободи бур’яном заростуть.

– Не розумію,— збентежився Закревський, не відповідаючи на образу.— Поселенці не дадуть їм зарости.

– Поселенців не буде,— холодно процідив крізь зуби ватажок.— Підуть за мною на інші землі, до чесніших посесіонатів.

– Вето! Нє позвалям! – схопився як ошпарений Закревський.— То Є вже МОЇ ЛЮДИ, І Я нікуди ЇХ не відпущу.

– Вони дозволу вацьпана не потребують,— рішуче кинув ватажок.— То вільні поселенці, до яких ніхто не має права. А щоб вашмосці не кортіло чинити їм перешкод, їх під свій захист візьмуть побратими.

Закревський похитнувся, важко сів у крісло. Це був удар, якого він не сподівався. Височан поламав усі його плани, переміг. Слобода знов стане таким пустирем, яким була до заселення, і всі зв’язані з нею надії розвіються як дим.

– За вацьпанове зухвальство заплатить мені дівка Оксана,— захрипів глухо, тупаючи ногами.— Ось зараз велю зашмагати її батогами до смерті.

Семен пополотнів. Погроза поміщика була такою дикою й несамовитою, що на мить приголомшила його. Тепер єдиним рятунком для Оксани може бути тільки смерть Закревського.

Видно, що й ватажок був такої ж думки, бо сягнув рукою по зброю.

– Залишіть це мені, тату! – випереджаючи батька, Семен вихопив з-за пояса пістоль.

– Рятуйте! – заверещав шляхтич, обімлівши з жаху.— Рятуйте, хто в бога вірує!

– Господи! Що тут діється! – долетів раптом розпачливий жіночий голос, і до столу підбігла перелякана Зося.— Невже пан Семен хоче

застрілити мого батька? – скрикнула, пізнаючи гостя, і заслонила собою Закревського.

Семен оторопів, збентежився, і рука з пістолем опустилася на стіл. Зустрічі з Зосею при таких обставинах він не передбачав.

– Батько вацьпанни наміряється закатувати дорогу для мене людину, яку я ніколи і нікому скривдити не дозволю.

– Пан Семен – про оцю дівку?...— скривилася Зося.— Вона наша кріпачка...

– Тільки до часу,— суворо позирнув на дівчину Семен.— Між нами є умова,— показав на Закревського, що вихилився з-за доччиної спини.— Не ховайся, вашмосць. І затям нинішню пригоду, бо як скривдиш Оксану, то вдруге вже дочка тебе не врятує.

Закревський якось немічно хитнув головою і, відсторонивши від себе. Зосю, важко сперся об стіл.

– Прощай, вацьпанно! – схилився перед Зосею Семен.

– Ха-ха! – зареготала вона.— Пан Семен квапиться до своєї дівки!...

Батько та син лише перезирнулись і мовчки вийшли з кімнати.

9

Над далеким Дніпром щось діялось...

Дивні чутки йшли від хати до хати, від села до села, бентежили народ.

Хто їх приносив з-над дніпровських берегів і розвівав серед народу? Може, буйні вітрове або перелетні птахи, може, бездомні старці або сліпці-лірники, що блукали підгірськими дорогами, а може, мандрівні крамарі, які – нині тут, а завтра там. Щось дуже багато їх появилось раптом на Підгір’ї, але краму привозили як кіт наплакав. Більше вони прислухалися до розмов, ніж торгували.

Чутки ширились, як пожежа, і в кожній з них згадувалося про Хмельницького.

Хто такий Хмельницький, того на Підгір’ї ніхто достеменно не знав. Одні запевняли, що він запорозький характерник, якого не бере ні шабля, ані куля, інші – що Хмельницький муж вельми вчений, який перевершив розумом усіх вельмож і королів, а дехто навіть твердив, що це посланий богом месія, який визволив український народ з людської та панської неволі.

Враз, за непевними чутками, прийшла вражаюча вістка про Жовті Води.

Де течуть ці води і чому вони жовті, того підгіряни також не відали. Але вістка передавала, що жовті води за один день почервоніли від шляхетської крові. При цьому знов згадувалося про Хмельницького. Але тепер підгіряни вже знали, що він-"то не хмель, що на тичці в’ється, а той Хмельницький, що з ляхами б’ється".

Чутка про Жовті Води застала ватажка у Боднареві, куди він, розгніваний на Закревського, переселився з усіма поселенцями Слободи Височанської. А вчора вранці сліпий на одно око крамар, замість краму, залишив у нього папір. Він увесь був списаний крупним письмом. Зачинившись у кімнаті ще й поставивши на сторожі побратимів, щоб не зайшов хтось небажаний, Семен в який уже раз читав батькові універсал Хмельницького.

Великий гетьман Війська Запорозького звертався у ньому до людей однієї віри та крові стати спільно на боротьбу з ляхами і панами, "через яких Україна наша, і слава, і божі доми мусили б загинути..." З гнівом і болем говорилося у ньому про ті знущання і наруги, яких зазнав український народ від своїх одвічних ворогів. "Хочу шаблею знищити цього неприятеля, пробиваючись за ним до Вісли... Коли буду далі наближатися з військом до вас – щоб мали свою зброю, стрільбу, шаблі, коней, стріли, коси та інше залізо для оборони православної віри. А де можете, якими силами та способами, готовтесь на цих неприятелів наших і стародавньої нашої віри, ляхів, ворожих нашому народові. А якщо знаєте або чуєте від проїжджаючих або прохожих про війська яких чужоземних народів, набраних проти нас від короля, давайте знати і остерігайте нас..."

– Повідомимо, авжеж що повідомимо,— збуджено озвався Височан, коли син, нарешті, закінчив читати універсал.— А тепер, Семене, перепиши оце разів десять, так, як велів Гриць, та й роздамо його вірним людям.

– Не Гриць, тату, а козак Грицько Завірюха, гетьманський розвідник, — нагадав батькові Семен.

– Який же він розвідник? – запитав насмішкувато ватажок.— Будь обережнішим,— перестеріг сина.— Це ж львівський мандрівний крамар Гриць Перепелиця.

Семен ніяково згорнув універсал.

– Паперу і чорнила в мене досить,— поспішив запевнити батька.— А пер ось зараз з гусака насмикаю.

– Гаразд. Смикай та пиши,— в очах ватажка спалахнули лукаві іскорки.— А я тим часом пошлю гінців за Хаячком і Яремком Поповичем. То надійні люди і всією душею віддані народові. Вони й понесуть

написане в народ, хай довідається про універсал усе Підгір’я. При тому ще й збиратимуть відомості, що їх ми повинні передавати щотижня в Бучач рукомесла шевського майстрові пану Качуру. Кого це побратими обступили на подвір’ї і не пускають у хату? – почувши гамір та метушню, зиркнув у віконце.— Та це ж старостинський гайдук, бо має на каптані вишитий герб Гербуртів – схрещені стріли. Не придумаю, чого староста хоче від мене,— покрутив головою.— Приведи його, Семене, сюди! – наказав синові і, загорнувши в хустину універсал, сховав його за ікону.

За хвилину Семен повернувся з посланцем.

– Пан староста велів вашмосці негайно прибути до нього,— привітавшись, передав ватажкові наказ Гербурта гайдук.

– Та й чого це пан староста так хоче мене бачити? – здивувався ватажок.— Лихо якесь трапилось чи що?

– Не знаю,— здвигнув плечима гайдук.— Мені велено передати наказ і повертатись.

– А ще кажуть, що гайдуки завжди знають більше од своїх панів,— пожартував ватажок, сподіваючись, що гість підтримає гайдуцьку славу і заговорить.

– Старшини, може, й знають, та нам не кажуть,— буркнув посланець, явно не бажаючи продовжувати розмову.

Мабуть, язик накоїв йому якогось лиха, і зараз він дув на холодне.

– Передай пану старості, що я скоро приїду,— побачивши, що нічого не дізнається від скритного гайдука, ватажок відпустив його.— Скажи побратимам, щоб осідлали мені коня,— звернувся до сина.— Та й самі хай готуються їв дорогу.

– Двох коней, тату,— з докором позирнув на батька Семен.— І я поїду з вами. Може, в пригоді стану…

– Ну що ж – збирайся,— дозволив ватажок.

Не встиг Височан переодягнутись і прив’язати шаблю, як у дверях появився захеканий Саноцький.

– Там таке діється, що словами важко передати! – вигукнув з порога. — На Галицькому шляху тільки курява стоїть – пани перед Хмельницьким з України втікають.

– Ти бачив? —не повірив ватажок.

– На власні очі, як оце вас,— ствердив Ілько.— Кажуть, ціла Україна охоплена повстанням, а в Хмельницького зараз удвоє стільки війська, скільки було під Жовтими Водами.

– Швидше, Семене! – гукнув синові ватажок, застромлюючи за пояс пістолі.— Побачимо, що там діється.

Незабаром десять вершників на чолі з Височаном виїхало з Боднарева і помчало польовою дорогою в напрямі Галицького шляху. За годину перед ними відкрилась дивовижна картина, яка змусила їх зупинити коней.

Широкий шлях був захаращений вершниками, каретами, возами, бричками, тарантасами. Охоплені божевільною панікою люди намагалися випередити одне одного, кричали, лаялись, розмахували кулаками, хапалися за шаблі. Ошкірені зуби, перекошені страхом і люттю обличчя, палаючі гнівом очі робили їх схожими на вовків, що потрапили у пастку. Серед утікачів було чимало жінок. Втомлені, перелякані, вони своїми зойками та криками, а то й істеричним вереском тільки збільшували паніку й хаос.

Привертали увагу безладні гурти вершників. Вони були у півпанцирях і латах, але часто-густо без шоломів і навіть шапок, з шаблями без піхов або з піхвами без шабель. У деяких вершників теліпалися на спинах кусні леопардових, тигрових та рисячих шкур, що служили за прикрасу королівській гусарії. Серед них було чимало босих, і це виглядало так, ніби, втікаючи од якогось страхіття, вояки не встигли взяти чобіт. Чимало їх їхало на неосідланих конях, а за повіддя служили звичайні мотузки.

– Решткы панцирних і гусарських хоругов,— здогадався Височан.

Побратими ахнули з дива. Невже з пишного та бундючного шляхетського війська, яким так гордилась Річ Посполита, залишились тільки оці зграї недобитків? Невже ж оцей босоногий вершник у сріблястому панцирі з золотими оздобами і клаптем тигрової шкури, але без шаблі і з обмотаною ганчір’ям головою – це один з тих вельмож, перед яким ще недавно тремтіли тисячі людей? Дивлячись на втікаюче панство, вони чудувалися і запитували один одного, куди поділася шляхетська пиха, де пропала славетна людська валєчносьць[25], куди зникла магнатська самовпевненість?

– У Жовтих Водах утопилась,— відповів за всіх Семен.

Якась великопанська, схожа на будинок, карета з дивовижними позолоченими гербами зачепила боком високу шляхетську бричку, перекинула її в рівчак і покотилась далі. Фірман устиг сплигнути з козлів, але бричка придавила літнього вусатого шляхтича, і він дико верескнув. Наполохані криком коні перестрибнули рівчак і поволокли за собою бричку разом з вусатим шляхтичем. Фірманові якось удалось зупинити коней і витягти з-під брички покаліченого пана. Він був ще живий, але вже не говорив, а тільки хрипів і бився у судорогах.

Втікачі байдуже спостерігали пригоду, і ніхто з них не зупинився, не поспішив на допомогу. Своя шкура була кожному миліша од чужої.

Коли Височан з побратимами під’їхали до брички, шляхтич уже був неживий. Фірман, літній сухорлявий селянин з утомленим, спаленим сонцем та вітрами обличчям, розгублено поглядав то на мертвого, то на побратимів.

– То наш пан Млодзєевський,— пояснив.— У нього між Лисянкою і Вінницею десять маєтків і понад тисяча душ кріпаків. Втікав бричкою, бо вона, мовляв, швидша од карети, а смерть таки наздогнала. Пані з дітьми ще тиждень тому з гайдуками та рукодайними виїхала у Краків. Ото він, бідолашний, і поспішав за ними…

– Хай йому біс, твоєму панові,— перебив фірмана Семен, певний, що той тільки про людське око жаліє Млодзєєвського, бо не знає, з ким має справу.— Усім туди дорога.

Фірман з підозрінням глипнув на Семена, на його багатий одяг та зброю, повів очима по ватажкові й побратимах і криво посміхнувся.

– Ясновельможний пан, звісно, жартує,— скинув перед Семеном шапку.— Але ж вашмосці бачили,— поклонився побратимам,— що я до смерті пана Млодзєєвського непричетний.

– Одягни шапку і не називай мене вельможним,— наказав збентеженому фірманові Семен.— Скажи краще, від кого так утікає це панство, ніби сто чортів за ними женеться?

Фірман розгублено почухав потилицю. Про таких дивних панів він досі не чував. По одягу, зброї та конях видно, що вершники люди знатні, багаті, шляхетного стану. А от ненавидять ляхів і бажають їм погибелі. Дивні діла твої, господи.

– Від батька Хмельницького,— посмілішав.— Та й від народу. Вся Україна повстала проти панів і ляхів. Прийшла на них куца година! – вигукнув радісно, забуваючи про обережність.— Та й моїх два сини

пішло до Хмельницького,— похвалився.-А мене пан Млодзєєвський примусив їхати з ним. Ще й чотирьох гайдуків узяв з собою, сіле вони по дорозі десь загубилися. Втекли. Та й я втік би, але жаль було коней. Погинули б без догляду. А ви хто такі?-злякався, що набалакав зайвого.

– Одної крові з тобою,— заспокоїв фірмана Семен.

Селянин, чудуючись, покрутив головою.

– Порадьте, добрі пани, що мені діяти? – запитав, підбадьорений словами Семена.— Усі втікають сюди, а мені треба туди,— показав рукою на схід.— Але, чого доброго, ще якийсь посіпака прийме мене за козацького розвідника та й повісить раба божого Опанаса Сірого.

– Залишайся у нас, а далі побачимо,— порадив Семен.— Доглядатимеш коней. А скажіть, тату,— звернувся весело до батька,— чому б нам не приїхати до пана старости, як личить шляхтичам, у бричці? Опанас нас повезе.

– Аби тільки не туди, куди завіз пана Млодзєєвського,— пожартував ватажок.

Синова пропозиція, мабуть, йому сподобалась, бо зосереджено став оглядати бричку.

– Поставте її на колеса! – наказав побратимам. Ті миттю кинулись виконувати наказ.

– Гей же, пане Гнате! Тут під сидінням якась скринька! – вигукнув хтось з побратимів.

– Ну-ну, подай! – зацікавився знахідкою ватажок.

– Важка, гаспидська,— поскаржився побратим.— Не підійму.

Батько та син сплигнули з коней, допомогли видобути скриньку, в якій щось задзенькало.

Скринька була залізна, масивна, стародавньої роботи, ще й обкована обручами. Побратими цікаво оглядали знахідку, пробували її підняти.

– Шкода, що немає ключа,— пожалкував хтось з височанців.— Кортить бодай одним оком глянути, що там усередині.

– Він у пана на шиї,— зрадив секрет Млодзєєвського Опанас.— В дорозі він декілька разів підіймав сидіння і відкривав скриньку.

Фірман нахилився над мертвим, розстібнув йому комір і, радий, що може послужити побратимам, подав Гнатові невеличкий ключ на срібному ланцюжку.

Ватажок не кваплячись одкрив скриньку, і побратими збуджено загомоніли.

Вона була доверху наповнена дукатами, цехінами, талярами, польськими червоними злотими.

– Людські кров і піт,-спохмурнів Семен і, ніби боячись забруднити руки, устромив у скриньку держак нагая.

Кілька дукатів випало із скриньки й покотилося по землі. Але ніхто з побратимів не схилився за ними, не підняв.

– Візьми, Опанасе, собі ці дукати,— показав на золото, що валялось на землі.— У них і твоя праця.

– Та й чимала,-сумовито хитнув головою Опанас.

– Ніби знав пан Млодзєєвський, що його золото так нам пригодиться, — замкнув скриньку ватажок.— За ці гроші ми озброїмо та посадимо на коней дві сотні людей.

Побратими не заперечували. Вони свято довіряли своєму ватажкові і знали, що жоден дукат не пропаде марно.

– Тепер вези, Опанасе! —сів у бричку Гнат, а за ним і Семен.

Бричка виїхала на шлях, і за годину ватажок з побратимами прибув у Галич.

У місті було людно й гамірно. Всюди вештались утікачі, їх слуги, рукодайні, гайдуки. Шляхта з підозрою поглипувала на селян та жебраків, вбачаючи в них переодягнених "емісарів" Хмельницького. Серед простого народу та міщан нишпорили старостинські і магістрацькі "довгі вуха", прислухалися до розмов, кидали підбурюючі слова, на які ловились необережні та наївні. У костьолах ксьондзи в чорних рясах служили панахиди по шляхетнонароджених, які полягли під Жовтими Водами й загинули від рук повсталих українських селян. Кріпаки з королівщини та галицькі міщани лагодили старі мури, що то тут, то там уже пообвалювались, гармаші приводили до ладу гармати і однороги, на замок із старостинських і королівських маєтків прибували вози з продовольством.

Хмельницький був далеко, навіть дуже далеко, галицька земля ще не взялася за зброю, але Галич уже готувався до оборони.

Вузька доріжка, що серпантином обвинула замкову гору, була захаращена возами і людьми. Але тільки дехто з тих, що поспішали, потрапляв до замку. У брамі стояли старостинські райтари і пропускали тільки вози з продовольством і найзнатніших вельмож. Це ображало

інших посесіонатів з України, які вже отямились після першого переляку і до яких знову повернулася їх шляхетська бундючність. Вони лихословили старосту, хапалися за шаблі і намагалися силою пробитися в замок, але рейтари їх безжалісно відганяли.

Пізнавши Височана і здогадуючись, що ватажок прибув у якійсь важливій справі, а може маючи такий наказ, рейтари без зайвих перешкод пропустили бричку і побратимів.

Видно, що Височана тут чекали, бо назустріч йому вийшов рукодайний Гербурта.

– Пан староста в малому залі,— повідомив ватажка.

Гнат і Семен стрімкими сходами піднялися на поверх

і зупинилися перед масивними дубовими дверима, з яких долітали збуджені голоси і дзенькіт келихів.

– Панство уміє найти слушний час для веселощів,— їдко посміхнувся ватажок, стукаючи у двері.

– Прошу заходити! – гукнув хтось схожим на гавкіт голосом, і Гнат з сином зайшли у зал.

За столом, заставленим дзбанками, ритонами, келихами і срібними кубками, сиділо підхмелене товариство, але, всупереч здогадкам Височана, ніяк не можна було назвати його веселим. Видно, щось дуже турбувало старостинських гостей, бо навіть вино їх не розвеселило, і вони сиділи понурі, люті.

– Чолом вашмосцям! – привітався з старостою та його гістьми ватажок.

– Честь вацьпану! – зрадів Височанам староста.— То є той шляхтич Височан з Боднарова, про якого я вашці згадував,— звернувся до кремезного з пишними вусами військового у півпанцирі.— А це пан королівський регіментарій, князь Прокіп Сапіга,— показав на вусатого, щоб ватажок знав, з ким має справу.

– З Сапіжанки! – рявкнув регіментарій, ніби бажаючи відмежуватись від інших Сапіг.

Про князів Сапіг Височан чув уже й раніше. Вони володіли великими маєтками у Львівському воєводстві та на Поділлі, займали високі державні пости; одні з них, подільські, трималися православ’я, інші вже окатоличились, і Прокіп належав, мабуть, до цих останніх.

– Сідай же, вацьпан! – ласкаво запропонував ватажкові староста.— А це, зразу видно,— вацьпанів син,— здогадався, зиркнувши на Семена.— Це добре, що він теж приїхав, бо для обох вас знайдеться робота. Наливайте собі, вашмосці вина, не кремпуйтесь[26].

Ласкавість Старости і присутність серед його гостей Сапіги насторожили батька й сина.

– Вацьпан, їдучи сюди, бачив, що діється, і знає, що сталося? – приступив до справи Гербурт.

– Та чув про якусь там битву,— махнув зневажливо рукою ватажок.— Певне, зробили з мухи вола.

– Вацьпан, як бачу, не знає всього. До нього докотилася вістка лише про Жовті Води,— сумно похитав головою староста.— Здрайця Хмельницький проголосив себе козацьким гетьманом і підняв бунт проти Речі Посполитої. Ще й з татарами злигався. Хлопство підтримує його і звідусіль поспішає до нього.

– То таке військо, що не знає, з якого боку за мушкет узятися,— підбадьорив Гербурта ватажок.— Жовтими Водами війна ще не закінчилась. У нас на бунтівників є ще славні королівські війська, є німецькі кнехти-найманці, є реєстрові.

Ватажкові важко було на душі від того, що змушений так говорити про повстанців і грати роль чорного віщуна, але того вимагала справа.

– Реєстрові також нас зрадили! – вдарив кулаком об стіл регіментар, аж дзенькнули келихи та кубки.— Повбивали своїх полковників, які були вірні Речі Посполитій, і на чолі зі здрайцею Кричевським перейшли до Хмельницького. То вічна ганьба для Речі Посполитої і всієї католицької шляхти, бо Кричевський не тільки шляхтич, але й католик, хоч колись його рід був православним. Але ж зараз тисячі колишніх православних шляхтичів стали ревними католиками і героями ойчизни. Досить згадати преславного князя Ярему. Та й не тільки його…

Регіментар, мабуть, мав на думці себе, але скромність не дозволяла того сказати. А може, й рештки сорому…

– На кого нам тепер надіятись? – розпачливо повів очима по присутніх, ніби не довіряючи навіть їм.

Про перехід реєстрових на бік Хмельницького ватажок і Семен чули вже від Завірюхи, так би мовити, офіційне підтвердження цієї вістки викликало в них нову радість, яку обидва насилу стримували.

Та й було чим радіти. В армію Хмельницького влилися тисячі людей, які перевершували шляхту і військовим досвідом, і відвагою, і витривалістю, і військовою дисципліною.

– Милий боже! Хто ж тепер воюватиме з Хмельницьким? – жахнувся ватажок.

Його переляк нікого особливо не здивував. Адже Височан досяг найбільшої честі, яка в Речі Посполитій можлива для підлонародженого, — удостоївся нобілітації. Тепер кожного, хто загрожував би його шляхетству, він може вважати своїм ворогом.

– Саме для того ми тут зібралися, щоб порадитись,— озвався ласкаво староста,— Пан регіментар скаже, що нам робити.

– Так єст! – рявкнув по-військовому Сапіга.

Наливши в келих вина, він, не одриваючись, випив

його до дна, крякнув, обтер долонею вуса.

– Пан гетьман Микола Потоцький уже дав шляхетське слово, що згасить бунт хлопською кров’ю, а самого Хмельницького і всю козацьку старшину покарає лютоюсмертю,— повідомив урочисто ватажка про гетьманські наміри.— А за смерть гетьманича Стефця[27] посадить на коди тисячу бунтівників.

– Невже ж гетьманич загинув?-вдавано поспівчував Семен.

– Вічна йому пам’ять і слава,— ледь не заплакав Сапіга.— Загинув у розквіті літ від хлопської руки за круля і ойчизну. Тепер гетьман збирає нове військо, щоб розгромити дощенту Хмельницького. Зараз при ньому близько сорока тисяч нашого лицарства. Цього досить, щоб перемогти бунтівників. Але без жертв не обійдеться. Щоб поповнити наші втрати, завершити розгром Хмельницького і знищити дощенту гніздо шершнів, яким є Січ, гетьман наказав набрати з кожного староства принаймні по хоругві. З галицького ми хочемо дати дві. Вашмосць досвідчений воїн, славний на Підгір’ї, збирай з підгірської шляхти рейтарську хоругву і будеш хорунжим,-урочисто запропонував, впевнений, що ватажок не чекав такого призначення.

Пропозиція регіментаря і справді заскочила Височана. Хорунжі належали до вищого старшинства, походили з визначних шляхетських та магнатських родів, і така почесть ніколи не випадала дрібній шляхті, тим паче, недавно нобілітованій. Видно, неабияк припекло панів, що зважилися на такий крок.

– Як гадаєш, Семене?-звернувся до сина, щоб виграти час, придумати якусь відповідь.-Зможемо ми зібрати стільки люду? Та ще й не без того, що половину його треба доозброювати і забезпечити добрими кіньми…

– Хіба ми гірші від інших? – обурився батьковими сумнівами та ваганнями, напиндючився цілком по-шляхетськи Семен.— За таку честь заплатимо ойчизні сторицею.

"Собача честь катувати свій народ",— подумав з глумом ватажок, здогадуючись, що син теж затіває якусь хитру гру з панами.

– З такими людьми, як вашець, Річ Посполита не пропаде,— похвалив Семена Сапіга.— Дозволяю бути молодшим офіцером у хоругві його батька.

– Щасливий нині день для Височанів, хоч сумний для інших,— гаряче, але якось туманно подякував рагіментареві за нову почесть Семен. – З вербунком ми зробимо так,— звернувся не то до батька, не то до регіментаря.— Візьмемо в хоругву всіх загродових, які є в загоні. Вони на добрих конях та при зброї. Молодих я навербую на Підгір’ї, тільки мушу мати королівський вербунковий лист.

Ватажок непомітно посміхнувся у вуса. Ось чого своїм патріотизмом хотів добитися Семен. Вербунковий лист дав би йому право їздити безпечно по цілому Підгір’ї, зустрічатися з ким потрібно, не викликаючи підозри.

– Такий лист вашмосць дістане від мене нині,— зразу ж пообіцяв Сапіга.— Гетьман дав мені їх кілька, і я, тільки повинен вписати у них прізвища вербувальників.

– Для молодих треба купити у Львові, а може, й у Кракові зброю,— нагадав регіментареві Семен.

– Вапьпан дуже кмітливий і розумний,— ласкаво посміхнувся Сапіга.— Ні про що не забуває, як досвідчений вояка. Такі листи також є в мене. В них сказано, що зброя призначена для гетьманського війська.

– Швидко й хоругва буде,— з твердою вірою в свої слова пообіцяв регіментареві молодий Височан.— Другу можна зібрати тут на місці.

– Яким чудом, вашмосць? – здивувався Сапіга.

– Самих лише втікачів кілька хоругов набереться,— пояснив, кого має на думці, Семен.

– Боронь боже! – нахмурився регіментар.— То нікчемні боягузи і такими залишаться вже на ціле життя. Вони тільки сіятимуть серед війська переполох… А шляхта підліє! – вдарив кулаком об стіл.

– Протестую, пане регіментарю!-верескнув присутній на нараді бурштинський поміщик Кобильницький. Він належав до великих посесіонатів, і регіментар мусив з ним рахуватися.

– Галицька шляхта ще покаже схизматам, як воювати. Моя хоругва не осоромить себе.

– Не сперечайтесь, вашмосці, в такий тяжкий для ойчизни час,— примирив суперників староста.— Скажу вацьпану по секрету,— звернувся до Височана,— що одну панцирну хоругву обіцяє своїм

коштом озброїти пан Куропатва з Пнів’я. Скоро Річ Посполита збере таку силу, що од Хмельницького й сліду не залишиться.

Присутні схвально загули, і тільки регіментар якось криво посміхнувся.— Бач, Семене, поряд з якими славними хорунжими поставила ойчизна твого батька,— гонористо озвався до сина ватажок, і тільки один Семен відчув у його словах іронію.

– ГІан регіментар сказав одне, а я хочу додати від себе інше,— звернувся до Гната і Семена староста.— Вашмосці знають, що зараз усюди вештаються емісари Хмельницького, підбурюють народ.

– Сюди вони не посміють показатись,— заспокоїв старосту ватажок. — Народ у нас спокійний, не піддається ні на які намови.

– Хлопам вірити не можна, – насупився Староста.— Чи тут, чи там – усі вони одним духом дихають. А емісари Хмельницького вже добрались і сюди. Переодягаються за селян, за лірників-жебраків, навіть за жінок.

"Про мандрівних крамарів ще не знає",— зрадів ватажок.

– Роздають бунтарські універсали, в яких Хмельницький закликає хлопство до бунту,— скреготнув зубами староста.

Батько та син переглянулись. Старостинські довгі вуха не ловили гав, і Гербурт знає вже й про універсали.

– З підозрілими вашмосці хай не церемоняться,— порадив ватажкові та Семенові староста.— Ми повинні знати, де і що проти нас готується, і впору одрубати гідрі голову.

– Втопимо гідру в її крові! – верескнув куций череватий шляхтич з булькатими очима і опухлим обличчям.

– Віват! – загорлало кілька голосів.

Присутніх огортало бойове завзяття, руки одважно тягнулись до шабель.

– Вип’ємо за вікторію над Хмельницьким! – запропонував староста.

Гості налили в келихи вина, але випити не встигли.

В коридорі знявся шум, гамір, і до кімнати вбігло кілька переполоханих галицьких ксьондзів-єзуїтів, а за ними сунув гурт похнюплених, втомлених військових у порубаних шоломах та півпанцирях. У декого з них на зброї видно було руді плями крові, інші мали перев’язані голови й руки.

– Клєнска! Нова окрутна клєнска![28] – вигукнув єзуїтський патер, заламуючи у відчаї руки.

Староста, а за ним і всі присутні посхоплювались з лав та стільців.

– Оцаляла тилько гарсьць рицежи[29],— патер показав на понурих військових.— Оні вам о вшисткєм оповєдзом, бо я не могем[30].

– Свєнти боже! Гдзє пшишло до бітви?[31] – отямився перший староста.

– Под Корсунем…— зашморгав жалібно носом патер і розридався.

10

Гаряча, скупана у світанкових росах і закосичена смерековим зелом підгірська земля була зараз, як той Черемош, що вирує й кипить, збирає гірські води, але ще не вийшов з берегів, не розлився по Підгір’ю.

Селяни перестали слухати управителів та економів, не виходили на панщину, не давали ні подушного, ні подимного. У Великій Лучці погнали гайдуків і рукодайних пана Цєнського. Міщани, кажучи, що Хмельницький їх не скривдить, не виконували наказів своїх магістратів, не лагодили мурів і валів, не платили призначених на оборону міста податків.

Народ жив передчуттям великих подій.

У Галичі спочатку шепотом, а далі голосно заговорили про Височанів.

Гнат, невідомо за які гроші, скуповує у Львові та Кракові зброю і озброює нею хлопів. Чи, бува, не козацьке це золото?

Семен роз’їжджає з вербунковим листом по Підгір’ю, зустрічається з людьми, має з ними таємні наради, а після його від’їзду в містах та селах появляються універсали Хмельницького.

Староста спочатку "довгим вухам" не вірив. Бо і як же? Адже ж Височан не для того добивався нобілітації, щоб тепер, ставши шляхтичем, діяти на згубу шляхти і свою? Навіть писані явно одною і тою ж рукою універсали,що їх роздобули "довгі вуха", ще не переконали старосту у вині Височанів. І тільки перехоплений згодом лист Семена до якогось Грицька Завірюхи розвіяв сумніви старости.

Вовків потягнуло в ліс. Але послані у Боднарів гайдуки повернулися без Височанів. Ватажок виправдувався хворобою, просив передати старості, що минулого четверга йому так стрілило щось у поперек, що він і досі не може сісти на коня, а сина немає вдома, бо вербує хоругву.

За свідченням гайдуків, ватажок швидко видужає і ось-ось прибуде. Він уже обходиться без палиці, весь час перебуває серед побратимів.

Староста змолов у зубах прокляття. Панцирна сандомирська хоругва, що поспішала на Україну і саме перепочивала в Галичі, та сотня старостинських рейтарів одержали наказ негайно вирушити у Боднарів і, живих чи мертвих, привезти Височанів у Галич.

Але у підгірського ватажка теж були свої "очі і вуха". Прибувши у Боднарів, панцирні та рейтари застали ворота Гнатової садиби закритими. Негостинність господарів обурила старшин та жовнірів, і вони, грубо лаючись, веліли негайно покликати Височана, щоб одкрив ворота. Ватажок же через щілину-стрільницю в частоколі давно вже стежив за старостинським військом, що шуміло біля воріт.

Височан сподівався, що Гербурт, рано чи пізно, довідається про нього всю правду, і заздалегідь перетворив садибу у фортецю, оточив її глибокими ровами та міцним частоколом. Вони підходили до старого незайманого лісу, Що його Гнат суворо заборонив рубати. З садиби, через хвірточку в частоколі, вів таємний перехід у ліс, яким користувалися іноді деякі ватажкові гості.

– То напад на шляхетську загроду![32] – гукнув крізь Щілину ватажок.— Буду скаржитись старості, сеймикові і навіть найяснішому панові. Кажіть, чого хочете, або забирайтесь геть!

З-за частоколу долетів спочатку регіт, опісля сердите "пся крев!"

Вузьким, перекинутим через рів містком, до воріт під’їхав старостинський сотник, а за ним сандомирський хорунжий.

– Пан староста велить тобі та твоєму синові негайно їхати з нами у Галич,— передав ватажкові Гербуртів наказ сотник.

– Такі доручення виконують гайдуки, а не сотники і хорунжі,— кивнув холодно ватажок.

– То не твоєї голови справа! Одчиняй свій курятник, бо як самі одчинимо, то нарікай тоді на себе.

– Стривай, сотнику, не квапся,— порадив холодно Височан.— Я вас в гості не просив і воріт не одчиню. Повертайтеся, звідки прибули, я дорогу в Галич знаю і без вас.

Ватажок ні на мить не сумнівався, що старшини одержали наказ ув’язнити його та Семена, а в разі опору – силою здобути хутір. Інакше не прибули б з таким військом. І все ж погрози сотника не злякали ватажка.

Тепер, як ось-ось повинно було спалахнути повстання, у Боднарові завжди перебувало принаймні сто побратимів.

– Подай мені, Семене, мушкет і пістолі,— звернувся до сина Гнат.— Угостимо шляхту, чим хата багата. Але без мого наказу не стріляти,— попередив побратимів.— А ти, Ільку, сідлай найпрудкішого коня,— наказав Саноцькому.— І не шкодуй його в дорозі. Виберешся хвірткою в ліс і скачи в Сапогів до сотника Хаячка. Хай негайно прибуває на допомогу. По дорозі сповісти про небезпеку довколишні села. Візьми кількох гінців, щоб вістка про напад швидше донеслася до людей. А ви, братове,-повів очима по побратимах,— готуйтесь до битви. Кому призначено нині загинути, той загине, кому жити, той житиме. Хто боїться смерті, той може, поки ще не пізно, вийти хвірткою у ліс.

Побратими гнівно загули.

– Кривдиш нас, пане Гнате, своїми словами! —озвався з гірким докором комарівський десятник Захар, коли гомін ущух.— Ми знали, на що йдемо, а боягузи зостались на печі.

– Як можна так про нас думати,— приєдналися до Захара інші.— Двадцять років над нами ватажкуєш, не раз ми з тобою смерті в очі

гляділи, а нині ти нам, як зайцям, хвіртку в ліс показуєш. Якщо вже смерть нам призначена, то загинемо славно, із зброєю у руках, як і личить височанцям.

– І ніхто не назве нас нікчемними боягузами, які покинули в біді свого ватажка.

Вигуки побратимів сотник і хорунжий сприйняли, мабуть, за незгоди серед них. Бо й справді, хто хоче гинути, коли може врятувати свою шкуру коштом іншого?

– Видайте нам Височанів, як не хочете загинути разом з ними,— одкрив врешті причину, для якої сюди прибув, райтарський сотник.

– Послухайте пана сотника, то волос не спаде вам з голови,— запропонував і від себе хорунжий.

Досвідчений військовий, він знав, що здобути укріплену садибу не так просто, що не обійдеться без значних втрат. А жертвувати своїми сандомирцями в інтересах галицького старости не бажав.

– Оце й радимось, пане хорунжий,— змінивши голос гукнув у щілину Височан.— Потерпіть!— І звернувся до побратимів:-Шукає староста собі біди, то знайде її. Візьми, Захаре, десять найкращих стрільців і вийди з ними хвірткою у ліс,— наказав комарівському десятникові.— І додай кожному по два мушкети з моєї зброярні. Як дійде до битви, обстріляєш з лісу старостинських "рицежи". А ви, братове,— наказав тим, що лишалися,— прив’яжіть міцно коней, щоб не полохались пострілів, і підсипте пороху в мушкети.

Очі ватажка горіли завзяттям, голос звучав твердо і владно, кожне слово ставало законом.

– Гей, ви, сякі-такі! Давайте Височанів, або ми на друзки поламаємо ваш барліг! – зарепетував сотник, якому набридло вичікувати перед ворітьми.— А кого дістанемо до своїх рук, того без суду посадимо на кіл.

– Ми й для вашмосці кіл приготували,— порадував сотника Семен, який вже повернувся з мушкетом і пістолями.— Сидітимеш на ньому, як круль на троні.

Сотник, вихопивши шаблю, оскаженіло рубнув нею по воротах. Вона, мабуть, ударилась об залізо, яким було оббито ворота, бо, дзенькнувши, розламалась надвоє.

– Розваліть цей хлів!-показуючи обрубком шаблі на частокіл, рявкнув рейтарам.

Виконуючи наказ, рейтари і сандомирці кинулись до частокола. Але на вузькому містку могло одночасно поміститись тільки кілька вершників. Напасники сплигнули з коней і, допомагаючи один одному, почали перебиратись через рів.

Побратими з готовими до стрільби мушкетами чекали на наказ ватажка.

Раптом над частоколом появився чорний круглий рейтарський капелюх, а за ним – перекошене люттю обличчя…

Семен націлився з мушкета в капелюх і вистрілив.

Рейтар здригнувся, кивнув якось смішно, ніби прощався з Семеном, головою і звалився за частокіл.

Напасники зустріли смерть товариша таким скаженим ревом, що навіть побратимам стало моторошно.

Семен, ніби злякавшись свого вчинку, міцно стиснувши руками мушкет, збентежено позирав на частокіл. Він згаряча зламав наказ батька, але інакше вчинити не міг. Старостинський посіпака готував смерть іншим, а знайшов свою.

Та постріл, перший постріл, який пролунав оце зараз над Боднаровом, озветься тисячами відгомонів на всьому Підгір’ї. Він стане сигналом до повстання, сповістить народ, що прийшов час узятися за зброю. Тільки чи не прогримів він передчасно? Чи все Підгір’я, вся Галицька земля вже готові до смертельного бою? Чи почує його козацький гетьман і поспішить на допомогу?

Густа мушкетна стрілянина і вигуки побратимів перебили Семенові думки. То Гнат, побачивши, що кровопролиття вже не спинити, дав наказ до битви.

Тим часом напасники почали дряпатись на частокіл і стрибати на подвір’я. То тут, то там уже зав’язався бій.

Раптом за частоколом загриміли постріли, і до побратимів долетіли зойки та крики поранених коней, несамовитий вереск.

То з лісу в спину рейтарам ударив загін десятника Захара.

Постріли повторились, і напасників ніби вітром здуло з частоколу. Тільки на подвір’ї ішов ще завзятий бій з тими старостинцями, які встигли вже проникнути в садибу.

Семен пострілом з пістоля звалив саме одного з сандомирців і взявся за шаблю, як тривожний крик "Гната поранили!" ніби гострий ніж вразив його серце. Він кинувся до батька.

Ватажок лежав горілиць на землі з заплющеними очима, розкинувши широко руки, і з поранених грудей текла струмком кров,

зрошувала землю. Біля пораненого нахилився, не приховуючи тривоги, старий вікторівський побратим Дмитро, який умів лікувати рани і тамувати кров.

– Ой, тату!…— взяв батька за руку Семен.

– Пантруй не мене, а частокіл,— розплющивши очі, суворо наказав поранений і скривився від болю.— Поки не прибуде Хаячок або Яремко, ти будеш тут за сотника і відповідаєш за побратимів. Це наша перша битва, від якої залежатиме доля повстання.

Він говорив з трудом, закашлявся.

– Як переможемо старостинців, то завтра все Підгір’я візьметься за зброю,— озвався знов тихо, втомлено.— А наша поразка злякає народ, і тоді жодна рука не сягне по зброю. Мною не турбуйся… Кожному призначений його час, і сльози тут не поможуть. Гадаю, що мій – ще не прийшов.

Дмитро тим часом затамував кров і перев’язав рану лляним полотном.

– Накрийте мене кожухами, бо якась дрож проймає тіло,— попросив поранений.— Але в хату не несіть, бо хочу все бачити.

Розмова, видно, його втомила, бо він заплющив очі і замовк.

Бій на подвір’ї закінчився. З помсти за ватажка побратими не пощадили жодного напасника.

Невдача вкрай розлютила сотника і хорунжого. їм таки не вдалося здобути "курятника". Змити таку ганьбу могло тільки негайне знищення садиби, ув’язнення Височанів і суворе покарання бунтівників. Рятуючи свій гонор, хорунжий та сотник повели своїх людей у новий наступ.

Постріли побратимів звалили кількох напасників, але не зупинили решти. То тут, то там над частоколами знов появилися чорні рейтарські капелюхи і блискучі шоломи панцирних.

І тоді сталося те, чого напасники не сподівалися. Десятки пострілів, що гримнули одночасно з лісу, скосили цілі шеренги старостинців, змусили їх припинити наступ.

– Гей, братове! Та це ж із сусідніх сіл прибула нам допомога! – вигукнув побратим, який, не зважаючи на кулі, видряпався на частокіл.

Якась зловісна радість з’явилася на обличчі Семена.

– На коней, і швидко! – гукнув владно, по-ватажківськи.— Одчиняйте ворота!

За хвилину, виблискуючи шаблями, з воріт висипала на поле сотня височанців на чолі з новим ватажком.

Ошелешені несподіваними ударами, що посипалися на них з усіх боків, рейтарські і сандомирські недобитки кинулися врозтіч. Але навперейми їм бігли селяни, а навздогін мчали побратими.

Битва на боднарівських полях тривала недовго. З двох з половиною сотень напасників врятувалася тільки жменька, в якої були бистроногі коні. Решта покотом лежала на полі, байдужа до всіх земних справ.

Семен, суворий і мовчазний, замислено дивився на мертвих сандомирських шляхтичів і думав, чого аж сюди прийшли з далекої Польщі ці люди і чим скривдив їх український народ, що вони прагнули його згуби? Але відповіді не знаходив.

Боднарівська перемога і радувала, і тривожила Височана. Тепер ніяка сила не зупинить повстання. Воно вже почалося, вже спалахнуло.

Започаткували його оці боднарівські селяни, що прибули на виручку своєму ватажкові і допомогли знищити ворога.

Але хто очолить народ, хто створить з нього боєздатну армію, хто поведе його на битву, як у такий грізний час забракло батьківського досвіду і розуму?

Згадавши про пораненого батька, Семен рвучко повернув коня в напрямі садиби, але тут же зупинив його. Адже із-за синівських жалощів він не має права залишати поле битви та побратимів, легковажити небезпекою, яка загрожувала з боку польських панів. У старости було ще досить війська, в Галичі перепочивали великопольські хоругви, що йшли на Україну проти Хмельницького, і кожної хвилини можна було сподіватися нового нападу.

– Ось-ось прибудуть сапогівці, а ви скачіть у Комарів ще й за сотником Яремком,— наказав гонцям-побратимам.— Десятника Захара Кописткy призначаю вікторівським сотником,— уперше скористався правом ватажка.— Посилай за вікторівцями,-наказав новому сотнику.— По дорозі сповіщайте народ про повстання і закликайте до зброї.

– На суд божий з ляхами і панами! – вигукнув новий сотник.

– Спочатку на людський! – спростував коротко Захара Семен.— Суддями будемо ми. І писатимемо свої вироки шаблями та сокирами. Допоможе нам Хмельницький, бо підгірська земля – це українська земля.

– І віри ми одної!

– Та й рідні по крові!-схвально підтримали Височана побратими.

Перевіривши, чи точно виконано його накази, Семен, урешті, помчав до батька.

Ватажка перенесли вже в хату, і він лежав накритий кожухами, заплющивши очі,

Почувши, що в світлицю хтось зайшов, поранений насилу повернув голову і помутнілими очима глянув на сина.

Батьків вигляд боляче вразив Семена, засмутив. Врятувати його міг хіба досвідчений старостинський лікар, але він був аж у Галичі.

– Дав нам бог перемогу, тож не змарнуй її,— слабким голосом озвався хворий, якого вже повідомили про вислід битви.— Чи ти послав за сотниками?

– Сотні мають прибути з хвилини на хвилину, та й селяни вже збираються,— заспокоїв батька Семен.

– Кому ж доведеться вести їх?... Я вже моїм побратимам не ватажок, — додав з жалем.

Коротка розмова його втомила, бо він заплющив очі й ніби задрімав.

– Хай поспить,— шепнув Дмитро, який весь час перебував біля пораненого.— Я напоїв його цілющими гірськими зелами, змазав рану мазями, але сон – найкращий медікус і лік. Ти не сумуй. Рана важка, але не смертельна,— порадував Семена.— Куля боком поміж ребрами пройшла. Крові багато сплило, і від того така слабість. Як бог допоможе, то за місяць батько на коня сяде...

Тим часом у Боднарів гуртами й поодинці стали прибувати побратими і селяни з сусідніх сіл. Примчала на запінених конях готова до бою сапогівська сотня на чолі з сотником Хаячком. За нею – і Яремко Попович з комарівцями. Не забарилися й вікторівці, яких привів новопризначений сотник Захар Кописткa.

Блискуча перемога над старостинцями сповнювала всіх вірою у власні сили, але рана ватажка бентежила старих височанців, затьмарювала їх радість.

У кожного виникали тривожні питання, хто тепер замінить Гната, хто очолить повстання, покерує народом. Це повинна була вирішити нарада старшин.

Не в пору поранило ватажка…

Сон і цілющі гірські трави підкріпили Височана. Ватажок почував себе краще і велів, щоб нарада відбувалася при ньому. Крім сотників на неї запрошено ще й старих досвідчених десятників,

Хтось, було, став жаліти ватажка, але той різко обірвав його.

– Ти не піп і панахиди по мені не прав, бо я ще, як бачиш, живий,— нагримав на побратима і велів подати собі люльку.

Старшини радісно загомоніли, але й далі залишались якимись розгубленими. Обрання нового ватажка та ще й у присутності Гната, якого всі вони так любили і шанували, було для них невимовно прикрим і важким обов’язком. Ніхто не бажав першим порушити це питання, і розмови велися про інше.

Гнат мовчки прислухався до слів побратимів, і враз його обличчя нервово засмикалось.

– Так можна гомоніти до ранку! – гримнув на побратимів.— Але ми не зібралися на гутірку. Обирайте ватажка і визволяйте од панів та ляхів Підгір’я. Не чекайте, поки прийде з козаками гетьман і принесе вам готову волю. Здобувайте її самі. А погомонимо, ще й вип’ємо, як наша земля під одною гетьманською булавою з’єднається з усіма

українськими землями, а наш народ злучиться з усім українським народом.

– Може, пне Гнате, ти вже когось намітив? – підбадьорений словами пораненого, обережно запитав сотник Хаячок.— Ми на твоє слово покладаємося і послухаємо його так, як слухали досі.

Ватажок насторожено повів очима по побратимах, ніби шукав когось серед них.

– Не намітив нікого, бо жодному з вас нічого не бракує у розумі чи відвазі,— заперечив здогадки сотника.— Але як хочете послухати мого слова, то я даю його за сапогівського сотника Василя Хаячка.

Обличчя сотника аж застигло.

– Жартуй, пане Гнате, на здоров’я! – отямившись, схопився з лави.— Керувати повстанням, давати лад тисячам людей, складати плани баталій – це не моєї голови діло.

– Не прибіднюйся! – суворо позирнув на сотника ватажок.— Досі ти ніколи не скаржився на свою голову.

– Бо ніколи такий клопіт не звалювався на неї,— посміливішав Хаячок.

– Тут, пане Гнате, й справді неабияка голова потрібна,— прийшов на виручку Хаячку сотник Яремко-Попович.

– Хмельницький також, кажуть, вельми вчений муж,— додав і від себе хтось з десятників.— Тому й панів б’є, що розумніший од них.

– Для такої справи куди важливіша розумна голова, ніж міцна рука. Завтра рук у нас тисячі буде.

– А де я вам знайду таку голову? – нахмурився ватажок.— До панів піду просити чи що?

– Та й навіщо, пане Гнате, просити, як вона є серед нас? – озвався весело Хаячок.

– А чия ж вона, панове побратими? – здивувався ватажок, позираючи на старшин.

– Ніби, пане Гнате, не знаєш? – примружив лукаво очі Хаячок.— Твого сина, Семена.

Сапогівський сотник, мабуть, висловив думку всіх старшин, бо вони, схоплюючись з лав, схвально загомоніли.

– Отож – приймай, Семене, ватажкування,— запропонував новий вікторівський сотник Копистка.

– В добрий час!-побажали однодушно старшини.

Але батько й син мовчали.

Гната турбувало, що син хоч і вчений, але ще мало досвідчений, військових справах. А розум без досвіду – мов мушкет без пороху. Як не прицілюйся, не вистрілить. Один помилковий крок може занапастити велику справу, на яку підгірський народ чекав сотні років.

Не одзивався й Семен. Несподіване рішення старшин заскочило його зненацька. В першу мить він хотів було подякувати за честь та довір’я і відмовитись від ватажкування. Адже старшини, які обрали його своїм

ватажком, були досвідчені воїни, славні на ціле Підгір’я. Взяти б сотника Хаячка чи Яремна, чи навіть Копистку. Народ їх знав, любив і шанував. Він, Семен, міг би повчитися у них і військової справи, і набратися під їх рукою досвіду.

"За батькові заслуги обрали вони мене своїм ватажком",— майнула тривожна думка, і на душі стало гірко. Такого не повинно бути! Він мусить домогтися того, щоб люди шанували Семена Височана за його власні, а не за батькові подвиги.

Очі новообраного ватажка спалахнули завзяттям. Ні, він не відмовиться від ватажкування. Прийме його і докаже своїми ділами, що заслуговував такої пошани та довір’я. Для рідної землі і рідного народу не шкодуватиме ні труду, ні крові, ні життя. І того вимагатиме від кожного сотника, десятника, побратима. Бог і люди допоможуть…

– Як така ваша воля, то я проти неї не піду,— піднявшись з лави, поклонився старшинам.— Буду вашим ватажком, тільки знайте, що не солом’яним. Війна йтиме не на життя, а на смерть, перемогу ж здобувають не тільки шаблею та мушкетом, а й ладом і послухом. Я слухатиму вашого розумного слова, але хто з вас провиниться, того спитаю суворо і справедливо, як велить військовий час та закон.

– У доброго ватажка має бути мудра голова і тверда рука,— зрадів згодою Семена Хаячок.

– Ми тебе обрали, ми й слухатимемо,— гаряче запевнили старшини, встаючи з лав.

Гнат, для якого згода Семена була несподіванкою, заплющивши очі, замислився.

Видно, бог так хоче, щоб син замінив батька. Він, Гнат, також не народився ватажком. Але в нього були мудрі побратими-дорадники, які

у важкі хвилини підтримували його і шаблею, і радою. Вони будуть і в Семена. Сотник Хаячок, Яремко, Копистка, десятники, рядові побратими…

– На військовий лад у нашого ватажка має бути і військовий чин,— озвався хтось із старшин.— Адже ж у нас швидко будуть під зброєю тисячі людей.

– Колись ми мали своїх соцьких, тисяцьких і воєвод,— нагадав присутнім сотник Яремко-Попович.

Він був досить освічений чоловік, бо закінчив у Галичі квадрівіум[33].

– То давні назви, народ їх забув,— заперечили старшини.— Нині має десятників, сотників, хорунжих, полковників, регіментарів, воєвод і гетьманів.

– Гетьмана Україна вже має, а регіментарів козаки не визнають,— нагадав старшинам Яремко.— У них полковник – друга після гетьмана особа.

– Для нас на Підгір’ї він буде першою! – вигукнув запально Хаячок.

– Хай живе пан Семен Височан – наш перший підгірський полковник! – загукали запально старшини.

– Наш головний полковник! – додав Яремко, розуміючи, що в такій великій армії не обійдеться і без наказних полковників.

– Головний підгірський полковник!-підхопили старшини.

Семен з радісним хвилюванням прислухався до збуджених голосів і низько вклонявся старшинам.

Гомін, врешті, вщух. Семена Височана було обрано головним полковником, і тепер необхідно було намітити план дальших дій.

Розташований близько від Галича Боднарів аж ніяк не міг служити за збірний пункт для повстанців, стати осередком повстання.

Річ Посполита була ще сильна, мала досить війська й гармат, щоб розтрощити оточену дерев’яним частоколом височанську садибу, задушити повстання в його зародку. Щоб забезпечитись од шляхти і створити боєздатну армію, вкрай необхідно було здобути один з підгірських замків, перетворити його на центр повстання.

Замків на Підгір’ї було чимало, але тільки два – пнівський і отинійський найкраще підходили для такої мети. Могутні, укріплені цілою системою різних допоміжних фортифікацій, вони могли успішно оборонятися від кого завгодно.

– Куропатва вже знає, що на Підгір’ї готується повстання, і замок на сторожі,— озвався Семен.— Я два дні тому прибув з-під Пнів’я.

Слова полковника були для старшин прикрою несподіванкою, і вони принишкли, похнюпились. Зараз шкода було й думати про те, щоб здобути пнівський замок трьома сотнями побратимів і недосвідченими у військовій справі, озброєними вилами та сокирами кріпаками.

Залишалась ще Отинія, але ніхто не знав, що діється в отинійському замку, чи готуються там до оборони.

– Посилай, полковнику, негайно розвідників,— порадив Хаячок.

– Я готовий хоч зараз,— рвучко підвівсь з лави сотник розвідників Саноцький.

– Поїдемо завтра обидва,— несподівано озвався головний полковник.

Сотники і десятники стали було заперечувати, але Семен різким рухом руки наказав їм замовчати.

– Не забувайте, що ви обрали мене своїм головним полковником,— нагадав старшинам.— І зобов’язались до послуху. А тому буде так, як я сказав. Затямте собі це і на майбутнє. Семен говорив спокійно, але його голос звучав владно, наказуюче, примушував до послуху.

Старшини радісно переглянулись, і у світлиці настала така тиша, ніби у ній не було й живої душі. Саме таким рішучим, сміливим, твердим і повинен бути їх головний полковник.

На цьому нарада закінчилась.

11

Віз торохтів та підстрибував на вибоїстій дорозі, і хворий тихо зойкав. Він лежав на свіжому пахучому сіні, накритий старим овечим кожухом, і обличчям, що аж пашіло здоров’ям, нічим не нагадував людину, приречену на смерть.

Але, мабуть, якась страшна, люта недуга точила його тіло, бо він раптом закричав так жахливо, що з несподіванки здригнулись посіпаки отинійського поміщика Лукашевича, які оце під’їхали до воза. За наказом свого пана вони пильно стежили за дорогою і виловлювали всіх підозрілих, шукаючи переодягнених козаків та опришків.

– На пуп захворів чи дурману об’ївся, що репетує як навіжений? – звернувся до фірмана старший з посіпак, бо з хворим годі було порозумітись.

– Ба! – здвигнув плечима візник.— Або я знаю. Оце вже другий день, сердешний, так карається, і ні сюди, ні туди. Живучий… Не такий м’який на хворобу, як кум Петро чи, царство йому небесне, Яць Завадовський.

Ті за день богу душу віддали. А Клим, коваль, навіть не діждався полудня. Хлоп – як дуб, підкови ламав, а смерть скосила, ніби косар стеблину. Цього,— показав батогом на хворого,— везу в Отинію до мольнара Мочернюка, ачей допоможе. Як гадаєте?

– Стривай! – відступив посіпака.— То у вас хіба морове повітря, що люди мруть як мухи?

– Чорна зараза[34]-сквапливо підтвердив візник.— Викосить, проклята, усе село, як бог не змилосердиться. Ходить від хати до хати, і ніхто від неї не сховається.

На тому розмова й закінчилась, бо посіпаків ніби вітром здуло. Огрівши нагаями коней, вони як шалені понеслись кудись полями, ніби втікаючи од власної смерті. Хворий підвівся на руках і, дивлячись їм услід, засміявся.

– Хитрий ти, Ільку, як стара лисиця,— похвалив візника.

– До старості ще далеко,— не зрадів похвалою Ілько. – Але хворі на чорну заразу так не сміються, вашмосць полковнику,— з докором покрутив головою.— Нас здоганяє якась шляхетська валка,— перестеріг Височана.

"Хворий" не кваплячись накрився кожухом і знов застогнав так жалібно, що коні злякано нащурили вуха.

Ілько, щоб не заважати валці, з’їхав на узбіччя дороги. За хвилину валка порівнялась з возом. У каретах і бричках їхали насуплені суворі чоловіки, заплакані жінки, перелякані діти. їх охороняли озброєні рукодайні та гайдуки з шаблями і мушкетами в руках. За бричками поспішали селянські вози, навантажені всяким продовольством, бочками з горілкою та вином.

Валка квапилась, і візники не жаліли коням батогів. Злиденний селянський віз на узбіччі дороги, запряжений парою миршавих шкапин, не викликав ні підозріння, ані зацікавлення.

Минаючи хворого, що жалібно постогнував, один з візників, старий худорлявий селянин з поморщеним, як печене яблуко, обличчям зупинив коней.

– На пристріт і утробу вези до Явдохи в Давидківці,— порадив щиро Ількові.

– У нього така хвороба,— показав на Семена Ілько,-що хіба Мочернюк з Отинії допоможе.

– То великий мольнар і на кожну хворобу лік знає,— похвалив і собі Мочернюка візник.— Вйо, сиві! – крикнув на коней.

– Стривайте, вуйку! – зупинив старого Ілько.— Куди це ви так поспішаєте, ніби втікаєте од когось?

– Або ж це я втікаю?-обурився старий.— То наші пани перед Хмельницьким і Височаном утікають в Отинію,— озирнувся, чи хто його не підслуховує.— Кажуть, що позавчора під Боднаровом битва сталася. Височан проти панів повстав і цілий старостинський регімент вирубав Дощенту. Панщизняний народ з усього Підгір’я зараз у Боднарів біжить. Від нас теж…

Він не встиг закінчити розмови, бо надлетів гайдук і накинувся з грубою лайкою на старого, що той відстає від валки.

Десь опівдні Семен та Ілько прибули в Отинію.

Вона належала до тих невеличких галицьких міст, які нічим особливим не прославилися і про які мало хто чував та знав у Речі

Посполитій. Поряд з вільними міщанами, ремісниками та дрібними крамарями в місті мешкали кріпаки пана Лукашевича, які відробляли йому панщину і платили податки нарівні з селянами. їх так і називали "панськими" – для відрізнення від вільних отинійців, які жили у чепурних дерев’яних будиночках, охайно одягалися і хоч не розкошували, але й не голодували. Хто не займався ремеслом, той розвозив сіль, стеріг купецькі валки чи промишляв як знав. Діти вільних навчалися в церковній, а деякі навіть у братських коломийській та галицькій школах.

Вільні були сіллю в оці пану Лукашевичу. Він їх всіляко переслідував, називав опришками і навіть пробував, було, закріпачити. Королівська канцелярія вирішила спір на користь міщан, бо міста давали прибутки державній скарбниці, а від шляхти годі було видерти зламаний орт. Але Лукашевич невгавав і погрожував, що доможеться свого і що всю Отинію пожене на панщину.

"Панські" жили в жалюгідних хижах, злиденно одягалися і бідували, здані на ласку поміщика та його посіпак. Молодь бунтувалася проти такого життя, іноді вбивала панських посіпак, утікала в гори до опришків, на Угорщину і навіть на Січ. Але Лукашевич так жорстоко мстився на родинах сміливців, що тільки найвідважніші з них зважувалися на такий вчинок. Так у глухій ненависті жили місто і замок, чекаючи нагоди, щоб розплатитися один з одним.

Кам’яна фортеця пана Лукашевича, який, окатоличившись, велів називати себе Лукасєвичем, була побудована за містом на пагорбі. З двох боків рукавами обхоплювали її два гірські потоки – Ворота та Велесниця, які Лукашевич поглибив та загатив, а з боку міста захищали фортецю глибокі стави та болота, серед яких пролягла вузька гребля.

Отинія не лежала при головних галицьких шляхах, і під охороною замку шляхта почувала себе безпечно.

Ні Семен, ні Ілько не знали, де живе Мочернюк, і вирішили запитати когось з отинійців, як потрапити до мольнара.

– Ой, так, так! Яким на кожну недугу лік знає. Але не той він зараз, що колись,— сумно похитала головою літня міщанка, показуючи дорогу.

– Старість не радість,— здогадався Ілько.

– Ти про кого? – здивовано позирнула на Ілька міщанка.— Про себе чи Мочернюка?-покрутила головою, не помічаючи ні раптової досади, що з’явилася на Ільковому обличчі, ані лукавої втіхи хворого.— Якимові до старості, як багатому до царства небесного. З панами злигався,— кинула суворо.— Кожного дня у замку буває, все панів лікує. їх, окаянних, не лікувати, а...— налякавшись, що сказала зайве, вона рвучко повернулась і відійшла.

Слова міщанки стривожили Семена. Ватаг Юра по битві під Чернієвом добрим словом говорив йому про Мочернкжа і радив звернутися до нього при потребі.

– То наш чоловік і завжди знає, де мене знайти,— запевнив тоді Семена.— Скажи тільки: "Чорногора поклін тобі посилає".

Але від Чернііївської битви минуло два роки, і за такий час могли статися непередбачені зміни. Якщо Мочернюк перейшов на панську службу, то від нього можна сподіватися не допомоги, а лиха. З другого боку, було б нерозумно повірити якійсь незнайомій міщанці, не побачившись з Мочернюком. Але тепер з мольнаром слід бути обережним.

За хвилину віз з "хворим" зупинився перед хатою Мочернюка. Дерев’яна, накрита гонтами, з сірими шибками у віконцях, вона нічим не відрізнялась від інших хат вільних отинійських міщан.

На подвір’ї сердито загавкала собака, і з хати вийшов кремезний молодий чоловік у овечому каптані й білій лляній сорочці поверх сукняних штанів, підперезаній широким шкіряним поясом – чересом. Побачивши віз із хворим, він не гаючись узявся відчиняти ворота.

– А скажи, чоловіче добрий, чи тут живе мольнар Мочернюк? – звернувся до молодого отинійця Ілько.

На молодому, але суворому обличчі господаря з’явилася усмішка.

– Оце він перед тобою,— широко одчинив ворота.— Заїзди!

Забуваючи про "хворобу", Семен з великого дива аж підвівся на возі. Славному мольнарові було, мабуть, не більше як тридцять п’ять років, а він уявляв собі його старим дідуганом, зігнутим у дугу.

– Виглядає як горіх,— здивувався Мочернюк, поглядаючи на хворого. — Скажи, легіню, що тобі долягає?

– Отут болить,— схопився за поперек Семен.

– У попереку, кажеш. То хвороба не страшна,— підбадьорював хворого мольнар.— Знайдемо такі ліки й масті, що за тиждень танцюватимеш.

Обережно підтримуючи "хворого", Мочернюк та Ілько повели його в хату.

У просторій світлиці пахло м’ятою, рум’янком, чебрецем і різними зелами. На полицях лежали й стояли пляшки з різною рідиною, дзбани, куманці, глечики, коробки,

– Здалека бог привів? – посадивши Височана на лаві, поцікавився Мочернюк.

– З Коцюбинець,— кинув скупо Семен і схопився за поперек, так ніби відповідь спричинила йому біль.

– З отих, що біля Боднарова! – вигукнув зраділо Мочернюк, ніби почув щось приємне.— Кажуть, що під Боднаровом відбулася велика баталія між височанцями і старостинськими рейтарами. По старостинцях, буцімто, і сліду не залишилось,— усміхнувся якось хижо.— Але ви, певне, знаєте про це більше від мене.

Слова і усміх мольнара врадували Семена. Панський поплічник не глузував би з рейтарів, не радів би з їхньої поразки. Але звіритись із своєю таємницею молодий полковник ще не одважувався. У тому, що говорять, завжди буває зерно правди.

– Люди всяке говорять,— знизав байдуже плечима, ніби ця справа мало його цікавила.— То така перемога, що Височанові боком вилізе. Пани не простять йому ребелії, а від їх помсти навіть сам бог не врятує ватажка. Мій тато, бувало, казав мені: "Жий, синку, з сусідами мирно, а з панами смирно",— позирнув на Мочернюка, ніби чекаючи від нього похвали за таке мудре повчання.

Обличчя мольнара побагровіло, нервово засіпалось. "Або парубок такий наївний, або… підісланий кимось, Може, хтось щось шепнув Лукашевичеві і він хоче переконатись, що в Мочернюка на умі. З таким хворим треба бути обережним і тримати язик за зубами".

Але досада на мить взяла верх над розважливістю.

– Тебе, парубче, хоч колом по голові бий, то ти скажеш, що гладять,— кинув з презирством мольнар і тут же прикусив язика.— Залиши нас удвох! – наказав різко Ількові, беручи з полиці Якусь коробку.

– Я собі так міркую, що ти, мольнаре, дуже непокірної вдачі,— покрутив з докором головою Семен.

"Достеменно – панське вухо і хоче щось витягти від мене",— роздратовано подумав мольнар, лихий на себе за свою необережність.

– То не твоя справа,— одбуркнув неприязно, даючи зрозуміти, що не бажає продовжувати розмову на цю тему.— Але тобі, бачу, щось язик розв’язався,— незадоволено позирнув на "хворого".

– З милими людьми мило погомоніти,— не знеохотився непривітною відповіддю Семен.— А чи, бува, не збираєшся в Чорногору?— запитав зненацька, примруживши хитро око.

Розмова і поведінка Мочернюка переконали його, що мольнарові можна довіряти.

– А тобі яке діло? – збентежився невідомо чого господар.

– Без діла я сюди, певне, не прибув би,— удав, що не помітив мольнарового збентеження Семен.— Чорногора поклін тобі посилає.

– Ей, парубче! Хто ти такий і від кого знаєш ці слова?— не підозріваючи, що зраджує себе таким запитанням, позирнув строго на Височана мольнар.

– Підгірський полковник Семен Височан,— назвав себе гість.— А слова, яких ти так злякався, знаю від дядька Юри. Ватаг запевнив мене, що, почувши їх, ти у всьому мені допоможеш.

– Слово ватага важливіше для нас від королівського,— не заперечив Мочернюк.— Але навіщо ти прикидався хворим та ще й,— він на мить завагався,— називаєш себе підгірським полковником? На Підгір’ї тільки один ватажок – Гнат Височан.

Він з докором зиркнув на гостя і, чекаючи на відповідь, взявся запалювати люльку.

– Ти мольнар, то здогадайся,— всміхнувся Семен.

– То простий народ має мене за мольнара,— пояснив господар.— Може, колись такі у наших горах і бували, але зараз немає.— Проте ліки на всяку хворобу знаю,— похвалився.— Навчився того од діда та батька, і не одного своїм зіллям та мазями врятував. Але ти не відповів на моє запитання,— нагадав гостеві.

– Полковником обрали мене побратими тільки після того, як батька у битві під Доднаровом поранили рейтари,— пояснив Семен.— А прикинувся хворим, щоб обманути панських посіпак, які нишпорять по дорогах. Від хворого на чорну заразу кожний утікає, як від сатани. Ну, а їхати явно-славно, сам розумієш, я не міг, щоб часом хто мене не пізнав.

– Наказуй, полковнику! – випрямився якось по-військовому Мочернюк, на якого слова гостя справили чимале враження.

– Ти, мольнаре, тепер частий гість в замку… – ніби байдуже озвався Семен.

– То вже й до тебе дійшли ці чутки? – засміявся задоволено Мочернюк.— Про мене тут різне подейкують,— похвалився весело.— Мочернюк на гроші злакомився та з панами злигався. І недарма такі чутки ходять,— додав, дивуючи своїми словами Семена.— Я на замку часом двічі на день буваю. Там зараз стільки всяких панів та підпанків зібралося, що де не плюнь, то на гербового попадеш. У того з головою щось негаразд, у іншого черево заболить. Отож і кличуть мене на рятунок, бо медікуса в Отинії немає. Я завжди доступ на замок маю. І все побачене та почуте на вус мотаю. Усі входи та виходи вже знаю, Ватаг давно збирається до пана Лукашевича у гості і тільки жде нагоди…

– Спершу нас проведеш,— запропонував коротко Семен.

– Чудасія та й годі,— зчудувався Мочернюк.— Невже ви також до отинійського пана в гостину?

– Куди люди, туди й ми,— посміхнувся Семен.— Як здобудемо замок, тоді запросимо і вас, опришків, туди,— весело пообіцяв мольнару.

– Гей гей, полковнику! То не горішок розкусити,-зажурився господар.— У замку зараз зібралося понад півтисячі шляхти, у Лукашевича – сотня вимуштрованих гайдуків, чотири гармати націлено на греблю. А на греблі ще півсотні сторожі, яка охороняє її вдень і вночі. З сотнею чи двома повстанців такої фортеці не здобудеш.

– Людей у нас досить,— заспокоїв Мочернюка Семен.— Зараз у Боднарові крім побратимів біля тисячі повстанців? а за день їх утричі більше буде. З цілого Підгір’я народ до нас, як повінь, пливе. Тільки мушкетних мало. Більшість повстанців озброєна чим попало.

– Половина поляже на греблі,— зітхнув господар.

Семен замислився, посумнів.

– Поки що, мольнаре, допоможи мені якнайшвидше дістатися на замок,— наказав несподівано Мочернюкові. – Сам хочу побачити, що можна буде зробити.

– Так хоч зараз, полковнику,— зрадів, що трапляється нагода допомогти однодумцям, Мочернюк.— Оце недавно приїздив за мною гайдук Яструбинського. Заболіли в пана зуби, лютує як навіжений. Будеш моїм помічником.

– Зроду панам зуби не висмикував,— посміхнувся Семен.

– Тут великої науки не потрібно,— розуміюче глянув на гостя Мочернюк.— Триматимеш, полковнику, пана за вуха, щоб не пручався, а висмикувати буду я,— запевнив, складаючи у торбину обценьки і зела.— З підлонародженими я не воловоджусь. Схоплю зуба обценьками, крутну і – готово. Іноді навіть грошей од такого не беру. Але шляхетнонародженим годжу, як болячці. Стукну обценьками по зубах, смикну, спробую на міць, а тоді вже берусь за діло. Хай пан знає, за що платить. Тебе ж я зараз так споряджу, що й рідна матір не пізнає,— метнувся до полиць з глечиками та коробочками.

Набираючи з них різні мазі, він не кваплячись став змащувати ними Семенове обличчя. Впоравшись із своєю роботою, Мочернюк відступив на декілька кроків від гостя, пильно позирнув на нього і засміявся.

– Помилуйся собою, полковнику,— подав Семенові маленьке дзеркальце.

Семен глянув у нього і ахнув. На нього дивилось якесь страшило з опухлим обличчям, покритим ластовинням. На носі великою мухою сиділа бородавка.

– Що ж ти з мене зробив, мольнаре? – схопився за голову Семен.

– Не журись, полковнику! – засміявся Мочернюк.— Повернемось із замку, обмиєшся чорногорською водицею, що її гірський орел приніс мені в золотому відерці, і станеш сам собою. Адже я мольнар,— примружив лукаво очі.

За хвилину гість і господар уже поспішали до греблі. Вузька й довга, вона служила єдиною дорогою, що з’єднувала місто з замком.

Зараз гребля була захаращена каретами, возами, вершниками, пішими. Шляхта прагнула якнайшвидше прибути у замок, щоб безпечно почувати себе за його мурами.

– В такому гармидері один постріл викличе переполох,— поділився Семен з Мочернюком своїми враженнями од побаченого.

– Це на греблі, полковнику! – не заперечив опришок.— Але у замку його не злякаються,— похитав головою.

Обережно обминаючи наполоханих гамором коней та карети, полковник і мольнар перейшли греблю і зупинились на березі. На ньому, біля самої води, стояла довга дерев’яна споруда, в якій жили вартові гайдуки. Одягнені на один кшталт, у сірих коротких каптанах і чорних штанях, озброєні мушкетами та шаблями, гайдуки мали бундючний і грізний вигляд. Виконуючи панський наказ, вони підозріло оглядали кожного, хто одягом і виглядом відрізнявся від шляхти.

Але на Мочернюка гайдуки дивилися з пошаною і страхом. Він не тільки був "своїм" у замку, але, знаючи всякі чари, міг накликати на людину нещастя, навіть смерть. Зате на мольнарового помічника, такого шкарадного, що навіть стара дівка його не схотіла б, вони поглядали насмішкувато, з презирством.

– Гей, мольнаре! А де роздобув такого красеня? – єхидно сміючись, показав на Семена гайдуцький десятник.

– Захочу – і ти завтра таким станеш,— погрозив гайдукові Мочернюк.

– Свят, свят! – жахнувся десятник, відступаючи від Семена.— Я тебе, мольнаре, не чіпаю, не чіпай же і мене.

– Хай на тому стане,— хитнув головою на знак згоди опришок.— Ходімо, соколе,— звернувся до Семена.

Назва сокола так підходила до мольнарового помічника, як віл до карети, але ніхто з гайдуків більше не одважився ані посміхнутися, ні кинути глузливе слово. Мольнар міг здійснити свою погрозу, кинути

чари на зухвальця, перетворити його в машкару, накликати на нього нещастя.

…Побудований на високому пагорбі, оточений мурами, ставами та болотами, отинійський замок справді був "твердим горішком". Для того, щоб здобути його, потрібно було мати не тільки випробуване в боях військо, але в першу чергу, артилерію, якої у височанців ще не було.

Раптом молодий полковник мало не скрикнув від радості. Схили пагорба були порослі кущами і старими деревами, що аж спліталися між собою гіллям і кронами досягали мурів. Лукашевич ніби не розумів, яку небезпеку вони таять для замка, і не вирубав дерев.

Семен, здивований такою нерозважливістю поміщика, запитливо глянув на Мочернюка. Той, замість відповіді, мовчки показав рукою на великого, яскраво опіреного птаха, що ліниво перелітав з дерева на дерево.

– Бажант?[35] – перепитав Семен.

– Егеж! Королівський птах,— хитнув головою Мочернюк.— їх тут сотні. Пан Лукашевич розводить бажантів, як інші собак або голубів. І полює на них просто з вікон свого замка. Тому й не вирубує ні кущів, ні дерев.

– Слава всевишньому, який сотворив мисливців і бажантів,— пожартував Височан, не приховуючи своєї радості.

З греблі до кам’яних воріт замка вела вузька стрімка дорога, обсаджена молодими тополями.

– Бажанти люблять тополині бруньки,— пояснив Семенові Мочернюк.

Не кваплячись і пильно приглядаючись до всього, полковник і опришок, пропущені сторожею, зайшли на подвір’я замка.

Перше враження, яке склалося в Семена, було таке, ніби всі втікачі пересварились між собою. На подвір’ї, сердиті й насуплені, сновигали сотні людей, різного віку і стану, які не знали, що з собою діяти та за що взятися, а тому були швидкі до суперечок і шаблі. Серед тої різношерстої юрби зустрічалося чимало п’яних, які навіть у такий тривожний час продовжували по-шляхетськи розважатися вином та горілкою, як у себе вдома. Всюди стояли карети, вози та брички, і прив’язані до них коні нетерпляче били копитами землю, злякано косилися великими випуклими очима на той гармидер. Біля хлівів ревла худоба, яку втікачі-поміщики пригнали з собою. Кормів для неї в замку не було, і вона гризла дошки, що ними було оббито хліви. Вздовж мурів горіли вогнища, на яких челядь пекла для своїх панів м’ясо, варила їжу. Тут же товпились голодні селяни-кріпаки, які прибули сюди з своїми панами, про яких зараз ніхто не турбувався. Повернутись додому без дозволу поміщиків вони не одважувались, а просити боялися. Роздратована шляхта вбачала б тепер у такому проханні ознаки зухвальства та бунту. Злившись з натовпом, Семен та Мочернюк мали час уважно придивитися до всього на подвір’ї. І хоч гайдук Яструбинського докладно розповів, де знайти хворого поміщика, але змовники не квапились до нього. Чорт пана не візьме, як трохи потерпить. Вони пильно оглянули ворота, мури, сам замок, а також розміщення гармат.

Біля стаєнь Семен зупинився. Тут дерева підходили до самого муру і досягали до нього своїми зеленими кронами, в гущавині яких могла сховатися навіть людина.

– Зручне місце для наступу на мури,— поділився своїм спостереженням з Мочернюком Семен.

– Я давно маю його на оці,— признався Мочернюк.— Але хотів знати, що ти скажеш, і тому привів тебе сюди.

На одному з дерев, притаївшись, сидів молодий фазан і з цікавістю спостерігав за метушнею на подвір’ї. Він не боявся людей, бо вони не чинили йому кривди, а пан Лукашевич полював на своїх кольорових красенів тільки восени.

– Бажант! – раптом збуджено вигукнув якийсь підхмелений шляхтич, помітивши фазана.-Зараз зроблю тобі кінець, королівський птаху,- схопився за мушкет, що висів у нього за спиною.

Устромивши в землю вилка, він спер на них мушкет, але метушлива юрба заважала йому прицілитись у птаха, і шляхтич з досади зачортихався.

– Ходи сюди, хлопе! – гукнув до Семена, приймаючи його за кріпака, який прибув сюди із своїм паном.-Моцни боже! – вибалушив очі.— Що за монструм[36]! Ха, ха! І це має бути створ[37] божий,— зареготав ще голосніше

Семен, гамуючи гнів, підійшов до шляхтича. Щоб не накликати на себе підозри, молодий полковник до кінця мусив грати свою роль, терпіти глум і образу.

– Стань отак, бовдуре,— наказав шляхтич, повертаючи Семена обличчям до муру та кладучи йому на плече мушкет.— І сховай кудись свою дурну голову, бо вона мені заважає! Панє боже! І навіщо ти сотворив хлопів з головами? Адже голови тільки заважають їм,— не щадячи докорів всевишньому, став цілитися у фазана.

Але вистрілити в птаха шляхтич не встиг. Здоровенний гайдук, розштовхавши людей, схопився за мушкет і вирвав його з рук шляхтича.

– Стріляй вдома хоч до своєї єймосці, але тут до чужих фазанів не смій! – гримнув на отетерілого шляхтича.— Я за них перед паном Лукашевичем головою відповідаю.

Шляхтич уже отямився від несподіванки, і його сите обличчя перекосилось від люті.

– Зухвалий хаме!-верескнув дико, хапаючись за шаблю.— За зневагу Садогорського з Дашковець зараз загинеш.

Але гайдук не збирався гинути від панської шаблі. Схопивши Садогорського за комір, він з розмаху гримнув ним об землю.

– Гей, браця шляхта! Хамство гербових мордує! – зарепетував Садогорський.— Бийте його!

На крик поміщика збіглася шляхта, і в повітрі блиснули шаблі. Гайдук, зневажаючи Садогорського, образив увесь шляхетський стан і повинен був загинути. Інакше роззухвалене поспільство втратить всякий респект до своїх панів і вчинить з ними те, що чинять козаки, височанці та опришки.

Але й гайдук не був самітним. Розштовхуючи шляхту, на виручку йому бігли пахолки, гайдуки і навіть рукодайні пана Лукашевича. Хоч ці останні належали до дрібної шляхти, але з гайдуками об’єднувала їх спільна служба в одного пана. А вірність патронові та захист його честі й майна були найсвятішим обов’язком рукодайних. Скориставшись бучею, Семен сховався од шляхтича у натовпі і тут же наткнувся на Мочернюка. Опришок весь час пильно стежив за Садогорським і молодим полковником, готовий кожної хвилини прийти на виручку.

– Такі чвари нам на руку,— зрадів Семен.— Я бачив, з якою злістю гайдук жбурнув Садогорського. Ці люди можуть нам стати в пригоді.

Буча тим часом дужчала, у повітрі блиснули шаблі.

– Козаки в Отинії!— зарепетував раптом хтось у натовпі, бажаючи, мабуть, запобігти пролиттю крові.

Слова наче громом вдарили по натовпу. Він сполохано шарахнув убік і, охоплений панікою, кинувся врозтіч. Хтось, спіткнувшись, упав на землю, зваливши при тому й сусіда, і в одну мить їх накрила гора тіл. Люди, падаючи, топтали одні одних, лаялись, кричали, хрипіли.

Переполох нарешті вщух, але на землі залишилося кілька понівечених тіл. Якийсь шляхетнонароджений, випльовуючи вибиті зуби та одхаркуючись кров’ю, ледве тримався на ногах.

Кинулись було шукати винуватця переполоху, щоб посікти на шматки, але ніхто не міг його ні назвати, ні показати.

Стривожений панікою шляхти, з замка на подвір’я вийшов сам Лукашевич – довгов’язий непривітний дідуган з сірими холодними очима, що підозріло поглипували на всіх з-під кошлатих брів.

Шляхта з пошаною розступилась перед отинійськими паном. Одні шанували його за багатство, інші боялись свавільної жорстокої вдачі, але всі в душі ненавиділи його за гордість, мстивість і скнарість.

Не один посесіонат, не кажучи вже про дрібну шляхту, натерпівся лиха од пана Лукашевича за необачне слово, а знущання над кріпаками були в маєтках отинійського вельможі буденним явищем.

Лукашевич шкутильгав і, йдучи, спирався на палицю. Колись він потрапив у засідку, яку влаштували на нього опришки, і хоч урятувався од смерті, але якась опришківська куля влучила йому в ногу.

– Страхополохи! – сплюнув з досадою, глянувши на покалічені тіла і забуваючи, що його слухають підлонароджені.— При зустрічі з козаками або татарами напаскудили б з переляку в штани.

Старий давно вважав себе поляком, але, досадуючи, вживав колишньої батьківської мови.

– Такий сором…— підлестився свому панові хтось з рукодайних.

– На всю Річ Посполиту! – ствердив з гіркотою Лукашевич.— Колись хлопство тремтіло перед нами, а нині… Не дивно, що бунтар Хмельницький одержує над нами вікторії. Якби так устали з могил наші славні воєводи – Жолкевський, Ходкевич, Конєцпольський, то очі відвертали б з сорому за таких нащадків.

Шляхта мовчки, похнюпившись, слухала докори старого вельможі і не одважувалась заперечувати йому.

– Заберіть їх! – наказав гайдукам Лукашевич, показуючи на покалічені тіла.— Шляхетнонароджених і гайдуків занесіть в офіцини, там очухаються, а хлопів – у стайню.

– Вели, вашмосць, покарати зухвальця-гайдука, що підняв руку на шляхетнонародженого,— звернувся до Лукашевича Садогорський.

Він був у подертому одязі, без шапки, яку загубив, падаючи, весь у синяках і з розбитими губами.

– Вацьпан, певне, збожеволів? – визвірився на шляхтича Лукашевич. — Гайдук вірно охороняв моє добро, і покарати слід не його, а вацьпана. Затямте, вашмосці! – звернувся до натовпу.— Я ніколи не дозволю безкарно посягати на моє добро, яке б воно не було. Навіть оці горобці, що літають над замком, також мої, бо вони виплодились на моїх землях, і ніхто не має до них права. Навіть король. На тому світ стоїть.

На худорлявому обличчі Лукашевича з’явилися червоні плями, очі горіли жорстокістю.

– Кому не подобається, той може забиратися геть із замка! – кинув люто.

Повернувшись спиною до принишклої юрми, старий мовчки подався у замок.

Шляхта з обуренням дивилась услід вельможі, але ротів не одкривала. У Лукашевича крім Отинії було на Підгір’ї ще понад десять маєтків, і, як кожний вельможа, він плював на шляхетську "рувносьць".

Гайдуки тим часом, виконуючи наказ свого пана, переносили покалічених до офіцин, бо селян серед них не виявилось.

Вістка про козаків, яка так перелякала шляхту, не стривожила підлонароджених. Навпаки. На згорьованих сумних обличчях враз появилася радість, що зраджувала перед панами їх думки і почуття.

– Ти чого смієшся, хаме? – накинувся люто на худорлявого селянина-кріпака опецькуватий вусатий шляхтич.— Чекаєш нашої згуби?

Він замахнувся на селянина кулаком, але той впору відступився і сховався за Мочернюка та Семена.

Розлючений невдачею шляхтич зиркав за новою жертвою і, помітивши Семена, кинувся з кулаками на нього.

Мочернюк, стрибнувши, схопив шляхтича за руку, закрив собою Семена.

– А ти хто такий, що захищаєш хлопів? – розгубився шляхтич.-Певне, також хлоп? – здогадався, помітивши, що мольнар без шаблі, яку завжди носили навіть Дрібні загродові.

– Не вацьпана справа,— холодно кивнув Мочернюк.— Але руки раджу тримати при собі. Буде нова бурда, і наш пан Лукашевич, як впаде в гнів, то одшмагає. навіть гербового,— попередив з глумові шляхтича.

Згадка про Лукашевича, якого Мочернюк назвав ще "нашим паном", відняла у шляхтича бажання до біятики. Піднята угору рука з затиснутим кулаком безсила упала.

– Моцни боже! До чого ми дожили? Гербовий шляхтич не має права вдарити хлопа,— поскаржився невідомо кому.— Але не радійте, бо так довго не буде. Розгромимо Хмельницького, посадимо на кіл Височана, а тоді візьмемось за вас,— погрозив Мочернюкові та Семенові і, повернувшись до них спиною, відійшов.

– Слава богу, що на тому закінчилось,— зрадів Мочернюк, дивлячись услід опецькуватому шляхтичу.

– Когось нині минула смерть,— глухо озвався Семен, беручи руку до пояса, у якому були сховані пістолі.

Мочернюк тільки кивнув головою.

З офіцин, нагадуючи про недавній переполох, долетів стогін якогось потовченого шляхтича.

– Підеш до них, мольнаре? – якось сухо запитав Семен, показуючи на офіцини.

– І не думаю,— заперечив різко Мочернюк.— Віднині я для панів вже не медікус. Прийшов час не тамувати, а спускати їм кров. А тепер чимдуж утікаймо звідси, щоб не пізнав мене якийсь гайдук або рукодайний. Інакше таки примусять зайнятися покаліченими.

Стежачи, щоб не потрапити на очі двірським слугам, Мочернюк щасливо вибрався з своїм помічником із замка.

Греблею до мурів і далі плив сварливий та крикливий потік утікачів, так ніби під опікою пана Лукашевича їх не могло спіткати жодне лихо.

– Вже й назад? – здивувався старшина гайдуків, які охороняли греблю, побачивши Мочернюка та його помічника.— А скажи, мольнаре, що це за галас зчинився на замку, що аж сюди було чути?

– Питаєш?-удавано байдуже знизав плечима опришок.— Звісно який. Пересіонати понапивались, спочатку посперечались, а далі, за шляхетським звичаєм, узялись за шаблі. Гаряча кров у панів, та й гонору у кожного, як у круля. А Мочернюк, як завжди, мусить опісля гарячі панські голови латати.

– Кара господня та й годі! – обурився старшина.— У такий прикрий час їм ще бурди в голові. Гадають, що в гостину сюди прибули.

– Про який час пан старший мовить?-запитав наївно Семен.

– Чи ти, чоловіче, нині на світ народився, чи з неба впав, що про таке запитуєш? – витріщився на Семена гайдук. – Який на вроду, такий, видно, на розум,— зареготав, задоволений власним дотепом.— Хмельницький на Україні гетьманів громить, на Підгір'ї Височан проти Речі Посполитої збунтувався, а він питає, який час. Страшний, чоловіче! Страшний!

– Не для всіх, пане старший, не для всіх,— наслідуючи гайдука, заперечив Семен.— Кажуть, що Хмельницький добрих людей не кривдить, навіть якщо вони й шляхетнонароджені. Карає тих, які знущаються над народом.

– Буває, чоловіче, що й проти волі познущаєшся,— насупився гайдук. — Пан каже – слуга мусить. Інакше весь панський гнів звалиться на тебе.

– Не солодка твоя гайдуцька служба,— пожалів десятника Семен.

– А ти гадав – ніби мед з паляницею,— скривився гайдук.— Люди заздрять, що ми їмо панський хліб, носимо каптан і чоботи, а того, що вони коштують, не бачать. Ет! Розговорився я,— розсердився сам на себе.

– Мочернюка злякався,— посміхнувся опришок.— Адже він у ласці в панів і, чого доброго, може шепнути про тебе самомому Лукашевичу...

– Що це ти, мольнаре, вигадуєш? – заперечив злякано гайдук.

– Чи чув ти, десятнику, що хтось через мене потрапив у біду? – примруживши око, запитав опришок.

Він зрозумів, що Семен неспроста повів розмову з гайдуком, здогадався, до чого хилить полковник, і прагнув йому допомогти.

Гайдук нервово стрепенувся і, не знаючи, що відповісти, мовчав. В Отинії про мольнара говорили всяке. Одні нарікають на нього, що злигався з панами, інші подейкують, буцімто Мочернюк переховує втікачів-селян і приятелює з опришками. Де правда, ніхто достоменно не знає. Але ні у замку, ні в місті ніхто не чував, щоб мольнар когось запродав.— Про таке я не знаю,— признався щиро.— Але береженого і бог береже. А наш пан Лукашевич, сам знаєш, за дрібницю закатує людину. Уся челядь на холодне дує і своєї тіні боїться.

– Плюнь, десятнику, на такого пана та шукай кращої долі,— несподівано порадив гайдукові Семен.

Десятник стрепенувся, тривожно озирнувся, чи хто їх не підслухує, і з підозрою покосився на мольнарового помічника. За такі слова він міг заплатити головою. Пан Лукашевич довго з ним не цяцькався б, а гайдуків ще й похвалив би за пильність. Але в десятника чомусь не було тепер бажання прислужитися пану Лукашевичу. З одного боку, його

стримував страх перед Мочернюком, а з другого – якась незрозуміла прихильність до шпетного, та ще й необережного його помічника.

"А може, він переодягнений опришок або козак і мольнар з ним у змові? – виникла раптом у десятника несподівана думка.— Адже неспроста Мочернюк водиться з ним, як циган з ведмедем".

Гайдук з підозрою глипнув на опришка й жахнувся. В очах мольнара була і пересторога, і така холодна невблаганна погроза, що десятникові стало моторошно. Зараз він був лихий на себе, що вдався у цю розмову, і прагнув якнайшвидше її закінчити.

– У мене жінка й діти,— кинув коротко.— Якби я втік, то Лукашевич загнав би їх у могилу.

– Ніхто не знає, кому швидше призначена могила,— рішуче відрубав опришок, бажаючи допомогти Семенові схилити на свій бік гайдука.— Приходить на панів кінець.

Несподівані слова Мочернюка вразили десятника куди більше, ніж уся розмова з Семеном.

Їх небезпечно було слухати, бо й грізна кара чекала кожного за таке зухвальство. Але мольнар дивився в майбутнє, знав людські долі, бачив прийдешні події, і його віщування, напевне, були правдиві. Та уже й без віщувань кожний бачить, що на панів приходить куца година.

– Твої слова страшні,— тривожно оглянувся гайдук.— Але хай діється божа воля. Скажи, коли цей кінець на них прийде.

– Дуже скоро,— запевнив Семен.— Ось-ось сюди прибудуть височанці, щоб за наказом Хмельницького здобути замок і покарати Лукашевича за його знущання над народом. Хто піде з ними, того чекає воля і шана. Ті, які

будуть підтримувати Лукашевича,— згинуть. Вибирай, десятнику, з ким ти?

Семен, знаючи, на яку небезпеку він наражається, поклав руку на пояс, у якому були сховані пістолі.

Десятник міг гукнути гайдуків, зв’язати його й передати до рук Лукашевичеві. За таку собачу вірність його чекала нагорода. З другого боку, Семен давно вже помітив, що гайдук ненавидить свого пана і тільки страх примушує його коритись Лукашевичеві.

Розуміючи, що зараз вирішується його й Семенова доля, опришок теж взявся за черес, з якого визирали голівки пістолів.

Власне, на випадок зради для них обох не було рятунку. Довкруги вода та болото, а на греблі шляхта. Але перша куля не минула б зрадника.

Десятник мовчав, думав, тер долонею чоло, але видно було, що гукати своїх гайдуків не збирається. Може, розумів, що за зраду заплатив би життям, а може, в душі щиро бажав допомогти височанцям і заслужити собі пошану, про яку говорив оцей шпетний мольнарів помічник.

– Скажіть, принаймні, що маю діяти? – врешті коротко запитав, не дивлячись на Семена і Мочернюка.— Але я тут людина маленька,— нагадав обом.

Полковник і опришок переглянулись і, ніби завершивши якусь важку працю, голосно, з полегшенням зітхнули. Хвилини напруження і непевності втомили їх і виснажили.

– Робота така, що не нарікатимеш,— пожартував Семен, ховаючи за жартами радість.— Шепнеш тим, кому довіряєш, про височанців, а як

наше військо появиться на греблі, то гайдуки хай стріляють собі на зірки, тільки не в нас. За свою допомогу станеш вільною людиною і сотником у Височана. А сотникуватимеш над гайдуками Лукашевича, які приєднаються до повстання.

– Прийде гетьман, і всі височанці стануть козаками,— зробив несподіваний висновок гайдук.— Тоді Іван Гонтар, цебто я, теж стане козаком. Чи так, вашмосць? – звернувся до Семена, вгадуючи у шпетному чолов’язі когось знатного.

– Сотником,— твердо повторив Гонтареві Семен.

У гайдука очі заясніли щастям.

– Передай Височанові, що в його військо не випалить жоден гайдуцький мушкет,— пообіцяв урочисто.— Тепер я заодно з вами. Тільки не баріться. Але хто вашмосць

такий, що має право призначати сотників? – позирнув раптом з підозрою на Семена, ніби не довіряючи йому.

– Почуєш і побачиш, сотнику, швидше, як гадаєш,— відповів за полковника Мочернюк і, залишивши зчудованого гайдука, подався з Семеном на греблю.— Нині когось удруге минула смерть,— повторив тихо, щоб не почув його десятник, слова молодого полковника, сказані ним на подвір’ї замка.

Семен мовчав.

12

Ще ніколи, навіть на празник святої Варвари, опікунки села і церкви, Боднарів не бачив у себе стільки зайшлого народу, як у ті погідні вересневі дні тисяча шістсот сорок восьмого року. Пішки й на конях, босі

і в ходаках, поодинці й гуртами поспішали сюди з усього Підгір’я, і не було кінця-краю людському потокові. Притому прибували тільки чоловіки, озброєні косами і сокирами, мушкетами й шаблями, а деякі навіть дубовими дрючками. Боднарівці зустрічали їх радо, як найбажаніших гостей, виносили хліб і молоко, пригощали яблуками та грушами, запрошували до хат. Повстанці квапились на майдан коло церкви. Не вміщаючись на майдані, вони перебрались на вигін за селом.

Сюди прибув і полковник Семен Височан із своїми сотниками та десятниками.

Старшини швидко й уміло наводили лад серед зібраного люду, відокремлювали кінних від піших, мушкетних від "косарів" і "сокирників", формували десятки й сотні, вказували кожному його місце.

Семен їздив від сотні до сотні, розмовляв з повстанцями, перевіряв озброєння, призначав десятників і сотників – здебільша досвідчених у військовому ділі старих височанців.

Ті, які вміли користуватись вогнепальною зброєю, але не мали її, одержували мушкети, порох і кулі, їх придбав Гнат за дукати пана Млодзєєвського.

Так народжувалася у Боднарові підгірська повстанча армія.

Тут, за формуванням армії, застала Семена вістка про пилявецьку битву, яка принесла Україні довгождану волю.

Такої поразки Річ Посполита ще не знала.

Збунтовані, ще й погано озброєні "хлопи" йшли від перемоги до перемоги, громили горді та пишні, заковані у панцирі шляхетські війська, кидалися, зневажаючи смерть, на гармати.

У Боднарові радісно, як на Великдень, заграли дзвони, залунали пісні. Ніхто не знав, де саме ті Пилявці, чи над Дніпром, чи над Збручем, але народ веселився і святкував козацьку перемогу, бо ж вона несла волю і Галицькій землі, і Підгір’ю. У боднарівській церкві попи служили богослужіння, народ навколішках дякував всевишньому, що він послав йому довгожданого месію, просив для Хмельницького довгих років життя і удачі для козацької зброї.

Розвідники, які приходили і зникали як тіні, доповідали головному полковникові, що вся галицька земля від Карпат і по Збруч також узялася за зброю, визволяється з віковічної неволі. Іноді вони приносили універсали Хмельницького. Грамотні читали їх неграмотним, і полум’яне слово, що кликало до бою, запалювало повстанців.

В неділю, до схід сонця, заграли у Боднарові в похід роги, затрубили труби, заіржали коні.

Не зламав слова, яке дав ще два роки тому, і Грига. Поблагословивши повстанців, він тут же замінив рясу на каптан, а кропило на мушкет і сів на коня.

Попадя, ніби передчуваючи, що більше не побачить свого панотця, всяко намагалась затримати його при собі, але надаремно.

– Де вівці, там і пастир,— нагадав дружині про свій обов’язок панотець, якого Семен призначив сотником.— Гине, Ганно, в неволі наша православна віра та церква, а я воїн її.

Попадя смутно хитала головою і, гамуючи сльози, складала в торбину хліб, сало та яйця, щоб панотець не голодував у поході.

Ген за село, аж туди, де дорога збігала з пагорбка у ліс, проводжали боднарівські матері та дружини своїх і чужих синів, чоловіків, батьків, благословляли в далеку дорогу, просили для них в бога удачі. Сердешні

знали, що не всі сини повернуться з походу, що багато дітей залишиться сиротами, а жінки удовами. Але така велика ненависть до гнобителів палала в їхніх серцях, що ніде не чути було ридань.

Боднарівські матері і жони не знали суворого наказу спартанців: "Зі щитом або на щиті". Вони народилися і виросли в іншій країні, належали до іншого народу. І наказували своїм синам та мужам так, як веліли їм закони та звичаї їхнього народу: "Здобути або дома не бути".

Дрібно цокотіли кінські копита, і м’яко ступала по рідній землі босими ногами піхота.

Попереду їхали бувалі височанські сотні, а за ними – кінні повстанці, що прибули з цілого Підгір’я. їх було понад п’ять сотень: селян, міщан і навіть дрібних загродових.

Як крило жар-птиці, майорів у повітрі малиновий прапор з золотим хрестом, вишитий боднарівськими дівчатами.

За вершниками поспішало понад три тисячі піхотинців, учорашніх кріпаків. У багатьох з них були придбані різними способами мушкети, і, жартуючи, товариші називали їх босою рейтарією. Але мушкетери не ображались.

– За свій мушкет я торік оддав трьох коней, як зміїв,— похвалився здоровенний босий парубок.

– Бреши та міру знай,— не повірили товариші.— Звідкіля взялися в тебе ті змії? Квочка висиділа?

Парубок на мить зам’явся з відповіддю, позирнув на товаришів, ніби не знаючи, чи може поділитися з ними своєю таємницею, і враз засміявся.

– У сусіднього поміщика вкрав,— признався щиро.— Приїхав пан з двома рукодайними качок на озері стріляти. Я саме у шуварах сидів, рибу ловив. Прив’язали вони коней до дерев, сіли на човен, попливли. Я нишком з шуварів на берег вибрався, і враз виникла у мене думка спробувати щастя. Одв’язав коней, стрибнув у сідло та в ліс. Цілий тиждень їх переховував у хащах. Опісля в одного корчмаря, що такими кіньми торгує, і обміняв їх на мушкет і порох…

– А я свій придбав, коли з галицькими купцями у Валахію ходив,— похвалився інший.— Дав управителеві вола за те, що звільнив мене на півроку від панщини, та й пішов стерегти купецьке добро.

– Ну, а мені сам полковник подарував,— гордовито позирнув на товаришів третій.— Як повернусь живим, то дітям і внукам його залишу, мов найдорожчий скарб.

За розмовами минав час, але коли гамір наростав, над їздив незадоволений, суворий сотник, і на мить наставала тиша.

Кінноту вів Семен, а піхотинців – колишні сотники, а зараз полковники Хаячок, Яремко-Попович і Копистка.

Народ, не призвичаєний до військової дисципліни, часто її порушував, і старшинам коштувало чимало зусиль, щоб навести похідний лад.

Обминувши головний галицький шлях, повстанці, не бажаючи, щоб усі їх бачили, пішли польовими дорогами.

Земля щедро зародила і тепер відпочивала. Але на поміщицьких ланах всюди ще стояли не звезені в скирти копи, лежали у покосах гречка та просо, так ніби люди забули про них.

– Пропадає добро,— журливо хитали сивими головами літні повстанці, яких було чимало.

– Хай пропаде разом з панами,— кидали молоді.

– Хліб святий, нашими руками вирощений,— нагадували молодим старші.

Але на одному з ланів, на диво повстанцям, кипіла праця. Селяни жваво складали на вози снопи і везли в село, що маячіло під горою. Інші, в яких не було ні воза, ні коня, здебільшого жінки та підлітки, несли їх у ряднах на спині.

– Гей, люди! Годі вам так старатися на пана! – гукнув хтось із повстанців.

– У нас давно вже немає пана! —радісно озвався селянин, одриваючись на мить од праці.— Втік кудись, окаянний, разом з управителями, економами та гайдуками. Бодай би голову зламав.

Чоловік, мабуть, здогадався, чиє це військо кудись поспішає, тому і говорив так сміливо.

– То для кого ж ви стараєтесь? – здивувався повстанець.

– Для себе,— пояснив збуджено кріпак.— Хоч раз буде в нас досить хліба до нового, і на переднівку народ не помиратиме з голоду.

– Мудро, таки мудро робите,— похвалили селянина літні повстанці.— Не пропаде хліб святий і ваша праця.

Вже було близько полудня, як до війська долетіла мушкетна стрілянина.

– У Вітківцях стріляють,— здогадався полковник Яремко Попович.— Але хто?

– Розвідай, полковнику, що там діється,— наказав Яремкові Семен.— Ми тим часом зупинимось у лісі. Може, у Вітківці заблукала якась втікаюча хоругва і бешкетує в селі.

Ліс ріс близько дороги, і скоро піших та вершників сховала гущавина.

Саноцький, якого Яремко-Попович послав у розвідку, довго не забарився. Разом з ним прибуло ще й кілька селян на неосідланих конях.

– У Вітківцях цілий регімент гусарії та панцирних,— не зіскакуючи з коня, доповів головному полковнику та старшинам сотник.— Частина вояків – пилявецькі недобитки, решта – уцілілі панцирні хоругви Яреминого друга Самуїла Лаща. Але його самого немає. Втік з кількома добірними хоругвами у Львів. Там вже перебуває Вишневецький, який ледве встиг урятуватися від Кривоноса. Оці хоругви веде у Львів Лащів полковник. Пани грабують селян, кривдять жінок. Викрикують, що їх Річ Посполита ще не згинула, що з Великопольщі ось-ось прибуде сто тисяч посполитого рушення і двадцять тисяч німецьких кнехтів, що аж тепер Хмельницький буде покараний за своє зухвальство. У Лащівців є кілька гармат і фальконети[38].

– Де ж ти оце все встиг дізнатись? – здивувався Семен, ніби не довіряючи розвідникові.

– Від них, вашмосць, полковнику,— показав на селян Сяноцький.

– Значить, вітківецькі,— здогадався полковник.— Кажіть, що чули і бачили.

– Бодай би ніхто не бачив такого,— зітхнув один з селян.— Лащівці у нашій гуральні десять бочок оковитої забрали і п’ють та бешкетують. Оце взяли ми в п’яних гусарів коней і серед ночі з села втекли. Одного, що не давав, утихомирили навіки.

– Праведне діло зробили,— похвалив селян Семен.— Але чи не прийняли ви дишлів од возів за гармати та фальконети? – пожартував добродушно.

– Не насміхайся з нас, вашмосць,— образився селянин.— Хоч ми і в ряднині, але колись теж дещо бачили. Я десять років при гарматах у князя Яблоновського служив. То можний пан і має маєтки в Польщі й на Україні.

А Вітківці дістались йому за жінкою, княжною Любомирською. Оце, як заворогував він з паном Замойським за якісь посесії у Великопольщі, то став набирати зі своїх маєтків селян і привчати їх у своєму Яблонові до військового ремесла. Отак я й гармашем став. А як біля Замостя дійшло між панами до битви, то якась мушкетна куля мене у ногу поранила. Сотник, щоб не вовтузитись зі мною, відпустив домів. Так що Клим Головач не тільки того світу, що у вікні бачив,— похвалився гордовито.

– Ну, що ж – свого гармаша матимемо,— зрадів Семен.— Як гармати здобудемо, будеш, Климе, за старшого над ними. Аби нам більше таких, як ти, бо що це за армія без артилерії.

– А ти, полковнику, людей своїх запитував? – поцікавився Клим.— Ачей не один я такий?

– Чогось не прийшло на гадку,— признався щиро Семен.-Та й гармат ще немає,— додав на своє виправдання.

– Заздалегідь треба знати, хто до чого майстер,— несхвально позирнув на молодого полковника Головач.— Може трапитись, що матимеш гармати, а пізно буде гармашів шукати. Я вже таке бачив,— покликався на власний досвід.

– Дізнаємося ще нині,— визнав свою помилку Семен.— Розумної ради тільки дурень не слухає. Якби то знаття, скільки у Вітківцях цього недобитого шляхетства зібралось.

Клим замислився і взявся рахувати щось на пальцях.

– Хоругов, либонь, шість, а може, й сім,— озвався зажурено.— Сила… Та ще й пахолків чимало. Бо пани без них не обходяться.

– Нічого, не такий чорт страшний, як його малюють,— повеселів Семен.— Аби тільки не більше.

– Ей же, полковнику, – зчудувався Головач. – А скільки того війська в тебе, що не лякаєшся такої сили?

– Боятися вовка – у ліс не ходити,-знову відповів приказкою Семен.— А ми, як сам бачиш, лісу не лякаємося. Ані Лаща і пилявецьких недобитків,— додав завзято.

– Стривай! – задивився на молодого полковника селянин.— Ви, певно, височанці? Старого ватажка, кажуть, поранили, і тепер його вчений син побратимами командує.

Хаячок і Яремко-Попович весело посміхнулись. Семен, ніби не знаючи, що відповісти, мовчав.

– Оце ж і він перед тобою, чоловіче добрий,— показав на Семена сапогівський сотник.

– Ой, леле!-жахнувся Головач.— Даруй, вашмосць, як сказав якесь нерозважливе слово,— пробачився перед головним полковником.— То й мій Петро також десь тут! – повів очима по повстанцях.

– Син? – здогадавсь хтось із старшин.

– Егеж!-признався Головач.— Як прийшли чутки, що у Боднарові Височан військо проти панів збирає, то молодих на ланцюгу дома не втримав би. Аби тільки не трапилось з ним якого лиха,— зажурився.

– Я тут, тату! – вигукнув раптом чорнявий моторний юнак, розштовхуючи повстанців, які оточили Клима.

– Петре!… – кинувся до сина селянин і, ніби засоромившись своєї радості, запитав удавано суворо:-А Буланок де?

– Отам, у ліщині,— показав рукою поза себе парубок.

– Ну, ну, вважай! Пантруй коня,-наказав строго синові Головач.— Я оцього в гусарів позичив,— похвалився, поплескуючи коня по спітнілій шиї.— Але ти, мабуть, голодний? – стурбувався раптом, позираючи на сина.— А при мені ні крихітки хліба. Ледве з душею втік з села. Як пани не запалять села, то в тайнику знайдеться щось попоїсти,— підбадьорив парубка.

– Серед нас з голоду не помре,— заспокоїв Клима Семен.

– Дома на Великдень такого не їстиме,— пожартував Хаячок.— Як свого, бува, не маємо, то в панів усього доволі. Краще пригадай, що ти ще бачив і чув.

Але Головач розповів усе, що знав, а його товариші також не додали нічого нового.

Семен замислився. Повстанці мали над шляхтою кількісну перевагу, але були значно гірше озброєні. У відкритому полі не встояли б проти закутої в залізо гусарії і панцирних хоругов Лаща. А перемога шляхти саме тепер, як повстання тільки почалося, загубила б його.

З другого боку, повстанці не повинні ховатися од шляхти, уникати битви. Перша перемога над ворогом сповнить їх вірою у власні сили, окрилить, запалить завзяттям і, найголовніше, озветься стоголосим відгомоном по цілому Підгір’ю. А як бог дасть здобути ще й отинійський замок, то ніхто вже не сумніватиметься, що на панів приходить кінець. Але спершу треба було порадитися з старшинами, послухати їх думки.

– Як гадаєте, вашмосці? – звернувся до полковників і сотників.— Будемо з лащуками битися чи підемо дорогами? Вони у Галич, а ми в Отинію.

Старшини переглянулись, завагались. їм, як і Семенові, важко було вирішити, що, власне, ліпше. Але вагання тривало недовго. Старі височанці, що звикли наступати та воювати, завжди без страху дивилися в вічі смерті.

– Хоч лащуки кровожерливі, як вовки, але й ми не вівці,-першим різко озвався Хаячок, вдаривши рукою по шаблі.— Не таких вже бачили.

– Для того ми, вашмосць головний полковник, і повстали, щоб воювати з панами, а не ховатися від них,— приєднався до Хаячка Яремко-Попович.— Видно, така божа воля, що під Вітківцями наші дороги зійшлися.

– Ховатися не будемо! – рішуче заявили й собі сотники та десятники. — Боягузи дома на печах залишились.

В очах Семена засвітилась радість. Він гаряче прагнув битви, але боявся, що старшини не захочуть іти на непевність, наражати військо на жертви, без яких не обійдеться.

– Хочу почути ще й вашу думку,— звернувся до рядових повстанців, ніби ставлячи під сумнів їхню відвагу та завзяття.

– Добре робиш, полковнику, що й нашої думки питаєш,— загомоніли схвально повстанці.— Нашої крові потече найбільше. Але ми не з боязких. Козаки – це також колишні кріпаки, люд посполитий, такий, як і ми. А громлять же воєвод і гетьманів. Б’ють панів козаки, не осоромимось і ми, височанці. Але ти – наш головний полковник і як накажеш, так і буде.

– Воля ваша,— вклонився побратимам Семен.— Поміряємось зі шляхтою силою та відвагою. Я складу з полковниками план битви, а ви повертайтесь у свої сотні і готуйтесь до бою. Як переможемо панів, то слави ніхто нам не відбере. Як загинемо, то народ добрим словом згадає.

Семен чекав донесення розвідки, вдруге посланої у ворожий стан.

Вітківці лежали далеко від головних шляхів, ще й притаїлися у великій балці, але Семен здогадувався, що привело шляхту аж сюди. При головних шляхах давно вже пограбовано всі села, і голод загнав пилявецьких недобитків

та панцирних Лаща аж сюди. Певна, що тут уже не загрожує їй жодна небезпека, шляхта могла у Вітківцях досхочу наїстися, напитися й відпочити.

Закривши виходи з балки, можна було стріляти застуканих зненацька панів, як зайців. Але при тому загинуло б чимало втікачів, та й ціле село пішло б з димом.

Залишався ліс, попри який бігла польова дорога, що вела до Галицького шляху. Вона підходила на віддаль мушкетного пострілу до узлісся заросло гущавиною кущів, за якими і причаїлися повстанці.

Але обране для засідки місце мало і свої вади. Ліворуч від дороги стелилися поля і бігли за річку, ген аж до гір. Обстріляна з лісу шляхта могла не тільки рятуватися втечею, але й, охолонувши з переляку, відкрити з гармат та фальконетів вогонь по узліссі, закрити дорогу в Отинію. І все ж зручнішого місця для засідки поблизу не було, і хоч-не-хоч – довелось зупинитись на ньому.

Зосередивши в центрі піхоту й зміцнивши її кінною сотнею Сяноцького, розташувавши по боках вершників, Семен став чекати на шляху.

Так минуло кілька годин. І ось, нарешті, прибули розвідники. Вони доповіли, що лащівці і пилявецькі недобитки вирушили з Вітковець.

Наближався вирішальний час.

Семен наказав ударити на шляхту аж тоді, як вона минатиме сховану на узліссі піхоту. Атаковане відразу в різних місцях шляхетське військо, не знаючи, від кого оборонятися, розгубиться, і тоді повстанці скажуть своє слово.

Скоро на дорозі з’явилися ппершi ворожі авангарди, а за ними – шляхетське військо. Над полями та лісом стояла тиша. Певні, що ніяка небезпека їм не загрожує, хоругви почували себе безпечно, самовпевнено.

Попереду на конях – в гартованих кольчугах, блискучих нараменниках та півианцирах – хизувалися хоругви Лаща. Вони складалися з багатої шляхти, так званих "панцирних товаришів". Серед

них було чимало православних, у яких, як говорили, "руські кістки обросли польським м’ясом".

Весь час утікаючи й уникаючи битв, панцирні їхали при зброї, і в кожного "товариша" був невеличкий залізний щит, шабля, пістолі та мушкет.

За панцирними котилися гармати та фальконети, їхали вози з ядрами та порохом.

Похід замикала гусарія, що врятувалася од пилявецького погрому. На спинах панцирів гусари звичайно мали високі, втикані білим пір’ям, залізні крила, що підіймались над шоломами, від чого її називали "архангельським військом". Вітер, шугаючи у крилах, шелестів пір’ям, і над гусарією завжди стояв тривожний шум, що мав лякати противника. Гусари зневажали мушкети і були озброєні тільки шаблями та списами. Але зараз гусарія мала сумний і жалюгідний вигляд. З обламаних крил повипадало пір’я, панцирні були порубані, подірявлені кулями, і чимало вояків їхало з обмотаними ганчір’ям головами.

Гусари були понурі, пригнічені пилявецьким розгромом, який, мабуть, весь час стояв у них перед очима, і навіть вітківецька оковита їх не розвеселила.

Ззаду за військом тягнулися карети, брички і навіть селянські вози з утікаючою шляхтою, а за ними пахолки гнали відібрану у вітковецьких селян худобу.

Перша панцирна хоругва під’їхала до узлісся, і коні, занюхавши в лісі "свояків", радісно заіржали. Але ліс мовчав, і іржання залишилось без відповіді. Повстанці, заздалегідь передбачаючи таку можливість, пообмотували морди своїх коней ганчір’ям.

Виждавши, аж поки панцирні під’їхали до засідки, в якій притаїлася повстанська піхота, Семен сягнув за мушкетом. Не кваплячись, він зосереджено націлився у вусатого хорунжого, який їхав на чолі хоругви, і натиснув язичок мушкета. Блиснула викресана іскра, спалахнув на ложечці порох, гримнув постріл, і вусатий, махнувши руками, звалився з коня.

Постріл Семена сповістив побратимів, що битва почалася.

Не встигла шляхта отямитись від несподіванки, як на узліссі блиснуло безліч спалахів, і сотні мушкетних пострілів, що злилися в один оглушливий гул, покотилися над землею.

Вигукуючи: "Бий клятих!" – по центру і по тилах шляхетського війська вдарила повстанська кіннота. Окутана чорним густим димом, що стелився над дорогою і узліссям, вона була схожа на апокаліптичних вершників.

Дзенькнуло залізо, закричали поранені, дико захрипіли коні. З криком: "Козаки! Козаки!" – панцирні і гусари, охоплені панікою, кинулись навтіки.Як вітер розвіяв мушкетний дим, перед піхотою, що стріляла з узлісся, відкрилося страшне видовище. На дорозі та полі лишилося близько сотні поранених та вбитих панцирних і гусарів, б’ючись об землю, конали коні.

Полями, переслідуване повстанцями, безладними юрмами втікало шляхетське військо.

Охоплені смертельним жахом, забули про "гонор" посесіонати та вельможі, які їхали за військом. Кидаючи напризволяще жінок та дітей і рятуючи власну шкуру, вони вистрибували з карет та бричок, втікаючи, куди несуть ноги.

Семен збуджено стежив з узлісся за битвою, раз у раз посилаючи гінців з наказами до сотників і полковників. Раптом його увагу привернув до себе здоровенний повстанець, який, ламаючи наказ, кинувся до залишених шляхтою карет і почав у них ритися. За здорованем бігло ще кілька повстанців, засліплених жадобою легкої наживи.

В очах полковника спалахнули блискавки. Торкнувши коня, він під'їхав до гурту.

– Хто дозволив тобі під час бою покидати своє місце, своїх товаришів і займатися грабунком? – з глухим гнівом звернувся до здорованя. Інші, побачивши, що пахне смаленим, повернули до лісу.

– У Височана й без мене досить людей,— знизав байдуже той плечима, дістаючи з карети гаптовану золотом делію[39].— Не взяв би я – візьме інший,— всунув здобич у мішок.— А дозволу, що мені діяти, ні у кого не питатиму. Слава богу, не малий і свій розум маю,— додав зухвало.— Досить вже слухав різних панів та підпанків. Тепер не хочу. Як воля – то воля. Що захочу, те й робитиму. Зараз я сам над собою пан.

Семен насупився. У душі йому було жаль здорованя, але для збереження ладу у війську він мусив його покарати.

– Скажи мені, парубче, чого ти сюди прийшов? Грабувати чи воювати з ворогом нашої землі? —поставив справу ребрам.— Ми не мародери, а військо, і хто ламає наші військові закони, заслуговує на смерть,-нагадав здорованеві, яка кара його чекає.— Ти, певне, із старшин, що так мовиш?-їдко засміявся парубок, і досі не здогадуючись, хто перед ним.— А старшини всі одним миром мазані. Аби побільше собі… Делії не оддам навіть самому Височану. А кому моє не в лад, то я зі своїм назад. Нині прийшов, завтра відійду, і слід по мені застигне,— засміявся безсоромно і знову засунув руку в карету.

Обличчя Семена нервово засмикалось. Обурений мародером, він рвучко вихопив з-за пояса пістоль. Гримнув постріл, і здоровань ураз ніби обм’як, похитнувся, випустив з рук мішок із злощасною делією і глухо гупнувся на землю.

За подією біля карети пильно стежили з узлісся сотні очей. Висновки напрошувалися самі.

Тим часом панцирні та гусари, побачивши, що їх переслідують не козаки, а якесь різношерсне військо, отямились від переляку і зупинились.

На полях одночасно в кількох місцях закипів бій.

Серед вершників-повстанців було чимало таких, які вперше брали участь у бою, і захищена півпанцирями та кольчугами шляхта то тут, то там стала перемагати. Семен з тривогою і жахом спостерігав, як падають з коней порубані побратими, як насідають на них панцирні.

Власне, битва тільки починалась, і тільки частина шляхти брала в ній участь. Решта, під звуки труб і рогів, збиралась у хоругви, щоб усіма силами ударити на повстанців.

Чоло Семена зросилося потом. Повстанцям потрібна була негайна допомога, але вся кіннота вже вела бій із шляхтою. Залишилася в резерві тільки сотня вершників Сяноцького та понад дві тисячі піхотинців. Вони власними тілами зупинили б панцирних, але й самі лягли б на побоїщі. Не було іншої ради, як трубити відступ. Побратимів сховає ліс, а панцирних привітають піхотинці оловом.

Ходом битви Семен був незадоволений. Побратими знищили чимало панцирних, проте не розгромили шляхти, а тільки виявили перед нею свої сили. Тепер вона чекатиме, коли повстанське військо вийде з лісу, щоб напасти на нього.

– Ех, полковнику! Оце б вдарити зараз по панах з гармат та фальконетів,— запропонував Клим.— І ці хоругви, що готуються до наступу, розлетяться, як череп’я з

розбитого горщика. Тільки гармати слід навести так, щоб ядра летіли над полями і не шкодили нашим.

Семен повів сумними очима по кількох гарматах, що стояли в затінку лісу.

– Гармашів немає,— озвався сумно.

– Знайдуться,— підбадьорив полковника Клим.— Гей, хто гармаш, ідіть сюди! – гукнув піхотинцям.

– Полковник гармашів збирає,— покотився узліссям гомін.

За кілька хвилин понад два десятки піхотинців, оточивши Семена, гаряче запевняли його, що кращих за них гармашів він не знайде на всій Україні.

– То з богоїм, Климе!-побажав Головачеві Семен, не маючи навіть часу запитати повстанців, де вони навчились гарматного ремесла.— Він старший Гармаш над вами,-показав на Головача.

Гармаші радісно загомоніли і чимдуж поспішили до гармат. Туди ж направився і Височан з двома сотнямй піхотинців.

Повстанці випрягли коней і миттю спорудили з карет та возів загорожі, залишаючи в них тільки вузькі проходи, через які одночасно могло проїхати лише три-чотири вершники.

Тим часом битва розгорялась все сильніше. Не встигли вдарити повстанські гармати, як у бій ринули дві ворожі новосформовані панцирні хоругви.

Виконуючи Семенів наказ, полковники подали сигнал до відступу. Шляхта сприйняла його з тріумфальною радістю. Проте вона пам'ятала про той огненний шквал, що полився на неї з узлісся, знала, що там ховаються головні сили повстанців.

Панцирні на мить завагалися, не знаючи, чи переслідувати відступаючих височанців, чи задовольнитися їх відступом. І все ж, підбадьорені видимістю перемоги, засліплені люттю, вони кинулись навздогін за повстанцями. Та навіть того короткого вагання було досить, щоб височанці одірвалися від ворога, перехопилися на той бік дороги.

Затрубили труби, і, ніби залізна лавина, покотилися в наступ панцирні хоругви, а за ними рештки гусарії.

Перші гурти повстанців домчали саме до проходів між возами, як ударили гармати. Залізні ядра перелетіли з шумом та свистом над побратимами, врізались у наступаючу

ворожу гущу і, звалюючи людей та коней, проклади криваві стежки.

Слідом за гарматами скажено гавкнули фальконети.

Панцирні закричали і, намагаючись зупинити коней, натягнули повіддя. Але злякані, наполохані гуком коні не слухали вершників і далі неслися вслід за височанцями.

Останні вершники-повстанці саме встигли в’їхати в проходи, як надлетіла шляхта. Того тільки й чекали сховані за возами і каретами мушкетні. Гримнули сотні пострілів і ніби косою скосили перші шеренги

панцирних та коней, що, падаючи, загородили своїми тілами проходи. Але близько сотні ворогів таки вдерлося за загорожу.

На узліссі закипів смертельний бій. Ніхто не шкодував власного життя, але й не щадив чужого.

Декілька разів намагалися панцирні прийти на допомогу своїм товаришам, що билися на узліссі, але коні зупинялися перед стіною з возів, карет та бричок, а сховані за ними повстанці щедро поливали шляхту олов’яним дощем.

Втративши більше половини війська, переслідувані гарматним і мушкетним вогнем, панцирні почали безладно відступати.

Вщух бій під лісом. Безславно загинув від сокири свого кріпака можний пан Лігенза, полягли від рук месників його "шляхетнонароджені" спільники.

Семен, оточений старшинами, виїхав на бойовисько.

На полях тут і там лежали вбиті та поранені, валялися мушкети, шаблі, пістолі. З голосним іржанням гасали без вершників перелякані коні.

На душі в головного полковника було і радісно, і сумно. Повстанці виграли важку кровопролитну битву. Перемога окрилила їх, надихнула вірою у власні сили, запалила новим завзяттям. Тепер уже жоден ворог їм не страшний. У битві загинуло більше половини шляхетського війська, повстанці здобули безліч усякої зброї, коней, возів. Хто прибув у Боднарів з дубовою палицею, той зараз озброївся шаблею та мушкетам. Кілька сотень піхотинців тепер можна було посадити на коні. Але повстанці також заплатили дорогу ціну за перемогу. Полягло понад сто побратимів, чимало було поранено. Пересів з коня на віз Яремко-Попович, якому гусарин проколов списом бік, і тільки здобичний

татарський капкан з нашитими на ньому пластинками з кінських копит урятував життя полковникові Відійшли на вічний спочинок старі височанці, батькові дорадники і приятелі, сотники Довгий та Марчук. Тому й смуток стискав Семенове серце.

Але так мусило статись, бо ж де дрова рубають, там тріски летять.

Поранених побратимів взяли під свою опіку селяни, які встигли вже прибути з села на поле бою.

Мертвим копали на узліссі глибокі могили і тесали дубові хрести.

– Вічна вам пам’ять,— поклонився загиблим Семен і перехрестився.

– Вічна пам’ять,— обмокнувши у воді соснову гілку, покропив мертві тіла колишній вікторівський піп, а зараз сотник Грига. Його голова була перев’язана, крізь білу пов’язку просочувалася кров.

– Вічна пам’ять,— підхопили за сотником безліч голосів, і скорботний спів покотився над галицькою землею, злинув під небо.

13

Сонце мандрувало вже на захід, як повстанці прибули в ліси коло Отинії. Але сутінки ще не огорнули землі, і з узлісся було видно і місто, і церкву, і стави, і греблю, і замок, і навіть вози та карети під мурами.

Дорога втомила людей та коней, але повстанці не думали про відпочинок. Сподіваючись, що скоро почнеться наступ, вони насторожено стежили за околицею та греблею, перевіряли зброю, годували коней.

– Ой люди! Так кортить ударити по замку з гармат, що хіба зв’яжіть мені руки, бо не втримаюсь,— лукаво позирнув на Семена старший гармаш Клим Головач.— Дуже хочеться побачити, як забігають пани, наче таргани,— засміявся, уявляючи переполошену шляхту.

Повстанці радісно загомоніли. Всім уже не терпілось у наступ.

– Не важтесь навіть доторкнутися до гармат,— суворо наказав гармашам Семен.— Шляхта не сміє й підозрівати, що ми перебуваємо в отинійських лісах. Інакше не здобудемо замка і ні з чим повернемось у Боднарів на посміховище людям.

Головний полковник, мабуть, когось чекав, бо, хвилюючись, раз у раз позирав на узлісся.

– Ми тут, як на вогні, а він бариться,— не називаючи вголос, кого має на думці, з досадою озвався Хаячок.

– Може, трапилось якесь лихо,— зажурився Семен.

– Хай бог одверне,— злякався Хаячок.— Що ж будемо діяти?

– Правду кажучи, і сам не знаю,— знизав плечима Семен.— Чекатимемо ще годину,— добув з-за пояса годинник.— Як не прийде, то зберемо нараду старшин. Хай вони вирішать, що діяти.

Хаячок зітхнув і мовчки взявся кресати вогонь, щоб запалити люльку.

З-за кущів несподівано вигулькнув Саноцький, ведучи згорбленого дідугана з обвислими вусами.

– Ну, от і зустрілись! – позирнувши на головного полковника, з якоюсь зажурою озвався старий.

Він зірвав з себе причеплені патли, стер ганчіркою брунатні плями з обличчя і на очах у Височана перетворився у мольнара Мочернюка.

– А ми вже турбувалися, чи не спіткала тебе яка біда,— привітався з опришком Семен.— Скоро настане ніч. Нам пора виступати…

– Не квапся, полковник,— з гіркотою озвався Мочернюк.— Ще не одна ніч мине, поки ми здобудемо замок.

– Що ти хочеш сказати? – стривожився Семен.

– Лукашевич про вас уже знає,— повідомив опришок.

– Зрадив посіпака-гайдук! – рубонув рукою в повітрі Семен.

– Незаслужено кривдиш людину, полковнику,— заступився за гайдука опришок.— Хтось із довірених зрадив десятника. Дізнаємось хто – на кіл посадимо, собаку. Лукашевич схопив десятника й кинув у льох, завтра збирається покарати його страшною смертю для пострахy й пересторогu іншим.

З дальших слів Мочернюка виходило, що Лукашевич, довідавшись про небезпеку, вжив усіх заходів до оборони, завів у замку суворий лад, звелів усім боєздатним пильно охороняти мури. Не довіряючи гайдукам на греблі, старий замінив їх рукодайними та загродовими. Всіх підозрілих у сприянні повстанцям кинув у замкові льохи, погрожує одрубати їм голови. Його, Мочернюка, Лукашевичеві посіпаки шукали по всій Отинії і, не знайшовши, пограбували хату, а дружину і двох синів забрали в замок. Тепер, коли Лукашевич попереджений про небезпеку, наступ на замок заздалегідь приречений на невдачу.

Він, Мочернюк, переодягнувся за ось такого діда, щоб ніхто його не пізнав, тільки так врятувався від найманців Лукашевича.

Семен і старшини, пригнічені і похнюплені, мовчки слухали опришка.

– Що ж тепер діяти, мольнаре? – журливо запитав сотник Грига, який досі не брав участі в розмові.

Мочернюк замислено позирнув на замок.

– Чи я знаю? Може, викопати рови і спустити з ставів воду,— порадив з деяким ваганням.— Вода спливе в річку, земля підсохне, і тоді можна буде обійтись без греблі, наступаючи де завгодно. ї

– Це триватиме до пізньої осені,— сумно похитав головою Семен, відкидаючи пропозицію опришка.— А ми чекати так довго не можемо. Шляхта бита, але ще не добита. У Польщі збирається посполите рушення, вербуються кнехти, і іза якийсь місяць усе це рине в Галичину та й на наше Підгір’я.

– На Отинії ще світ клином не зійшовся,— втрутився в розмову хтось із сотників.— Можна зненацька вдарити і захопити один з інших невеликих панських замків, хоча б і Печеніжинський…

Рада сотника була розумна, але старшини не зраділи їй. Похнюплені, зажурені обличчя свідчили, який прикрий буде для них відступ з під Отинії, яка болюча ця перша невдача.

Семен замислився. У шляхетських замках, про які згадав сотник, можна було успішно захищатися від татар, які не мають ні артилерії, ні навіть мушкетів. Зубами камінь не вкусиш і стрілою його не проб’єш. Але для боротьби з шляхтою вони мало придатні.

Гарматні ядра скоро розвалять тонкі цегляні мури. До того ж у них не вмістяться тисячі повстанців і коней. Тільки пнівська та отинійська фортеці могли вмістити тисячі людей, і в разі потреби там можна було надійно тримати оборону. Саме тому повстанці не повинні відійти з-під Отинії.

– Будемо здобувати замок! – рішуче озваївся полковник.— Я був у ньому, знаю слабі місця… Дерева часто-густо підходять аж до мурів. По них, як по драбинах, можна видряпатись на мури. Але спочатку все ж мусимо здобути греблю. Вдаримо по ній з гармат, а опісля піде в наступ піхота. Багато нас поляже, але іншої ради не знаходжу.

– Війна – не весілля,— підтримав Семена Яремко-Попович. Хоч і поранений, він теж прибув на нараду.— Од смерті ще ніхто не втік. Тим, що поляжуть, вічна пам’ять, а живим своє робити.

– Мертвими хай бог турбується,— докинув і від себе Хаячок.

Слова полковника були жорстокі, але ще жорстокіший був час, і для жалощів не знаходилося місця.

– Здобудемо або загинемо,— загомоніли схвально старшини.

Навіть сотник Бутрин, який оце пропонував здобути якийсь шляхетський замочок тепер приєднався до них.

– Приготуйте полки та сотні до наступу,— наказав Семен, радий, що старшини його підтримали.— Я сам поведу війська в наступ на греблю.

– Ей же, полковнику! Того не буде! – вигукнув сердито Хаячок.— Гната вже поранили, бо такий гарячий, як вашмосць. Де найнебезпечніше, там він перший. А тепер, як ще з тобою трапиться лихо, то що ми будемо діяти?

– Розійдемось домів, і на тому закінчиться наше повстання,— відповів сердито за Семена Яремко-Попович.

– Не хочу завжди ховатися за чужі спини! – скипів Семен.— У мене також є руки, які вміють володіти шаблею.

– Ми, вашмосць головний полковнику, ще у Боднарові тобі сказали, що нам не твої руки, а голова потрібна,— строго нагадав Семенові Хаячок.— А рук у нас досить.

– Полковник Хаячок правду мовить,— зогомоніли старшини.— Слухаємо ми тебе, але часом і ти послухай нас.

Семен строго, незадоволено позирнув на старшин. Він уже хотів нагадати їм про той послух, на якому тримається військовий лад, але раптом посміхнувся, з обличчя зникла суворість.

– Буде так, як я сказав,— озвався твердо, ніби не помічаючи обурення старшин і не чуючи їх незадоволеного гомону.— Я поведу військо, а про мою голову не турбуйтесь. Нічого лихого з нею не трапиться, та й, правду кажучи, вона мені не заважає, і позбутися її не гадаю.

Семен жартував, але його жарти не розвеселили старшин, не розвіяли їх тривоги.

– Гарматне ядро і мушкетна куля не питають, хто що гадає,— кинув хтось із сотників.

– На Самуїла Лаща і князя Лянцкоронського жодна шляхетська шабля не підійметься, жоден мушкетний рукодайний у них не випалить, — якось не до речі перевів розмову на інше Семен.

Старшини здивовано переглянулись, не знаючи, що мають означати дивовижні слова головного полковника.

– Не второпаю, при чому тут Лащ і Лянцкоронський,— покрутив головою Хаячок.— Та й на якого біса вони нам здалися?

– Не кажи так, полковнику, бо вони нам допоможуть,-серйозно запевнив Хаячка Семен.-Ти бачив коли-небудь театрум? – запитав зненацька.

– Га?-жахнувся сапогівський полковник, витріщившись на Височана. Чи, бува, не скоїлось з ним лихо? Спочатку нагородив щось про Лаща та Лянцкоронського, а тепер перейшов на театрум. А тут дорога кожна хвилина. Кажуть, що з ученими так буває… Голова одна, а наук багато. Змішаються оці різні премудрості, світ забаламутиться, от і біда готова.

Хаячок провів долонею по чолі, що зросилось потом.

– Чувати – чував, але бачити – не бачив,— відповів якось зажурено, крадькома позираючи на Семена, ніби бажаючи впевнитись у своїх здогадках.

Але ні поведінка, ні сдокійне, розумне обличчя головного полковника, ні веселі, лукаво прижмурені очі не підтверджували того, що так лякало Хаячка.

– Один раз я бачив такий театрум,— похвалився задоволено хтось з сотників.— Це щось ніби наш вертеп, тільки без кіз, іродів та корчмарів, — пояснив повстанцям.— Кілька років тому приблукалися до нас львівські спудеї і на вигоні за селом показували такий театрум про одного царя, який наказав убити свою дружину, бо полюбив іншу. Навіть корону мав на голові і був одягнутий у червоний жупан. Ціле село збіглося тоді на вигін. Але як царські слуги стали душити нещасну жінку, то наші баби не витримали, кинулись на слуг і таки добре

нам’яли їм боки… Та й над царем не змилувались – одлупцювали, як бевзя,— аж засміявся, згадавши веселу подію.-Жону врятували од смерті, але виявилося, що то був всього лиш переодягнений спудей.

Старшини сміялися, і тільки Семен залишився серйозним, ба навіть нахмуреним, ніби чогось розсердився на сотника.

Хто з присутніх міг здогадатися, що одним з тих царських слуг був їх головний полковник?

– Скоро побачиш, сотнику, такий театрум, якого ніхто навіть уві сні не видів,-посміхнувся лукаво.-Півпанцирів та кольчуг у нас набереться для трьох хоругов. Я буду за Лаща; сотник Грига-за Лянцкоранського, ви ж,-показав на старшин,— за хорунжих, а повстанні – за шляхетнонароджених панцирних товаришів.

Старшини ахнули і, зрозумівши, що замишляє їх головний полковник, і на мить ніби заніміли від захвату й несподіванки.

Отямившись, з радісним гомоном кинулись до Семена, оточили його тісним колом. Кожний просився в "театрум", кожний запевняв, що бездоганно виконає свою роль, прагнув доказати свою відвагу, заслужити пошану товаришів та головного полковника, насміятися над панами.

Але бажаючих виступати в цьому дивовижному театрумі було вдвічі більше, як кольчуг, півпанцирів та коней, і не всі одержали ролі. В першу чергу Семен відбирав тих, які володіли польською мовою. Серед побратимів же знайшлося навіть кілька таких, що знали латину.

Сонце сховалося за карпатські вершини, і рух на греблі припинився. Лукашевич наказав не пускати нікого після заходу сонця на греблю, і рукодайні та загродові, які зараз її стерегли, суворо виконували цей наказ.

Нічна темрява вже огорнула Отинію, як з лісу виїхало кілька сотень вершників у півпанцирях та кольчугах і подалися на греблю.

Попереду – один у латах, другий у півпанцирі – їхали на баских конях два браві вусаті шляхтичі з високими офіцерськими відзнаками. Вони голосно розмовляли польською мовою, переплітаючи її раз у раз латинськими словами.

Дивлячись на шляхтичів, ніхто не пізнав би в них головного полковника повстанчої армії Семена Височана і колишнього вікторівського панотця, а зараз сотника Григу.

За ними їхали "панцирні старшини", гусари, а за вершниками котилися гармати і фальконети. Замикала похід піхота.

То було якесь дивне військо, таке, якого розбуджені шумом отинійці ніколи не бачили. Воно було по-різному озброєне та одягнене, а відгомін кроків свідчив, що чимало піхотинців босі. Це викликало в міщан різні здогадки, бо королівське і гетьманське військо босим не ходило.

Отинійці кивали головами, збуджено перешіптувались, і в нічній темряві дивно блищали їх очі. Вони, мабуть, уже здогадалися, хто це прибув і куди поспішає…

Тим часом офіцери доїхали до загорожі з дубових колод, що закривала дорогу на греблю, й зупинилися.

– Забирайтесь геть з греблі, бо стрілятимемо! – долетів до Семена та Григи грізний голос з-за загорожі.

– Як смієш так зухвало поводитися з королівськими офіцерами? – вигукнув обурено Семен.— Хіба не бачиш, хто ми?

– Бачимо, що королівські, але на греблю не велено нікого пускати,— виправдувався вартовий.

– Скажи своєму панові, що коронний регіментарій Самуїл Лащ хоче його бачити,— бундючно наказав вартовому Семен.— Але негайно, бо я не худопахолок і чекати не звик.

З-за загорожі долетіли схвильовані голоси.

Ім’я Лаща було загальновідоме в цілій Речі Посполитій, а його жорстокість наганяла страх.

– Зараз повідомимо про вашмосць нашого сотника Закревського,— пообіцяв хтось з вартових.

– Та не шкодуй ніг, бо накажу стріляти по греблі з гармат! – гнівно гримнув на вартових "королівський регіментар".— Чи, бува, це не Базилі Закревський?-поділився шепотом своєю здогадкою з хорунжим.— Ото буде театрум.

Не минуло, й десяти хвилин, як до Семена та Григи долетів стукіт кінських копит, і біля загорожі зупинився вершник.

– Кажуть, що один з вашмосців назвав себе славетним коронним регіментарієм паном Самуїлом Лащем,— з недовір’ям поставився до нічних гостей.

– Ось він перед тобою,— під’їхав до загорожі Семен.— Придивись, вашмосць,— кинув бундючно, знаючи, що ім’я Лаща сповнить Закревського страхом і пошаною.— А це мій хорунжий панцирної хоругви князь Ксавери Лянцкоронський,— показав на Григу. Знаменитий лицар, родич славетної пам’яті незабутнього нашого гетьмана.

Слова регіментарія справили на вершника таке враження, що, сплигнувши з коня, він підійшов до вельмож.

– Чолем славетним лицарям Жечи Посполітей,— вклонився Семенові і Гризі.

– Чолем! А хто вашмосць такий, якого стану? – зацікавився регіментар.— Хоч ніч і не видно персони, але слова і поведінка свідчать про шляхетнонародженого.

– Базилі Закревський, гербу "Підкова",— відрекомендувався вершник.— Сотник двірської сторожі пана Лукашевича.

– Ей, стривай, сотнику!-вигукнув регіментар.— Чи, бува, вацьпан не родич пана на Братківцях Антонія Закревського?

– Його син! – аж стрепенувся від солодкого хвилювання Базилі. Славетний Лащ знає його батька, а знайомство з коронним регіментарем – неабияка честь.

– Яка мила зустріч,-виявив і свою радість регіментар.— Я, мабуть, розповідав вашій княжій милості про свого старого приятеля Антонія Закревського? – звернувся до свого високого соратника.

– Овшем[40]— гаркнув, ніби жбурнув словом, гетьманський родич і якось дивно закашляв.— То було, здається, на банкеті у гетьмана Потоцького, а чи у короля, коли ви грали з ним у карти. Докладно вже не пригадую. Вашмосць програв тоді десять тисяч дукатів і якийсь маєток на Україні.

– Дробностка[41],— зневажливо махнув рукою Семен, ніби йшлося про десять грошів.— Хто там їх рахував би.

Базилі тихо ахнув. Видно, сам бог звів його з такими панами, які грають в карти з королем і для яких десять тисяч дукатів – це "дробностка". Гей, гей! Маючи стільки золотка, він, Базилі, купив би два або й три такі маєтки, як Братківці, жив би весело та розкішно і не волочився по службах. Якби-то потрапити на службу або в панцирні товариші до таких панів, як ось Лящ чи Лянцкоронський, здобути їх довір’я та прихильність… Тоді швидко можна було б вийти в люди, дістати в "доживоцє" якийсь маєток.

"Треба кувати залізо, поки гаряче",— ледь не вигукнув вголос схвильований своїми думками Базилі й звелів варторим одкрити перед гістьми дорогу.

Лукашевич наказав не пускати нікого серед ночі на греблю, але хіба він сподівався таких знатних гостей? Якби знав, що вони до нього прибудуть, напевне, сам виїхав би їм назустріч. Адже це не якісь утікачі-посесіонати, а славні на всю Річ Посполиту мужі й вельможі. Ще й привели цілий регімент панцирних. Тепер пан Лукашевич може не боятися збунтованого гультяйства і спати спокійно. І, напевне, не буде сердитись на свого сотника, що зламав наказ, ще й похвалить його кмітливість і нагородить.

Базилі був цікавий, звідкіля прибули панцирні, але запитувати про це коронного регіментаря якось не випадало. Може, втікають з-під Пилявець, і регіментареві було б прикро відповідати на таке запитання.

– Вашмосці ніби з неба нам упали,— палко висловив свої почуття до високих гостей.— Хлопство збунтувалося, і ходять чутки, що збирається напасти на замок.

– Це, мабуть, те гультяйство, якому ми так усипали під Вітківцями,— здогадався регіментар.

– До судного дня пам’ятатимуть вис… вис… – заїкнувся раптом на півслові князь Лянцкоронський.— Панцирних! —вигукнув нарешті якось так врадувано, ніби знайшов не слово, а скарб.

"Заїкається, бідолашний",— пожалів у душі князя Базилі.— Чи, бува, їхній проводир – не Семен Височан? – запитаїв, нічого злого не підозріваючи.

– Хлопські ватажки мене не цікавлять,— холодно процідив крізь зуби регіментар, даючи пізнати Базилієві, що його запитання нерозумне.— Біля Вітковець я нарубав цього гультяйства цілу купу, але прізвищ не запитував.

– Вашмосці розгромили ватагу Височана? – зрадів Базилі і став допомагати вартовим відкидати колоди.— Віват богатерам ойчизни!

– Нєх жне! – гукнули панцирні товариші, які прислухалися до розмови регіментаря з Базилієм. Повстанці, які добре володіли польською мовою, були в перших шеренгах.

– Вашмосці поїдуть зі мною, а військо залишиться біля греблі,— запропонував Базилі, сідаючи на коня.

– Мосці пане Закревський! – обурився регіментарій.— Лащ – не хлоп і дбає про овій гонор. Війська залишаться, але з нами поїде хоругва князя Ланцкоронського,— рішуче заявив, не допускаючи заперечень.

Але Базилі й не збирався заперечувати регіментареві. Він твердо вирішив прихилити до себе Лаща й використати його знайомство з батьком. Така нагода трапляється один раз у житті, і тільки дурень випустить її з рук.

– Слово коронного регіментарія для мене святе! – вигукнув з пафосом.— Для вас завжди відкриті наші серця і ворота.

– Вацьпан розумний за двох,— ласкаво похвалив сотника Лащ.— Пане хорунжий,— звернувся до Григи.— Прошу повідомити своїх панцирних товаришів, що вони поїдуть з нами у замок,— наказав гостро, по-військовому.

– Слухаюсь! – гаркнув Грига і повернув коня.

– Хоругви вестиме сотник Фірлей, а вашмосць їхатиме біля мене,- кинув услід хорунжому регіментар.

У Базилія з великого дива перехопило дихання. Милий боже! Невже ж на цій вузькій греблі зібрався весь цвіт Речі Посполитої? Відприск славного роду Фірлеїв – сенаторів і перших великопольських магнатів – за сотника у Лаща! Таких достойних гостей Лукашевич, певне, ще не приймав у своєму замку і, мабуть, більше й не прийматиме.

Князеві Лянцкоронському для того, щоб передати наказ регіментаря, досить було від’їхати два кроки. Хаячок, чи пак сенаторський відприск сотник Фірлей, знаходився так близько, що чув кожне слово Лаща, але військо є військо, і хорунжий голосно відчеканив наказ.

За хвилину достойні гості в товаристві Закревського вже їхали у замок. За ними рушила панцирна хоругва на чолі з сотником Фірлеєм.

– Як поживає батько вашмосці? – запитав ласкаво молодого шляхтича "богатер ойчизни".

– Кепсько! – признався журливо Базилі.— Два роки тому наш двір спалили татари, а зараз один бог знає, чи збунтоване хлопство не зруйнувало того, що ми з такими труднощами відбудували.

– То вацьпан навіть не знає, що діється з батьком і сім'єю? – здивувався регіментар.

– Як же не знаю! – образився незаслуженим докором Базилі.— Мама з молодшими сестрами виїхала у Пнів, а батько і сестра Зося залишилися ще в Братківцях. Адже не можна кинути маєтку на ласку гультяйства. У нас ще спокійно, але як загрожуватиме небезпека, то обоє також прибудуть до Пніва.

– Пся крев, часи! —з досадою озвався Лянцкорон— ський.— Хлопи б’ють шляхетнонароджених і гріха не бояться. Як далі так піде, то на Україні не залишиться жодного посесіоната. Що ж тоді буде? Га? Конєц свята!

– То наша вина! – з гіркотою ствердив Базилі.

– Ей же, вашмосць! – обурився Лащ.— Чи не звинувачуєш нас у спілці з гультяйством?

– Крий боже! – жахнувся од такої підозри Закревський.— Тільки усі ми занадто потурали хлопству, і тому воно так роззухвалилось. Але що тут казати про хлопів, як навіть серед шляхти знайшлися вороги ойчизни. Серед височанців чимало загродових.

– Жахливо! – висловив обурення хорунжий.— Аж важко в це повірити.

– Закревські не брешуть,— набундючився Базилі.— Височан, якого вашмосці розгромили під Вітківцями, також шляхтич. Щоправда, з тої шляхти, про яку кажуть, що від неї пахне хлопом. Його батько нобілітований хлоп і був навіть нашим осадчим.

– Чим горщик накипів...— кинув зневажливо регіментар.

– Пан регіментарій мовить святу правду,— приєднався до думки Лаща Базилі.— Оцей Височан і братську школу закінчив, і заможніший од багатьох посесіонатів, але не позбувся хлопської вдачі. Міг

одружитися в доброму шляхетському домі з родовитою шляхтянкою, а його потягнуло до простої дівки, нашої-таки братківецької кріпачки. Батько буцімто не заперечував проти її викупу, але й відпускати дівку на волю не квапився. Маючи її в своїх руках, можна врятувати маєток од хлопів і забезпечити собі спокій. Мама забрала дівку з собою у Пнів, щоб послугувала їй та меншим сестрам. Височанові веліла передати, що засіче її батогами, якщо батька або сестру Зосю зустріне з боку розбишак яке лихо чи хлопи спалять наш новий дім. Мама у нас така, що дотримає слова, і дівці святий боже не поможе.

– Батьки вашмосці вельми хитрі,— втрутився швидко у розмову хорунжий, ніби не бажаючи допустити до слова свого регіментаря.— Зуміли забезпечити од Височана себе і свій маєток.

– Це я їх напоумив,-гордовито похвалився Базилі.— Дівка ще не раз нам стане в пригоді.

Семен мовчав, і на душі у нього було так гірко, ніби він випив полину. З його вини Оксана терпіла зараз поневіряння та знущання, плакала над своєю долею. Тепер має його, Семена, за пустомелю, який багато обіцяв, але нічого не зробив. І слушно. Адже сам зайнятий підготовкою повстання, він міг послати в Братківці за Оксаною Сяноцького. Тільки хто сподівався, що Закревська забере її у Пнів, що така диявольська хитрість визріє в дурній голові Базилія? Але він, Семен, зробить усе, щоб вирятувати Оксану, зробити її щасливою, виправити свою помилку.

У побережних очеретах заскиглив жалібно вітер, так ніби хтось заплакав, і Семен мимохіть зітхнув.

– Пану регіментарію щось допікає,— стривожився Базилій.

– Турбота про рідну землю,— кинув скупо Семен, даючи зрозуміти, що не бажає продовжувати розмову.

– Стійте і назвіть пароль! – долетів до вершників грізний голос з темряви.

– Не впізнаєте, свого сотника? – розсердився на вартових Закревський.

– Тут дідько не розбере, хто сотник, а хто псотник,— одрубав вартовий.— Кажи пароль, бо привітаю оловом. Наказ є наказом.

– Бог, честь і вітчизна! – гукнув Закревський, бачачи, що з вартовим не до жартів.

– Люди вашмосці заслуговують похвали,— схвально озвався Грига, бажаючи підтримати перервану розмову.

– Зараз вартує тільки рукодайна шляхта і вірні ойчизнє загродові,— похвалився Закревський.— Гайдуки злигалися з бунтівниками, але ми в пору про це довідалися. Завтра судитимуть здрайців. Головним зрубають голови, дрібніших одшмагають батогами.

Гребля скінчилася, і достойні гості, а за ними панцирні товариші князя Лянцкоронського в'їхали на берег. Та слідом за першою хоругвою прибула ще одна, і Базилі занепокоївся.

– Вашмосць обіцяв, що візьме з собою тільки одну хоругву, а їх оце вже дві або й більше на березі,— з докором звернувся до регіментаря,

– Прошу пробачення. Панцирні, мабуть, не зрозуміли мене,— виправдався перед Закревським Семен.— Але хай вацьпан не хвилюється. Усю вину перед паном Лукашевичем я візьму на себе.

– Якось воно буде,— набундючився Базилі, знаючи, що таким гостям усі зрадіють.

Зайнятий розмовою з "богатирем ойчизни", Базилі не помітив дивної поведінки війська. Воно ніби в рот води набрало, бо ніде не чути було ні розмови, ні лайки, ні суперечок, без яких не обходилось серед шляхетнонароджених. І тільки то тут, то там якісь окремі голоси вигукували польською мовою: "Чолем, ксьонжен!", "Честь яснє пану!", "Пся крев!", "Бій гультяюв!"

Але тупіт кінських копит і бряжчання заліза долетіло аж до замку, насторожило залогу.

З темряви вигулькнув вершник, зупинив коня.

– Хто їде? – запитав голосно, злякано.

– Свої,— заспокоїв вершника Базилі, називаючи пароль.— Скачи у замок і скажи пану Лукашевичу, що до нас прибув коронний регіментар пан Самуїл Лащ, а з ним хорунжий, князь Ксавери Лянцкоронський, сотник Фірлей і три хоругви панцирних. Аж тепер хлопство і навіть сам Хмельницький нам не страшний.

– Слава тобі господи,— зрадів вершник і зник у темряві.

На Семена і Григу, які прибули під мури замка, вже чекали сотні шляхетнонароджених.

– Віват, пан Лащ! – верескнув хтось на мурах.

– Віват, нєх жиє пан регіментаріуш! – загорлали за ним десятки голосів.

Хтось згадав, що з Лащем прибув ще нащадок славетного роду Лянцкоронських і вівати загриміли з новою силою. Не забула зібрана шляхта і про сенаторського сина сотника Фірлея.

Хтось на мурах голосно похвалився, що знає коронного регіментарія, і навіть вигукнув: "То я, Качковскі, пане регіментаріушу!", але, не удостоївшись відповіді, спантеличено замовк.

– Хто з вашмосці коронний регіментарій пан Самуїл Лащ і що привело його аж сюди? – долетів до Семена та Григи скрипучий голос.

Відблиски вогнищ, що палахкотіли на мурах, освітлювали гостей, падали на півпанцирі та кольчуги, але шишаки та навушники закривали їх обличчя, і навіть Качковський не міг пізнати пана Самуїла.

– Регіментар Лащ перед вашмосць паном,— вигукнув гордовито Семен. —А це мій хорунжий князь Ксавери Лянцкоронський,— показав на Григу.— А що привело нас сюди і куди прямуємо, можу сказати тільки вашмосці.

І прошу не тримати нас, ніби пахолків, перед ворітьми, бо коні та люди втомлені дорогою і битвою з схизматами. Є серед нас і поранені, веземо навіть кількох убитих, щоб поховати їх за нашим звичаєм зі шляхетськими почестями.

– Швидко одчиняйте ворота! – наказав вартовим Лукашевич.

За хвилину панцирні на чолі з Семеном та Григою під вітальні вигуки шляхти в’їздили на подвір’я замка.

– Гей, панове браця, зрада!-раптом зарепетував не своїм голосом вусатий шляхтич.— Та це ж мої хлопи Грицько й Данило,— пізнав у панцирних своїх кріпаків.

Шляхта на мить закам’яніла з жаху. Отямившись, з вигуками: "Зрада, зрада!" —схопилась за шаблі.

– Що ж, пане Базилі, придумав ти хитрість з Оксаною, але вона тебе не врятувала,— зловіщо озвався Семен.

– Вашмосць Семен Височан? – зойкнув Лукашевичів сотник.

– Агеж! Той, який ще "пахне хлопом",— нагадав Базилію його слова полковник.

– То гинь, здрайцо!-верескнув несподівано Закревський, вихопивши з піхви шаблю.

Гримнув постріл, і Базилі, випустивши з рук шаблю, звалився з коня. То Грига, який пильно стежив за Закревським, вистрілив у нього з пістоля.

Тим часом на подвір’ї закипів бій. Шляхта люто рубалася з повстанцями, стріляла в них з мурів, з-за возів, з сараїв, з вікон і бійниць самого замка. Особливо дошкуляла повстанцям замкова залога, яка вела по них вогонь з мурів і серед якої перебував сам Лукашевич. Магнат стояв, освітлений вогнищем, намагаючись своєю відвагою підтримати перелякану шляхту.

Вартові тим часом встигли спустити з мурів залізну борону, що закрила ворота, і відрізати доступ до замка повстанчій піхоті. Це підняло дух шляхти, яка ще заповзятіше стала обстрілювати згромаджену на замкових подвір’ях повстанчу кінноту.

– З коней! —скомандував Семен, побачивши, що вершники – вигідна ціль для куль.— Пробийся до конюшень і запали їх,— наказав Хаячкові.— У них засіло чимало шляхти. Сотня Сяноцького хай поведе пальбу по мурах і вежах над воротьми, примусить вартових сидіти у схованках. Повстанці на руках зуміють настільки підняти борону, щоб пролізти під нею.

Раптом, показуючи на дерева, шляхта на мурах злякано закричала.

Це хтось з старшин-піхотинців, який залишився по той бік воріт, пригадав собі, що говорив Семен на нараді про дерева, які підходять до самих мурів, і повстанці вже дряпались по них.

Враз драбини і сходи, що вели на мури з подвір’я, зароїлися людом, озброєним голоблями, дрючками та сокирами. То Мочернюк зібрав панських фірманів, конюхів і різних слуг та повів їх на очолювану Лукашевичем варту.

Тепер шляхта, яка ще мала надію на підмогу, опинилася між двома вогнями.

Постріли стихли. На мурах закипів рукопашний бій.

Хтось ударив колом по голові Лукашевича, і він стрімголов полетів униз, ударився об землю, знепритомнів.

Тим часом встигла перейти греблю піхота. В бій вступали нові сотні.

Шляхта, втративши надію на перемогу, стала кидати зброю.

Битва за отинійський замок закінчилася.

14

Палала Галицька земля…

З придніпровських степів пожежа докотилась до Львова. Клубочились чорні дими над палацами вельмож, палали замки і фортеці, гриміли під Львовом козацькі гармати.

Хлоп з кріпака став воїном, шляхтич з "рицежа" – страхополохом.

Цвіт польської шляхти поліг під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями, а Хмельницький і Кривоніс дивилися зі Святоюрської гори на Львів і радили велику раду, думали велику думу.

Гул козацьких гармат під містом Лева зливався з луною височанських, котився над Галичиною, Підгір’ям, Карпатами.

Вперше на голос січових литавр дзенькнули в Чорногорі

сокири, Дністер з’єднався з Дніпром, і на смертний бій за волю піднялася вся українська земля.

Вогонь з України перекинувся на польські землі, запалив кріпацькі маси, загрожував Кракову, Варшаві. У ньому могла згоріти Річ Посполита.

Зараз шляхта всю надію покладала на бога і Ярему Вишневецького.

– З обличчя шпетний, та серцем шляхетний,— хвалили князя його приятелі, такі ж, як він, нелюди.

Коротконогий, булькатий, з непомірно розбухлим черевом, Ярема, якому тільки що минуло тридцять чотири роки, дивував людей своєю бридкістю. Але значно більше від "шпетного" вигляду усі ненавиділи "лубенського упира" за його жорстокість, зрадливу вдачу і ненависть до українського народу, з якого він вийшов.

Польські вельможі та ксьондзи вихваляли Вишневецького за вірність "ойчизні", непримиренність до "схизматів", православної віри, але в душі гидували ним. Хто нині зрадив свій народ, той завтра зрадить і їх, міркували. І не помилялися…

Зараз Ярема перебував у Львові, куди він утік з України перед Кривоносом. Разом з ним прибуло понад шість тисяч його придворної гусарії, панцирних, рейтарів.

У львівських костьолах, як на Великдень, дзвонили дзвони. Райци вручили Яремі ключі од міста та магістрату, у якому зберігалась міська каса та скарбниця. Міщани поляки несли йому золото та коштовності, благали не кидати їх на поталу.

Ярема поклявся, що швидше загине, ніж покине Львів, але просив не скупитися на золото. Присяга князя викликала бурхливу радість, і навіть найбільші скнари полізли у свої тайники за дукатами.

Православні, закрившись, сиділи у хатах, бо появлятись у місті було для них небезпечно.

Цілий тиждень веселився Львів, по-королівськи приймав Ярему і його військо, як раптом блискавкою пронеслась вістка, що вже близько Хмельницький та Кривоніс. Князя це застало зненацька. Серед ночі, з магістрацькою касою та скарбницею, він втік з міста, прихопивши з собою мільйон триста тисяч злотих, і подався у Польщу.

А Галицька земля палала, і тільки де-не-де, у неприступних фортецях, збереглись ще шляхетські недобитки, ксьондзи служили мші[42] за вікторію над Хмельницьким і збунтованим хлопством, а на стайнях посіпаки шмагали кріпаків, які не встигли втекти до повстанців. Проте таких фортець з кожним днем ставало все менше і менше. На галицькому Поділлі їх здобували козаки, на Підгір’ї – "мали Хмєльніцкі зємі галіцкей"[43] – Семен Височан.

Впали замки у Студениці і Добеславицях, Ланчині і Бортниках. Замок у Лючі здобув ватаг Юра. Після цього з трьома сотнями опришків він приєднався до височанців. У ватага були з паном на Лючі старі порахунки, які могла змити тільки кров.

А замок панів Потоцьких у Печеніжині повстанці здобували цілий тиждень. Під його мурами загинув і сотник Грига, якого поранила якась випадкова куля. Перед смертю він гаряче просив побратимів поховати його по-козацьки – з шаблею і мушкетам.

– Хочу стати на суд божий, як личить воїну, що загинув за свій народ і батьківську віру,— були його останні слова.

Не вберегла попадя свого панотця…

Здобути замок допомогли повстанцям замкові слуги. Криваві поминки влаштували побратими по своєму панотцеві, якого так любили.

– Знищено на Підгір’ї усі вовчі лігва, але одно, найнебезпечніше, ще залишилося,— маючи на думці Пнівську фортецю, нагадав старшинам на раді Семен.— Доки воно існуватиме, ми не будемо безпечні.

– То вели трубачам трубити похід,— порадили головному полковникові старшини.

Наступного дня повстанці вирушили на Пнів.

Зараз це була добре озброєна п’ятнадцятитисячна армія, нічим не схожа на тих перших сміливців, які ледь не голіруч йшли на Отинію. У шляхетських замках здобуто стільки зброї, куль та пороху, що у кожного повстанця тепер були і шабля, і мушкет, і порохівниця.

Попереду їхало чотири тисячі кіннотників, далі йшла піхота, котилися гармати. Похід замикала тисяча вершників полковника Копистки. Над полками гордо маяли малиновими крилами прапори, ніби казкові жар-птиці.

У повстанців була навіть своя "канцелярія", свої медікуси, які лікували поранених побратимів, свої трубачі.

На милю розтягнулась павстанча армія, і скрізь, де вона проходила, радісно вигравали дзвони, скрізь народ зустрічав своїх визволителів піснями і квітами.

Військо отаборилося на полях біля пнівського замка, і навколишні гори та долини наповнились гомоном, скрипом возів, іржанням коней, скреготом та бряжчанням заліза.

Зібрана на мурах шляхта з жахом стежила за всім, що діялось у повстанчому таборі. Але й повстанці, позираючи на Пнівську фортецю, що бовваніла на високій горі, на глибокі рови та грізні мури і вежі, які оточували її, замислено хитали головами.

Куропатва не даром нахвалявся, що тільки бог може здобути його фортецю, бо чорт на пнівських мурах зламає собі роги. Навіть татари, після кількох невдалих наступів, залишаючи за кожним разом під замком сотню-дві вбитих ординців, зараз обминали його десятою дорогою.

– Має чим похвалитися Куропатва,— задивився на замкові мури Семен.— Але здобувати вовчі лігва для нас не першина.

Оточений полковниками та сотниками, він зупинив коня біля ровів, шукаючи відповідного місця для наступу.

– Такого ще не зустрічали,— похитав журливо головою Яремко-Попович, позираючи і собі на мури та вежі.— Та й вовків сила-силенна зібралася у ньому.

– Знайдемо на них спосіб! – кинув завзято сотник Літусь.

Відчайдушний в бою до безумства, він завжди перший йшов у наступ і користувався серед війська та у старшини заслуженою пошаною і

любов’ю. Семен хотів було призначити його полковником, але вагався. У Літуся іноді відвага брала верх над розважливістю.

– Куропатву не візьмеш зненацька, так, як Лукашевича,— не позбувався своїх тривог Яремко-Попович.— Та й не виручать двірські слуги, як це було в Печеніжині. Ні на хитрощі, ні на допомогу тут не надійся. Мусимо здобувати замок наступом, і аж страшно подумати, скільки народу загине.

– Ніхто з нас не вічний,— не, злякався небезпеки Літусь.— Я, полковнику, завжди прошу бога, щоб дозволив мені умерти не дома на печі, а з шаблею на полі бою.

А місце тих, які поляжуть, займуть інші, бо народ воліє смерть, ніж панську неволю.

– І все ж на Куропатву є спосіб,— твердо промовив Хаячок.— Який?- хитро примружив очі.— Зима за спиною. Візьмемо панів голодом і холодом.

Слова Хаячка старшини зустріли по-різному. Одні незадоволеним гомоном, інші прихильно. Йдучи за радою полковника, повстанці здобули б замок без тих труднощів, які виникали зараз, і величезних людських жертв. Куропатва, мабуть, таки не передбачив, що в замку збереться стільки втікачів, і запаси продовольства швидко вичерпаються. Решту доконає мороз.

Але облога виведе з дії на довгий час цілу армію, прив’яже її до одного місця.

Всі чекали, що скаже головний полковник, який мовчки прислухався до розмов.

– До зими ще далеко, а польські пани не примиряться з втратою України,— не схвалив пропозиції Хаячка Семен.— В Польщі оголошено "посполите рушене". Сейм ухвалив нові податки для ведення війни і найму німецьких кнехтів. Маю вістку, що з німецької землі прибуде понад двадцять тисяч саксонців. Вони, як вовки, кинуться на нашу землю. Ми їх і належно зустрінемо. Але за спиною у нас не повинно залишитися жодного вовчого лігва. Опинившись між двома тічками, пропадемо.

Головний полковник говорив правду, і тепер навіть Хаячок, погоджуючись з його словами, кивнув головою.

– Військо мусить бути готове до наступу кожної хвилини!— твердо наказав старшинам Семен, даючи їм зрозуміти, що нарада закінчилась і від слів пора перейти до діла.— Де й коли наступатимемо – це вирішимо ще нині.

На мурах вдарила гармата, і пудове ядро, зловісно зашумівши в повітрі, глибоко зарилося в землю недалеко від Семена та старшин.

– То б’є та нова гармата, що її Куропатва купив у німецьких зброярів, — здогадався сотник Крокус, колишній писар пнівського вельможі.— Ще одна така стоїть біля воріт. А всього різних гармат та фальконетів на замку понад двадцять. Переїдьмо, вашмосці, десь інде, бо гармаші підсиплять ще півмірки пороху, і ядро може комусь з нас набити гудз на чолі,— порадив жартома, не спускаючи при тому очей з мурів.Семен і старшини, послухавши ради сотника, торкнули коней і покинули небезпечне місце.

Не встигли вони від’їхати якихось двох десятків кроків, як на мурах удруге лунко вдарила гармата, і ядро зарилося у землю саме там, де перед хвилиною відбувалась нарада.

Старшини ахнули, збентежено переглянулись.

– Знак божий, вашмосці! – вигукнув збуджено Яремко-Попович, позираючи на розриту ядром землю.

– Якби знаття, що він віщує,— схвильовано загомоніли старшини.— Добро чи лихо?

– Та певно, що добро,— гаряче запевнив побратимів Яремко-Попович.— Сам бог опікується нами і береже від смерті"

– Яремко. правду мовить,— зраділи старшини, вбачаючи й собі у пригоді з ядром добрий знак.

У селі біля церкви побратими побачили дивне видовище. На підмурку, оточений повстанцями, сидів сотник Сяноцький. Перед ним стояли два чоловіки. Один, довгов’язий і вусатий, у довгому, але подертому жупані, мав зв’язані за спиною руки. Звісивши голову, він мовчав, потупивши у землю очі. Його товариш, низький на зріст, тендітний, ніби дівчина, навпаки, симахуючи руками, щось гаряче доводив Сяноцькому та побратимам.

– Наша лава[44] знову когось судить,— здогадався хтось із старшин.

Для боротьби з порушниками військової дисципліни Семен ще в Отинії створив лаву, на зразок львівської. Її головою був сотник кінних розвідників Ілько Сяноцький, а лавниками – старі бувалі височанці. Вони суворо і безжалісно судили порушників ладу та закону, і їх вироки не підлягали оскарженню. Оце тільки вчора лава засудила до смертної кари повстанця, який скривдив дівчину-кріпачку, і вирок було виконано на очах у цілої армії.

Цікавий, що трапилось, Семен під’їхав до лавників і збентежено ахнув.

Довгов’язим підсудним був Закревський, а його товаришем – панна Зося, переодягнена за хлопця.

– Мої розвідники зловили їх у лісі,— встаючи з підмурка, доповів Семенові Сяноцький.— їхали у гостину до пана Куропатви, але не доїхали,— засміявся злорадісно.

Полковник нервово перебирав пальцями повіддя. Закревський заслуговував суворого покарання, і сам бог віддав його в руки повстанцям. Але дівчина нічим не провинилась і не повинна відповідати за гріхи батька. Тієї пам’ятної ночі, коли вони уперше зустрілись, Зося була до нього така ввічлива та мила. Хто знає, чим закінчилось би те випадкове їх знайомство, якби не Оксана…

Дівчина ще не помітила Семена, але, відчуваючи на собі його погляд, оглянулась.

– Тату! Та це ж пан Семен! – скрикнула радісно і кинулась до полковника.

Закревський здригнувся, глипнув на Семена, пополотнів. Він не чекав від полковника добра. Од Сяноцького та лавників можна ще було викрутитись обіцянками, каяттям, брехнею, посиланням на одну віру, але від Семена – ні. Та Зося не помітила того враження, яке справила на батька несподівана зустріч з полковником, і у її заплаканих очах засвітилась надія.

– Сам бог привів сюди пана Семена,— простягнула до полковника руки.— Ці люди поводяться з нами так жорстоко, як з ворогами,— поскаржилась на Сяноцького та побратимів.— А ми не вчинили їм жодного зла.

– Гей, люди! Чи чуєте? – ніби беручи побратимів за свідків, вигукнув з іронією Сяноцький.— Приятелі знайшлися. Добродії наші… Вацьпанна, бачу, забула про Слободу Височанську,— гнівно нагадав дівчині.

– Та й про ті нагаї, що ними так щедро батенько вацьпанни частував своїх кріпаків,— додав хтось з лавників.

– Собі збудував палац, а люди живуть у мокрих землянках! – вигукнув колишній кріпак пана Закревського – повстанець Гриць Завадовський і сягнув рукою до шаблі.

Обвинувачення падали одні за одними, страшні, непростимі, і дівчина з відчаю схопилась руками за голову. Вона, мабуть, ніколи не замислювалась над вчинками свого батька, а може, не бачила в них нічого ганебного.

Семен мовчки прислухався до гнівних закидів і розумів, що злочини Закревського не могли залишитись безкарними. Навіть з огляду на Зосю він не сміє допомогти поміщикові вислизнути від кари. Згадалися і власні кривди, що їх зазнав він та батько од Закревського, роз’ятрили свіжі рани.

– Лиходієм був ти, пане Закревський, тож якого пива наварив, таке й питимеш,— озвався суворо, позираючи на в’язнів.— Чимало злочинів оце нагадали тобі, але я й від себе міг би ще не один додати.

– Хіба ми, полковнику, не знаємо,— загомоніли обурено побратими.— Обманув нашого ватажка за його добро.

– Я не тільки про батька…— не висловив, що має на думці, Семен.

– Про інше також чували,— знаючи, що мова про Оксану, співчутливо позирнули на свого головного полковника повстанці.

– Суди їх сам, полковнику, бо ти маєш на це найбільше право,— запропонував несподівано Сяноцький.

– Сотник добре мовить! – схвально загули повстанці.— Суди їх, полковнику, як знаєш. Хоч голови вели одрубати, а хоч коням до хвостів прив’язати.

– Куропатва тримає у льоху десятки невинних людей, яких запідозрює у змові з нами,— несподівано нагадав хтось з лавників.— Чи не виміняти б нам цих на тих?

Рада була розумна, але багатьом вона не сподобалась. Повстанці сумнівались, чи Куропатва піде на таку заміну, чи не обмане.

– Вони вже не наші, а полковника,— нагадав повстанцям Сяноцький, і Семен тільки зараз здогадався, що хитрий сотник неспроста запропонував віддати йому в’язнів.

Полковник і справді не помилився у своїх здогадках.

Сяноцький чув од самого Семена про його нічну пригоду та знайомство з Зосею і знав, що полковникові було б прикро, якби в нього на очах карали дівчину та її батька.

– Що накажеш зробити з ними, полковнику? – показуючи на в’язнів, запитав Сяноцький.

– Одведи їх на приходство[45], – вдячно позирнув на сотника Семен.

Зося, яка весь час лячно прислухалась до розмови, тепер витерла сльози, поправила на собі жупанчик. Навіть Закревський, міркуючи, що небезпека, яка нависла над ним, минула, випростався, підвів голову, пожвавішав.

– Вели своїм людям розв’язати мені руки і віддати мою родову шаблю,— попросив Семена.

– Татко про шаблю пам’ятає, а про два вози з усякимким домашнім добром і чотири пари коней забув,— дорікнула батькові Зося.— Хай пан Семен накаже повернути нам наше пограбоване добро,— підняла на полковника кокетливо примружені очі.— Ледве встигли ми після татарського нападу дещо придбати, як знов нас покривджено.

Претензії Закревського і особливо Зосі прикро вразили полковника.

Ці люди, яких чекала заслужена кара, нічого не навчилися, нічого не зрозуміли, не позбулися своєї бундючності та захланності і залишились такими, як були. Недаром кажуть, що горбатого і могила не виправить.

Зібралися легіники в дорогу, дорогу, помоліться, ляшки-панки, перед смертю богу,

– долетіла до Семена жвава коломийка, і він стрепенувся. То прибув з гір ватаг Юра зі своїми опришками.

Вийди, вийди, солодушко, маю щось сказати.

Приведу ти ляшка-панка, будеш ним орати.

Приведу ти ляшка-панка

З багацького роду, впряжеш його у шлею – поїдеш по воду,-

не вщухала пісня над потоком, і Семен, забуваючи про в’язнів, помчався туди, звідки вона плила.

Радісно, як з рідним батьком, вітався полковник з ватагом, чоломкався з легінями.

Аж п’ять сотень їх зібрав і привів з карпатських гір та пущ на допомогу Семенові ватаг Юра, а всі як на підбір, всі один в одного ніби витязі з казки.

Намилувавшись легінями, Семен в товаристві Юри та старшин об’їхав весь табір, побував у полках та сотнях, перевірив готовність війська до наступу, вислухав розвідників. Упевнившись, що всі його накази виконано, що порушень військової дисципліни немає, що армія напоготові і хоч зараз може йти в бій, полковник нагадав старшинам, що перед заходом сонця вони повинні зібратись у нього на нараду, і тільки тоді подався на приходство.

Свою парафію піп покинув ще до прибуття повстанців і тепер перебував у замку. Він не вірив у перемогу повтанчої армії над шляхтою і боявся накликати на себе панський гнів.

Зараз в одній з двох попівських кімнат влаштувався Семен, а в іншій розташувалася "канцелярія", у якій заскрипіли перами писарчуки.

– Ми пана Семена ледве дождалися,— з докором зустріла полковника Зося.

Вона вже встигла причепуритися, відпочити і знову виглядала так мило і привабливо, як тоді, коли Семен зустрів її уперше.

– Чому нам і досі не повернули наших возів, коней і батькові шаблі? —запитала невдоволено.— І прошу покарати наших хлопів, яких ми взяли з собою. Коли збуї напали на нас у лісі, то вони не тільки нас не обороняли, але ще й самі приєдналисъ до них.

Обличчя Семена нервово засіпалось.

– Про яких збуїв вацьпанна мовить? – запитав.

– Вацьпанових,— кинула злобно Зося.

– Вацьпанна ображає чесних людей, які воюють за свій народ і його волю,— скипів полковник.— Збуї перебувають у пнівському замку, але ми швидко до них доберемося.

В його очах спалахнула така ненависть, що Зося злякано зіщулилась, принишкла.

Вона ще й досі не розуміла, за віщо Семен ненавидить таких достойних та багатих, як Куропатва, а єднається з злиденними кріпаками. Адже пани не признають їх навіть за людей. Але зараз запитувати про це Семена не наважувалася.

У кімнаті настала прикра, гнітюча мовчанка.

– Що, вашмосць, задумує з нами зробити? – нарешті порушив її несміливо Закревський.

– Відпусти нас, вашмосць, у замок,— озвалася тихо Зося, складаючи, як до молитви, руки.— Там і мама, і молодші сестри, а може, й Базилі, од якого ми давно вже не маємо вістки.

Семен стрепенувся, одвернувся од дівчини, задивився у вікно. Закревський і Зося ждуть вістки од Базилія і не знають про те, що ніколи її не діждуться. Але навіщо зараз розповідати про це Закревському та Зосі?...

– Якби пан Семен не нагнівався, то я йому щось порадила б,— не здогадуючись, над чим замислився полковник, несміливо озвалася дівчина.

– Мудра рада цінніша од золота,— знову відвернувся од вікна Семен.

Зося якось збентежено позирнула на полковника і, ніби вагаючись, чи сказати, що має на думці, мовчала.

– Пан Семен чекає,— нагадав дочці Закревський.

Він, мабуть, знав, що саме Зося збирається порадити

полковникові, і давав їй ледь помітні знаки.

Полковник не кваплячись набивав у люльку пахучий тютюн. Він припускав, що Закревські придумали якусь хитрість.

– Хай пан Семен покине цих хлопів і йде з нами у замок,— не дивлячись на полковника, тихо запропонувала Зося.

Її пропозиція була такою несподіваною, зухвалою і одночасно наївною, що Семен не знав, чи сердитись, чи сміятись.

– Без вацьпана вони залишаться, як без голови,— маючи на думці повстанців, озвався й собі Закревський.

– Пан Куропатва, воєвода і навіть король зуміють оцінити і нагородити пана Семена за такий вчинок,— гаряче запевнила Лолковника дівчина.

– Чи панна Зося також зуміла б належно оцінити та нагородити мене за такий вчинок? – насмішкувато запитав Семен.

Але дівчина не відчула іронії в його словах, і на її обличчі відбилося збентеження. Вона, мабуть, не сподівалася такого питання і, не знаючи, що відповісти, розгублено позирнула на батька.

Якої, власне, нагороди сподівався од неї Семен, який проміняв її на просту дівку-кріпачку? Таких зневаг не забувають і за них не нагороджують. Але для чого він ставить такі запитання? Невже ж Оксана вже для нього байдужа, і зараз відповідь Зосі Закревської вирішить долю пана Куропатви, зібраної на замку шляхти, цілого Підгір’я?

Дівчина, хвилюючись, притиснула до грудей руки. То був би її тріумф над цим запеклим ворогом ойчизни. І її помста…

– Пан Семен може не сумніватися…— поглянула ніжно, значуще на полковника і зашарілась.

– Панна Зося до мене дуже ласкава, і за добро я заплачу добром,— звернувся до дівчини Семен.— Зрадника між Височанами ще не було, і я ним не стану. Відпущуваць панну на замок, але під умовою, що Оксана ще нині прибуде сюди.

Зося здригнулася, як від удару, і вродливе дівоче обличчя перекосилося злобою.

– Ха-ха! – зареготала злобно.— А я думала…— замовкла, ніби злякавшись, що своїми словами накличе на себе біду.— Ми з татком готові йти хоч зараз,— рвучко підвелася з лави.

– Пан Закревський залишиться у нас аж до прибуття Оксани,— холодно вимовив полковник.

– Я без татка не піду! —обманута у своїх надіях, верескнула люто Зося і розплакалася.

– Воля вацьпанни,— знизав плечима Семен, не переймаючись її сльозами.

– Відпусти нас, вашмосць, обох, а я даю шляхетське слово, що Оксана повернеться сьогодні ж,— озвався Закревський.

Він стільки разів ламав це слово, що зараз і сам не вірив у нього.

– Краще мовчав би вацьпан,— з погордою поглянув на шляхтича Семен.

– Якщо вацьпан не вірить таткові, то, може, повірить мені?-глянула на полковника заплаканими очима Зося.— Татко негайно повернув би панові Семенові ту Оксану… Але залишитись без нього ось тут з вацьпаном я не можу. Що люди думали б і сказали б? Осоромили б безвинно на ціле життя! – вигукнула з удаваним обуренням.— Пан Семен вже й так насміявся наді мною,— знов голосно розридалась.

Помітивши збентеження полковника, вона тут же, скориставшись ним, простягнула благально до нього руки.

У її благанні, в заплаканих очах, в засмученому обличчі було стільки щирості, що вона на мить обманула навіть Семена.

Але вагання тривало недовго.

– Не проси, вацьпанно, бо твій батько залишиться, поки не повернеться Оксана,— озвався гостро.— Але якщо вацьпанна додержить слова і Оксана повернеться, то я постараюсь зберегти йому життя. Інакше – загине.

Закревський пополотнів, нервово завертівся на лаві, позирнув розгублено на дочку.

– Моє шляхетське…

– Годі!-встав з лави Семен.— Не влаштовує це вацьпанну – я просити не буду. Залишайтесь обоє і чекайте кари, а Пнів ми здобудемо не нині, то завтра.

– Стривай, вашмосць! – глухо застогнав Закревський і з розпукою схопився за голову.— Я залишусь, щоб рятувати свою дитину.

– Дотримаєтесь нашої умови – і я свого слова не зламаю,— пообіцяв поміщикові Семен, зважаючи на його батьківську любов.

Зося, кинувшись батькові на груди, голосно розридалася.

Вона розуміла, що її хитрощі не вдалися, і далі наполягати, щоб Семен відпустив їх обох, було б недоцільно.

Довго тривало прощання батька з дочкою, і Семен терпляче ждав, коли воно закінчиться.

– Підемо! —одірвавшись врешті од батька, кинула твердо дівчина.

Не оглядаючись, ніби лякаючись, що твердість може покинути її, вона вибігла з кімнати.

Відпровадивши Зосю до ровів, полковник замахав куснем білого полотна.

– Пам’ятайте, вацьпанно, що чекатиму до перших зірниць,— холодно попередив дівчину, знаючи, що вона зрозуміла його натяк та погрозу і, не цікавлячись, що буде діятись далі, повернувся та попрямував до табору.

На мурах помітили сигнал, і з замка висипався гурт озброєних людей. Зупинившись біля ровів, вони кілька хвилин розмовляли з Зосею

і, ніби не знаючи, що діяти, стали про щось радитись. Врешті, один з них, щось гукнувши, швидко подався у замок.

Він повернувся за якої півгодини у товаристві кількох військових.

Заскрипіли коловороти, і один з підйомних містків, яких було кілька на тому боці, піднявшись угору, ліг понад ровом.

Зося швидко перебігла місток, і коловороти знов підняли та спустили його за ровами.

Семен, старшини та повстанці бачили, як дівчина, мабуть щось розповідаючи, показувала раз у раз рукою на повстанчий табір і ніби комусь погрожувала.

Оточена військовими, вона рушила в напрямку до замка і швидко зникла в одній із хвірток у мурі.

Старшини здогадувались, що полковник відпустив Зосю неспроста, що за тим щось криється. Але зараз вони були зайняті важливішими справами: звідуни саме принесли радісні вісті, що Кривоніс здобув Високий замок, і тепер козацькі гармати можуть обстрілювати місто, примусити львівських патриціїв відкрити перед гетьманом ворота.

Радіючи з нової перемоги козаків, Семен і далі пильно позирав на дорогу, що вела з замка до ровів.

Ніч лягла на землю, на мурах вартові затрубили у труби, запалили вогнища. Але на дорозі тої ночі ніхто не появлявся.

А вранці, блідий і суворий, полковник велів покликати Сяноцького.

– Візьми його, сотнику, і передай повстанцям,— показав на скуленого біля стола Закревського.— Височани слова додержують.

15

Серед старшин не було згоди, і нарада затягнулася.

Одні радили вдарити на замок одночасно з різних боків, інші вважали за краще зосередити всі сили на одній ділянці мурів; одні воліли наступати, як на землю ляжуть сутінки, інші – на світанку.

Старшини завзято сперечалися, смоктали люльки, гарячкували, приводили різні докази за і проти та чекали, що скаже головний полковник. Його слово було вирішальне, але він замислено прислухався до розмов і мовчав.

– Сяк чи так, але опришки першими йтимуть у бій,

бо то їх право,— згаряча стукнув топірцем об долівку Юра.

– Таке ваше, як і наше,— заперечив незадоволено Хаячок.

– Не кажи так, Василю,— з докором похитав головою ватаг.— Гриць Кардаш зі своїми опришками у свій час здобув пнівський замок,— нагадав Хаячкові.— Мої легіні також не гірші од Кардашевих. Чорта не злякаються.

– Не сперечайтесь надаремно,— озвався Семен.— Наступатимемо одночасно в кількох місцях, а поведуть у наступ...

Та полковник не встиг назвати прізвищ, бо в кімнату вбіг задиханий десятник Чучманюк.

Мусило статися щось дуже важливе, якщо він порушив військову дисципліну, покинув свою частину і прибув, не кликаний, на раду.

– Що трапилося, десятнику? – здивувався Семен.

– До Пнів’я наближається якесь військо, і сотник Сяноцький послав мене сюди з повідомленням,— доповів Семенові Чучманюк.— Не то панцирні, не то рейтари, бо здалека годі пізнати. Сотень сім, а то й вісім буде. їдуть не кваплячись, попереду кінні розвідники, які пильно придивляються до околиці. Мабуть, уперше в наших краях.

Почувши про незнайомих вершників, старшини посхоплювалися з лав. Вісім сотень війська – то не якась дрібна ватага, що може сховатися за кущем, розвідники напевно знали б про неї. Адже в кожному селі на Підгір’ї у повстанців були свої вірні очі та вуха, які пильно до всього придивлялися і прислухалися. Тільки на Поділлі діяли такі великі загони, але головний полковник тримав з ними зв’язок і знав про їх пересування.

Сотні, про які повідомив Чучманюк, могли бути частиною якоїсь великої ворожої армії. Але якої? Може, з Польщі уже прибуло "посполіте рушене"? А можливо, аж сюди заблукався якийсь магнат зі своїми уцілілими хоругвами? Лащ або Ярема?

Семен спішно скочив на коня, що його підвів джура, та раптом на його обличчі спалахнула радість.

Будуть люди пам’ятати про козацьку славу, як втікала вража шляхта за Сян у Варшаву,-

десь здалека долинула до нього пісня, яку співали сотні людей.

Пісня покотилася над табором, попливла до замка, відгукнулася у горах. Слідом за нею долетів веселий гомін, радісні вигуки і жваві звуки сопілки.

То прибули приятелі.

– Вашмосць полковнику! Навіть не угадаєш, які дорогі гості до нас завітали,— зупинив перед Семеном гарячого жеребця сотник Сяноцький, і його обличчя аж засяяло.— Швидше можна було сподіватися польського круля з сенаторами, ніж їх. Ось і вони,— показав рукою на гурт вершників.

Гості їхали не кваплячись, розмовляли з повстанцями, роздивлялися по табору. Вони, як один, були у сукняних жупанах, у широких шароварах, у смушкових шапках і в чоботях. Кожний вершник мав довгу, дещо вигнуту шаблю, мушкет за спиною і гострий, спертий об ліве стремено, спис.

Попереду на буланому коні їхав вусатий вершник у голубому жупані з обличчям, переораним глибоким шрамом.

Семен позирнув на вершників і ледь не скрикнув на радощах.

Це були козаки.

Полковник Кописткa, який їхав поряд з козаком у голубому жупані, нахилився до нього і, показуючи на Семена, щось сказав.

Гість хитнув головою, торкнув острогами коня.

– Чолом тобі, підгірський полковнику! – під’їхавши до Семена, привітався з ним.— Я полковий осавул Григор Ярий. Прибув оце до тебе з наказу самого гетьмана і привіз од нього листа.

– Чолом тобі, осавуле, і всьому козацькому товариству, яке прибуло з тобою,— вклонився з сідла Ярому Семен.— Милі для мене твої слова, але й чудні. Невже ж гетьман чував про нас?

– Якби не чував, то чи послав би мене сюди з листом і з козаками? — відповів запитанням на запитання осавул.— Знає він про ваші славні діла не віднині,— порадував Семена.— А оце довідався, що ви наміряєтесь здобути наймогутнішу на вашому Підгір'ї пнівську фортецю і послав тобі допомогу. Вісім сотень козаків… Але оцей твій полковник,— посміхнувся приязно до Копистки,— пропустив у табір тільки мене з десятком козаків. Ми, каже, таким гостям раді, як рідній мамі, але без дозволу головного полковника не маємо права нікого пропустити. Вишикував проти нас весь свій полк.

– Проси пробачення, полковнику! – гостро наказав Копистці Семен, незадоволений його вимогливістю.

– Ні! – заперечив рішуче Ярий.— За таку обачність і військову твердість полковник заслуговує похвал,— заступився за Копистку.— Сподобався такий порядок і козакам! Зразу, кажуть, видно, що маємо справу з військом, а не з якоюсь збираниною.

– Ну що ж,— посміхнувся Семен.— Почастуй панів козаків чим хата багата,-наказав Копистці.— А ми зайдемо до мене,— запропонував Ярому.

Семенові кортіло якнайшвидше прочитати листа, довідатись від осавула про наміри гетьмана, про події під Львовом, порадитись, як здобути пнівську фортецю.

Сплигнувши з коней, гість та господар зайшли у світлицю, сіли на лави.

– Ось тобі, полковнику, гетьманський лист,— Ярий подав Семенові згорнутий у трубочку папір з восковою печаткою.

Семен розгорнув папір.

"Славного війська підгірського полковникові пану Семену Височанові",— прочитав звернення, і невимовна радість огорнула його. Великий гетьман не гордує ні ним, ні повстанцями, не має їх за якусь безладну ватагу, а його – за дрібного принагідного проводиря. Навпаки, називає повстанців військом та ще й славним, а його – підгірським полковником.

Чим довше читав Семен гетьманського листа, тим світліше ставало у нього на душі.

Гетьман дякував повстанцям, що допомагають йому у важкій війні за визволення українського народу, хвалив Височана за хоробрість, наказував ні на мить не припиняти боротьби. На допомогу повстанцям він посилає козаків, які здобули не одну фортецю і мають в тому ділі чималий досвід. В кінці листа Хмельницький запрошував Семена прибути до нього під Львів, як тільки повстанці здобудуть пнівський замок.

Під листом стояв знайомий Семенові з універсалів розмашистий підпис "Богдан Хмельницький, гетьман войска запорожського".

– Слова гетьмана для нас святі,— збуджено озвався молодий полковник, прочитавши листа.— За рідну землю життя не пошкодуємо. Ти, осавуле, їхав нашими селами та містами і бачив, що ціле Підгір’я піднялося на битву разом з усією Україною.

– Один народ – одного й прагне,— ствердив коротко Ярий.

Тим часом побратими принесли їжу та напитки, поставили на столі.

– Вип’ємо, осавуле, за вікторію над панами,-налив Семен у кухлі меду

– Вип’ємо, полковнику, тільки не зараз,— відсунув від себе кухоль Ярий.— Ми меду-горілки не цураємося,— посміхнувся, помітивши здивування Височана.— Навіть гетьман при нагоді чарку підніме. Але хто п’є у поході та ще й перед битвою, того навіть сам бог не врятує од кари. А на морі, як їдемо до турків у гостину,— таких з чайки та у воду. Тверді наші козацькі закони, бо на війні пияк – не козак. Себе та й інших занапастить. А народ наш гарний, полковнику, лицарський. Не перемогли його ні печеніги, ні половці, ні татари, ні польські пани. Глянь, на що він здатний, коли доведений до відчаю. Де зараз польське пихате панство, де його гетьмани, воєводи, каштеляни, німецькі найманці? Де перекінчики Яреми, Заславські, Любомирські, Чарторийські? Сліду од них не залишилося на Україні. І тільки народ є і буде, живе і житиме.

Він говорив так захоплююче, що Семен, слухаючи його, затамував подих.

– Слова твої, осавуле, міцні і запальні, як порох,— промовив до Ярого.— Але скажи, де ти навчився так говорити, як Демосфен?

– Я, полковнику, колишній могилянець,— гордовито похвалився осавул.— І за риторику не раз вчителі, спаси

бі їм, нам’яли чуба,— засміявся весело.— А батько – лисянський швець,— не приховував свого посполитого походження.— Ти, бачу, не чував про Лисянку?

– Не доводилось, осавуле,— щиро признався Семен.

Він навіть не здогадувався, як тісно у майбутньому

його доля буде зв’язана саме з Лисянкою, як гаряче полюбить він це невеличке молоде місто. Не знав, що згодом за героїчну оборону Лисянки перед польською шляхтою до його високого звання козацького полковника, яке він одержить, прибуде ще й коротке слово "лисянський".

– То шкодуй,— усміхнувся Ярий.— Там такий славний народ живе, що самого чорта в баранячий ріг скрутить. Може, колись сам переконаєшся,— додав, не здогадуючись, які віщі його слова.— Батько був неписьменний, простий швець, але цінував науку і прагнув, щоб усі три його сини були освічені,— повернувся до попередньої розмови.— Задля нас переїхав з Лисянки до Києва і домігся свого. На Січі таких, як я, чимало. Та й ваших, львівських, спудеїв не бракує. Але там у пошані не тільки книжна вченість, а й розум і відвага. Колишні кріпаки за десятників і сотників. Та й сам Максим Кривоніс не княжого роду. А славнішого лицаря не шукай, бо не знайдеш. Розумний народ… Дай йому волю, то світ своїми талантами здивує. Страх як до науки горнеться. У нашій січовій школі місця немає, щоб усіх помістити.

– Жартуєш, осавуле,— не повірив Ярому Семен.— На Січі вчать не "аз – буки" читати, а шаблею рубати.

– Мало ще знають люди про нашу Січ,— з докором похитав головою Ярий.— Шаблею у битвах рубаємо, а в мирний час "аз – буки" читаємо. Такий курінь під школу спорудили, як палац. А навчають у ній колишні спудеї. Не філософії та риторик, а звичайної нашої грамоти і арифметики. У нас кожний козак може стати старшиною, а старшині соромно не нашкрябати навіть свого прізвища. Пріють чубаті над кожною літерою куди гірше, ніж у най— гарячішому бою,— засміявся розкотисто.

– Дивно таке чути, але вірю тобі, осавуле,— не ховав свого здивування Семен.

– Прибудеш до нас, на дивніші дива надивишся,— запевнив Семена Ярий.

У кімнату, постукавши, зайшов джура, подав Семенові листа. Полковник швидко пробіг рядки очима, і його обличчя засяяло.

– Якась радісна вістка? – поцікавився Ярий.

– Вгадав, осавуле,— не заперечив Семен.— Від батька… Пише, що вже одужав після боднарівського поранення і навіть сідає на коня. Шкода, що немає його з нами – не в одній справі він дав би добру раду.

– Війна ще не закінчилась…— зітхнув осавул.— Ще багато потече і нашої, і панської крові.

У світлицю стали заходити запрошені Семеном на раду повстанчі сотники і полковники.

Прибув і ватаг Юра з двома опришками-старшинами. З козацького табору приїхали два сотники і два сотенні осавули. Після короткої наради господарі та гості сіли на коней і подалися оглянути розташування замка.

На мурах зразу ж забахкали гармати. Проте ядра і на цей раз нікому шкоди не заподіяли – вони навіть не долетіли до старшин.

– То добре, що не шкодують пороху,— радів Ярий.— Адже ж нам треба знати, де зосереджені лядські гармати.

Він не кваплячись пильно оглядав гору та замок, шукав вигідних для наступу місць, але не знаходив. Стрімка, оголена від дерев та кущів гора, нові високі мури та вежі надійно захищали Куропатву і шляхту.

Осавул замислився, мовчав.

Над Карпатами збиралися брудні осінні хмари і, ніби ще не знаючи, куди податися, ліниво повзли по небу.

– Ніч буде як могила,— задивився на хмари Ярий.— Така, як року божого тисяча шістсот тридцять п’ятого, коли ми з кошовим отаманом Сулимою здобували кодацьку фортецю,— заглибився у спогади.— І либонь вона була могутніша од пнівської, та ще й на Дніпровій кручі. Будував її для душогуба Конєцпольського французький інженер Боплан. Пан не шкодував золота на її будову, ще й тисячі кріпаків пригнав зі своїх маєтків над Дніпро. За два роки спорудив таку фортецю, що могутнішої не було на всій Україні. А Сулима за одну ніч її здобув,— спалахнули завзяттям очі Ярого.— Гей, гей! То був славетний лицар, царство йому небесне,— зняв з пошани до покійного шапку з гладко поголеної голови, на якій залишився тільки довгий, перетканий вже сивиною, чуб-оселедець.— Я тоді починав козакувати… А знаєш, полковнику, скільки нас, козаків, було? Усього вісім сотень та ще сотні три самарських міщан, які приєднались до Сулими. Що людські руки збудували – те вони і зруйнувати можуть,— каже наш гетьман. Коли гадаєш наступати? – перейшов од спогадів до діла.

Семен зніяковіло повів очима по старшинах.

– Радили, та не врадили,— признався.— Думок багато. А вашмосць що порадив би?

– Скільки у вас війська? – не відповідаючи на запитання, поцікавився осавул.

– Кінного та пішого тисяч п’ятнадцять,— похвалився Семен.— Та ще тридцять гармат.

– Отакої, біс йому під ребро!-вигукнув здивовано Ярий, зупиняючи коня.— Нам казали про десять тисяч, але ми не дуже вірили. Гадали, що люди перебільшують… Ти запитував про мою думку? Я радив би повести наступ уночі. Якщо ніч буде темна і вітряна, ніхто не одважиться палити на мурах вогнищ, щоб не викликати пожежі. Якби у нас були драбини, такі, щоб їх перекинути через рови, то можна спробувати щастя.

Слова осавула переконали старшин.

– Драбин у нас понад півсотні,— порадував Ярого Семен.

– Подбайте, вашмосці, щоб військо було готове до наступу,— звернувся до старшин.— Самі, не покладаючись на десятників, перевірте кожну гармату, кожну драбину, кожен мушкет. За це кожен з вас відповідає головою.

Його голос зазвучав так твердо і владно, що навіть Ярий мимохіть випрямився у сідлі, ніби перед своїм козацьким полковником.

"Такого, хочеш не хочеш, а слухати мусиш",— подумав з пошаною про Семена, молодий вік якого спочатку викликав у осавула якусь тривогу.

І Семен, і Ярий були тої думки, що слід наступати зразу в різних місцях. Такий наступ розпорошить ворожі сили, і, зосереджені в одному місці, гармати не будуть серйозною перешкодою при штурмі замка.

Тепер усе залежало від того, яка буде ніч.

Вістку про наступ повстанці сприйняли з радістю. Їм набридло безділля, а близьке сусідство схованої за мурами шляхти розпалювало їх завзяття і ненависть. Тисячі очей тривожно поглядали на каламутне небо, чи, борони боже, не випогоджується на небосхилі.

Але причин для тривог не було. День швидко згасав, осінній, короткий вечір переходив у ніч, густі сутінки опливали на Підгір’я. Десь далеко, з окутаних темрявою гір, дужий поривчастий вітер гнав хмари, що клубочились над Карпатами, і вони щільно заслонили небо.

Над Чорногорою спалахнула блискавка, розрізала небосхил і, ужаливши землю, згасла.

На замку перекликнулись вартові, озвались труби. Хтось запалив було на мурах просмолений хворост, але вітер вдарив крилами, розкидав вогнище, і, злякавшись пожежі, вартові швидко його загасили.

Минала вже північ, як Семен дав наказ до наступу.

Повстанці безшумно приволокли драбини, звели їх угору і, притримуючи за кінці шнурами, перекинули через рови. По них, ніби по містках, стало перебігати на той бік ровів військо. Стукіт тисяч ніг губився у гуркотінні громів, що лютували над Підгір’ям.

І все ж під спалах блискавиць у замку врешті помітили небезпеку, і шляхта зняла переполох. На мурах запалили просмолені колоди, хворост. Вітер злюче накинувся на вогнища, у повітрі, загрожуючи пожежею, закружляли іскри. Але для шляхти повстанці були грізніші од пожежі.

Озвалися безладні мушкетні постріли, вдарила гармата, гаркнули фальконети. Зіштовхнуті з мурів, покотилися колоди, кам’яні брили, бочки з землею.

То тут, то там застогнали поранені. Але мушкетерам і гармашам Куропатви їдкий дим виїдав очі, заважав стріляти, заслоняв наступаючих. Кулі та ядра тільки зрідка вражали повстанців. Зате колоди і каміння калічили людей, залишаючи за собою криваві стежки.

Семен і Ярий, які також перейшли по драбинах рови, намагалися встигнути скрізь, де наступаючим було сутужно, посилали їм нові підкріплення.

Тим часом козаки, які вже досягли валів, приставили драбини до мурів. Та перших смільчаків, що вдерлися на мури, покалічили, порубали, зіштовхнули.

Шляхта, знаючи, що пощади їй не буде, оборонялася люто, завзято.

Падаючи з мурів, вбиті і поранені котилися по стрімкому схилу гори, збивали своїми тілами тих, що наступали. Згинув, розтрощений кам’яною брилою, полковник Копистка, полягли десятки повстанців, порідшали козацькі ряди, падали, як горді гірські ясени, опришки, а перемога не приходила.

Втративши свого полковника, вражена смертю товаришів, розчарована безрезультатними наступами, одна з сотень Копистки стала відступати.

Семен жахнувся. Самовільний відступ сотні міг подіяти згубно на армію.

Вихопивши з-за пояса пістоль, полковник кинувся до відступаючих.

– Хто ненавидить неволю, за мною!-вигукнув так голосно, що його почула вся сотня.— Боягузи – геть з очей!

Відступаючі зупинилися, затупцювали, винувато потупили в землю очі.

– Веди нас, полковнику! – озвався хтось з гурту.

Раптом з горища замкової вежі вистрілив під небо полум’яний стовп, освітив замок, мури, шляхту, повстанців. Чи то вітер заніс туди вогонь, чи хтось з необережності, а може, навмисне викликав пожежу, але вона розросталася все більше і більше.

Вітер ніби тільки на те й чекав. Зі злобним реготом він тут же кинувся на палаючу вежу, посипав іскрами по замковому подвір’ї, по дахах стаєнь та інших будов.

Шляхта і залога на мить очманіла з жаху, завмерла. Але того було досить, щоб козаки вдерлися на мури, зав’язали бій.

Не забарились і опришки та повстанці. Метр за метром мури переходили до їх рук. Ось уже перші сміливці збігали по внутрішніх сходах і драбинах на подвір’я, і в спалахах пожежі заблищали козацькі шаблюки.

… Кипіла жорстока, нещадна битва. Густо падала шляхта, але смерть не щадила ні підгірян, ні козаків, ні опришків. Схопившись за груди, похитнувся сотник Крокус, зі стогоном випустив з безсилої руки шаблю козацький сотник Захарченко, струмком потекла лицарська кров з скаліченого шаблею обличчя ватага Юри, але він і далі не кидав поля битви.

Частина шляхти та замкової залоги зачинилася в самому замку і з вікон та бійниць стріляла у повстанців. Але у метушні битви так змішалися ті, що оборонялися, і повстанці, що кулі, призначені для останніх, часто-густо попадали у шляхтичів, і постріли вщухли.

Коли Семен прибув під замок, козаки встигли вже виламати головну вхідну браму і рубалися зі шляхтою у просторих вестибюлях.

Якийсь довготелесий, вусатий шляхтич вистрілив у Семена з пістоля, але куля, задзижчавши біля вуха полковника, тільки відлупила шматок стіни.

Удруге шляхтич не встиг вже вистрілити…

На сходах Семен спотикнувся об чиєсь тіло і, глянувши під ноги, здригнувся: на забризканій кров’ю плиті лежав Куропатва.

Раптом з верхніх покоїв замка до полковника долетів розпачливий жіночий лемент. Там, ошалілі від страху, не знаючи, що чинити, стовпились шляхетські жони, дочки і їхні служниці. Височан поспішив на той крик.

Дерев’яні сходи, що вели з замку на вежу, стали вже тліти, і кридорами поповз їдкий, густий дим.

Опинившись між вогнем і повстанцями, шляхта, врешті зрозуміла, що дальший опір безглуздий. Посесіонати та вельможі кидали зброю і падали на коліна перед своїми кріпаками благаючи у них пощади.

Ось вона, проклята хлопка, через яку ми гинемо! —

Почув Семен повний відчаю і люті, при тому дуже знайомий голос.— Це вона, вона підпалила вежу! Киньте її у вогонь, хай згорить у цьому пеклі! Семен більше не сумнівався… То кричала Зося. Але кого вона хотіла покарати такою жорстокою смертю?

Раптом полковник, переступивши поріг, здригнувся. Вогонь, що вже перекинувся на замкові сходи, лизав підлогу. Там, на останньому східці, вже охопленому полум’ям, стояла якась жінка, ніби не маючи сили чи рішучості зістрибнути з нього на тліючий коридор. Вона була боса, і її вимазане сажею обличчя раз у раз смикалось од болю.

Семен глянув на жінку і обімлів: він впізнав Оксану.

Мабуть, нестерпний біль додав дівчині відваги, і вона з палаючого східця стрибнула у саму гущу розлючених жінок. І тут Зося, яка стежила за Оксаною, схопивши її за руки, штовхнула у вогонь.

Дівчина похитнулась, але не впала і, зібравши всі сили, відкинула від себе шляхтянку.

– Боронись, Оксано! – вигукнув Семен, заглушуючи жіночий лемент.

Його слова заставили всіх обернутися. Оксані вони додали сил, Зосю ж ніби підкосили. Вона якось боязко зіщулилась, схопилась за серце і раптом, розпачливо скрикнувши, упала горілиць на палаючі сходи.

Оксана ахнула, закрила долонями обличчя похитнулась. Саме в ту мить її підхопили дужі Семенові руки.

– Полковнику! Гей полковнику! Битва закінчена! – гукнув хтось радісно, схвильовано, і по голосу Семен пізнав Ярого.— Посилай з доброю вісткою гінців до гетьмана.

– Тепер, осавуле, маючи те, що хотіли, ми й самі поїдемо до гетьмана,— весело відповів Ярому Височан.

А рано-вранці заграли у Пнів’ї труби, заіржали коні, замаяли малинові прапори. Переможна повстанча армія вирушила під Львів.

– До гетьмана! До Хмельницького! – котився над сотнями та полками радісний гомін, і обличчя повстанців сяяли щастям.

* * *

Редактор В. Колодій. Художник М. Курилич. Художній редактор І. Плесканико. Технічний редактор Ц. Буркатовська. Коректор Р. Фукс.

Микитин Теодор Дмитриевич. Полковник Семен Височан. Историческая повесть. (На украинском языке).

Здано до набору 2.II.1968 р. Підписано до друку 28.VI.1968 р. Формат 84Х108-1/32. Папер. арк. 2,8125. Друк. арк. фіз. 5,625. Друк. арк. прив. 9,45. Авт. арк. 9,89. Видави, арк. 10,06. БГ 01925. Зам. 191. Тираж 65 000. Папір № 2. Ціна 44 коп. Видавництво "Каменяр", Львів, Підвальна, 3. Друкоофсетна фабрика "Атлас" Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, Львів, Зелена, 20.

notes

1

Кметь – селянин.

2

Блиск, слава.

3

Доля, призначення.

4

Грига – згодом один з селянських ватажків.

5

Срібна монета.

6

Поміщик.

7

Той кому надане шляхетство.

8

Учбовий заклад при монастирі.

9

Кара.

10

В книзі "Лік на видужання Речі посполитої", Краків, 1649 р.

11

Шляхетнонароджений, поміщик.

12

Дрібна шляхта, яка наймалася на службу до багатих поміщиків.

13

Король ослів.

14

Учні найстаршого класу.

15

Насмішлива назва поміщиків.

16

Пнівський замок опришки знищили 1621 р.

17

25-50 гектарів.

18

Перший, легендарний польський король.

19

Ганьба, неслава.

20

За волоським правом кріпаки не відробляли панщини, а платили поміщикові данину.

21

Без праці нема калачів.

22

Плдаток, що звичайно складав половину урожаю.

23

Документ, що гарантує безпеку.

24

Прогнання з держави.

25

Хоробрість.

26

Не почувайте себе ніяково.

27

Син гетьмана Пстоцького. Загинув під Жовтими Водами в 1648 р.

28

Поразка! Нова страшна поразка!

29

Врятувалась лише жменька лицарів

30

Вони вам про все розкажуть, бо я не можу.

31

Святий боже. Де сталася битва?

32

Садиба.

33

Чотири класи школи.

34

Чума.

35

Фазан.

36

Чудовисько.

37

Створіння.

38

Малокаліберні гармати.

39

План.

40

Егеж.

41

Дрібниця.

42

Богослужіння.

43

Малий Хмельницький Галтцької землі. Так називали семена Височана польські історики і сучасники.

44

Суд.

45

Попівський будинок.